ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ

ПЕРСИДСКИЕ УКАЗЫ МАТЕНАДАРАНА

فرامین فارسی ماتناداران

I

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ХРАНИЛИЩЕ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР
(МАТЕНАДАРАН)

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ МАТЕНАДАРАНА

I

УКАЗЫ

ВЫПУСК ПЕРВЫЙ

(XV—XVI вв.)

Составил
А. Д. ПАПАЗЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1956

9(47.925)
Պ-94

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԱՏՈՒՆ
(ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ)

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

I

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐ

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

(ԺԵ—ԺԶ դդ.)

Կազմեց
Հ. Դ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

1309
ԳՐԱԴԱՐԱՆ Библиотека
ԳՐԱԴԱՐԱՆ БИБЛИОТЕКА

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1956

Այս առաջին պրակով հիմք է դրվում Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հրատարակությանը, որը զգալի չափով կարող է նպաստել ԺԵ—ԺԹ դարերի Հայաստանի և մերձակա երկրների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի պատմության բազմաթիվ մութ և մինչ այժմ չլուսաբանված հարցերի ուսումնասիրության գործին:

Սույն պրակի մեջ ամփոփված են ԺԵ—ԺԶ դարերի 23 պարսկերեն հրովարտակներ:

Պարսկերեն բնագրերը վերծանել և պատրաստել է հրատարակության, թարգմանել է հայերենի, գրել է առաջաբան և ծանոթագրություններ, տալով նաև հարկային, վարչական, սոցիալական ու այլ տերմինների բացատրություններ՝ Հ. Դ. Փափազյանը:

Գտնելով, որ հրատարակվող վավերագրերը գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում ոչ միայն հայ ժողովրդի համապատասխան դարերի պատմության, այլ նաև Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, անհրաժեշտ համարվեց պրակին կցել նաև վավերագրերի, առաջաբանի, ծանոթագրությունների և տերմինների բացատրության ռուսերեն թարգմանությունը, որը կատարել է Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանը:

«Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» մատենաշարի «Հրովարտակներ» շարքի հաջորդ՝ Բ. պրակը կընդգրկի ԺԷ դարի առաջին կեսի հրովարտակները:

Մատենադարան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատան (Մատենադարանի) արխիվային ֆոնդերի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում արաբատառ (պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն) վավերագրերի ֆոնդը, որտեղ պահվող շուրջ 1500 վավերագրերը հարուստ և բազմազան նյութ են մատակարարում ոչ միայն Հայաստանի և Անդրկովկասի, այլ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի ԺԶ—ԺԹ դդ. սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար։

Այդ վավերագրերը իրենց մեծ մասով վերաբերում են Արևելյան Հայաստանի վանքերին և տարբեր ժամանակներում հավաքվել են ու կենտրոնացվել Էջմիածնի արխիվում։ Այստեղ մենք գտնում ենք վավերագրեր բերված Գանձասարից, Տաթևից, Հավուց-Թառից, Հովհաննավանքից, Սաղմոսավանքից, Ագուլիսի Թովմա Առաքյալի վանքից, Դարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի կամ Մաղարդա վանքից, Մակվի Թադևոս Առաքյալի վանքից և հեռու կամ մոտիկ այլ վանքերից։ Արաբատառ վավերագրերի ֆոնդում տեղ են գտել նաև մի շարք անձնական բնույթի փաստաթղթեր, որոնց մի մասը զանազան տնտեսական գործարքների ժամանակ տրվել է Էջմիածնի վանքին ի պահ, իսկ մյուս մասը հավաքվել ու պահպանվել է սոսկ որպես պատմական արժեք ներկայացնող փաստաթուղթ։

Մի կողմ թողնելով անձնական բնույթի փաստաթղթերը (անձնական նամակներ և այլ գրություններ), որոնք իրենց հերթին առանձին արժեք են ներկայացնում և կարևոր են, ինչպես քաղաքական, այնպես նաև քաղաքացիական պատմության ուսումնասիրության համար, այս ֆոնդի պարսկերեն վավերագրերը կարելի է բաժանել երեք խմբի։

Առաջին մեծ խմբի մեջ են մտնում շահերի կողմից տրըված հրովարտակներն ու հրամանագրերը (ֆերմաններ և հոքմեր), տեղական խաների ու այլ բարձրաստիճան անձնավորու-

թյունների կողմից տրված հրամանագրերը (հոքմեր, թաալիքաներ և վասիքաներ) և մուսուլմանական կրոնական առաջնորդների՝ սադրի, շեյխ-ուլ-իսլամի կամ մուֆթիի կողմից զանազան վիճելի հարցերի մասին տրված վճիռները (ֆաթվաներ և միսալներ):

Երկրորդ, ոչ պակաս մեծ խմբի մեջ մտնում են միայն շարիաթական-նոտարական գրասենյակներում կամ Շար՛ի մեջլիսներում կազմված արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են հողի կամ այլ ստացվածքների առուծախին, նվիրատվությանը, վարձակալման և այլ գործարքների (ղաբալեներ, վակֆնամեներ, իջարենամեներ և այլն):

Երրորդ, համեմատաբար ավելի փոքր խմբի մեջ են մտնում այն բոլոր ոչ շարիաթական-նոտարական բնույթի համաձայնագրերը, պայմանագրերը, համախոսական գրությունները ու այս կարգի այլ փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են առանձին քաղաքացիների միջև տեղի ունեցած ժառանգական վեճերին, տարբեր գյուղական համայնքների միջև սահմանային և ոռոգման հարցերի շուրջ առաջացած տարաձայնություններին և ռայաթների կողմից հողային սեփականության և հողօգտագործման իրավունքի մասին տրված վկայություններին (սնուրնամեներ, շհադաթնամեներ, հոջջաթնամեներ և այլն):

Վերջին երկու խմբերի վավերագրերը, կարելի է ասել, որ իրենց մեծ մասով վերաբերում են տնտեսական և հատկապես ագրարային հարցերին: Մուլքային գյուղերի, ինչպես ամբողջությամբ, այնպես նաև առանձին դանգերով կամ կես ու քառորդ դանգով վաճառման, պարտքի դիմաց գրավ դրվելու, նվիրատվության և այլ կարգի օտարումների մասին են խոսում Շար՛ի նոտարական գրասենյակներում կազմված բազմաթիվ «ղաբալեներն» ու «վակֆնամեները»: Դրանք մուլքային ժառանգական հողատիրության էությունը ցույց տվող հիանալի փաստաթղթեր են, որոնց խրոնոլոգիական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու հիշյալ հողատիրական ինստիտուտի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների պատմության հետ ԺԵ—ԺԸ դդ.:

Առանձին արժեք են ներկայացնում մանր և խոշոր հողակտորների, այգիների, ջրաղացների, դինգերի, ձիթհանքների, տների ու տնատեղերի և այլ ստացվածքների առուծախին ու այլ կարգի օտարումներին վերաբերող Շար՛ի արձանագրություն-

ներն ու ղաբալեները, որոնց մեջ նույնպես նկատվում է ամբողջ ստացվածքի վեցդանգյան ստորաբաժանման սկզբունքը:

Թեև թվով քիչ, բայց ագրարային հարաբերությունների ուսումնասիրության տեսակետից չափազանց կարևոր փաստաթղթեր են ոռոգման, ջրաբաշխման և ջրօգտագործման հարցերին նվիրված վավերագրերը, որոնց ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սեփականության իրավունքը ջրի նկատմամբ ոչ բոլոր դեպքերում էր զուգորդվում հողատիրության հետ, և ջուրը շատ հաճախ պատկանում էր ոչ թե տվյալ կալվածքի տիրոջ, այլ մեկ ուրիշի և երբեմն նույնիսկ գյուղական համայնքին:

Փոքր թիվ չեն կազմում նաև այն փաստաթղթերը, որոնք խոսում են գյուղական համայնքի ներքին կազմակերպության, համայնքի ներսում մելիքների, տանուտերերի, քահանաների, ունևոր գյուղացիության այլ ներկայացուցիչների և չքավոր ու սակավահող ռայաթների միջև դասակարգային ներհակությունների և սոցիալական պայքարի որոշակի փաստերի մասին:

Հատուկ ուշադրության արժանի են «սնուրնամեներն» ու «շհադաթնամեները» (վկայության թղթեր և համախոսական գրություններ), որոնք կազմված են հատկապես այս կամ այն գյուղի հանդերի ու վարելահողերի (քյոփշան) սահմանները ճշտելու կապակցությամբ:

Պահպանվել են 2—2,5 մետր երկարություն և 20—30 սմ լայնություն ունեցող համախոսականներ, որոնց վրա իրենց ստորագրություններն ու կնիքներն են դրել տվյալ գյուղի կամ գյուղերի հեղինակավոր ու տարիքավոր անձինք՝ հաստատելու համար, թե տվյալ հանդը պատկանում է այս և ոչ այն գյուղին: Պետական կամ դիվանի գյուղերի համար, որոնք առանձին կալվածագրեր չունեին, սահմանների ճշտման գլխավոր ձևը եղել է հարևան գյուղերի ծերունիների ու երեցների վկայությունը:

Հիշյալ վավերագրերը, որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ, ունեն բացառիկ նշանակություն և Անդրկովկասի, Իրանի ու մերձակա մյուս երկրների ԺԵ—ԺԹ դդ. ագրարային հարաբերությունների պատմության համար հսկայական փաստական նյութ են պարունակում: Նրանց մեջ իրեց իրավական արտացոլումն են գտել հողատիրությանն ու հողօգտագործմանը, հողի սեփականատիրոջ և նրա հողերի վրա աշխատող հողագործ ռայաթների դասակարգային փոխհարաբերություններին, ինչ-

պես կալվածատիրոջ, այնպես նաև գյուղական համայնքի իրավասության սահմաններին և ֆեոդալական հասարակության պատմության վերաբերող բազմաթիվ այլ հարցեր։

Սակայն ֆեոդալական հարաբերությունների և այդ հասարակության սոցիալ-դասակարգային ամբողջ կառուցվածքի ուսումնասիրության համար ավելի քան որոշակի և պաշտոնական տվյալներ են պարունակում վավերագրերի առաջին խմբի մեջ մտնող թագավորական հրովարտակները կամ, ինչպես ընդունված էր անվանել, «ռաղամները», որոնց մեծ մասը մեզ է հասել բնագրերով, իսկ որոշ մասը Շար՛ի նոտարական պատճեններով։

Հրովարտակներն ու հրամանագրերը իրենց հերթին ունեն խիստ բազմազան բովանդակություն։ Ինչպես վերը նշեցինք, դրանք ըստ հրապարակման կամ շարադրման վայրի և շնորհող իշխանության երեք կարգի են, որ կարճ ձևով կարելի է անվանել ա) շահական, բ) խանական և գ) հոգևորական։

Շահական հրովարտակներն ու ֆերմանները մեծ թիվ են կազմում և ընդգրկում են ԺԵ—ԺԹ դդ. շուրջ 400-ամյա մի ժամանակաշրջան։ Հնագույն հրովարտակը տրված է Կարա-Կոյունլու սուլթան Ջհանշահի կողմից 1449 թ. Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցուն, իսկ վերջին հրովարտակը Նասր-էդ-դին շահ Ղաջարի կողմից 1848 թ. Հարավային Ադրբեջանի Խալխալի և Արդաբիլի շրջանների ճանապարհների պետական վերահսկիչ Կարապետ խանին։

Հարուստ և բազմազան է շահական հրովարտակների թեմատիկան։ Դրանցից յուրաքանչյուրը նվիրված է առանձին կամ մի քանի հարցերի և տրված է ներկայացված բանավոր կամ գրավոր խնդիրքի հիման վրա։ Շոշափելի թիվ են կազմում հատկապես ԺԷ դարի հրովարտակները (շուրջ 200 հատ), որոնք մեծ մասամբ ձեռք են բերված Էջմիածնի կաթողիկոսների կողմից։ Նկատելի է, որ շահերի փոփոխման շրջանին վերաբերող հրովարտակները ավելի շատ են։ Ընդունված էր, որ նոր շահի գահակալությունից հետո կաթողիկոսներն ու այլ վանքերի առաջնորդներն իրենց հետ վերցնելով նախորդ շահերից ստացած հրովարտակները, գնում էին Սպահան, դրանց հիման վրա նոր հրովարտակներ կամ «ռաղամներ» ստանալու։ Նույն բանը տեղի էր ունենում նաև այն ժամանակ, երբ կաթողիկոսներից կամ առաջնորդներից մեկը փոխարինում էր մի ուրիշին։ Նման դեպքերում այդ մասին նշվում էր հրովարտակի սկզբում։

Սակայն լինում էին նաև բոլորովին անակնկալ ծագող հարցեր, կապված հողի կամ ջրի գրավման, ավելորդ հարկապահանջության, նվիրակների երթևեկության արգելման և հայ համայնքի իրավունքների բռնադատման հարցերի հետ, որոնց համար կաթողիկոսները հատուկ խնդրագրեր էին ներկայացնում շահին։ Եթե հարցը դավանաբանական բնույթ չէր կրում, որի համար հարկ լիներ Շար՛ի կարծիքը հարցնելու, ապա շահը տեղն ու տեղը նույն խնդրագրի վերի, նախապես ազատ թողած մասում տալիս էր իր հրամանը առաջ քաշված խնդրի վերաբերյալ։ Այլապես խնդրագիրը ուղարկվում էր Շար՛ին, որ հարցը քննելուց հետո խնդրագրի մյուս էջում տալիս էր իր վճիռը, որից հետո միայն շահը հրամայում էր ի կատար ածել այն։ Այսպիսով հաճախ մի վավերագրի վրա ամփոփվում էր և՛ հայցվորի խնդրագիրը, և՛ Շար՛ի որոշումը, և՛ այդ որոշման գործադրման մասին շահի ֆերմանը։ ԺԷ դարի հրովարտակներից շուրջ երկու տասնյակը տրված է ի հաստատումն Շար՛ի կողմից հրապարակված «ֆաթվաների», որոնք գլխավորապես վերաբերում են հայ ռայաթների՝ «զիմմիների» քաղաքացիական-իրավական վիճակին։

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն հրովարտակները, որոնք գրված լինելով ավելի վաղ ժամանակներում տրված մի այլ հրովարտակի հիման վրա, նրանց մեջ ամբողջապես կամ քաղվածաբար մեջ են բերված դրանք։

«Սոյուրղալների», «Թիուլների», «մուաֆության» և այս կարգի այլ առանձնաշնորհումներին վերաբերող, ինչպես նաև «մուլքային» կալվածատիրական իրավունքների ճշտման կապակցությամբ հրապարակված հրովարտակներում մեջ են բերվում ընդարձակ հատվածներ բարձրագույն հոգևոր ատյանի՝ «Դիվան-ալ-սադարաթի» կամ «Շար՛ի» կողմից տրված վճիռներից և քաղվածքներ դիվանական հարկային մատյաններից, որոնք ստացվում էին գլխավոր «Մուսթոֆի-ուլ-մամալիքից» կամ նահանգային «մուսթոֆիներից»։ Այս կարգի հրովարտակներում չափազանց պարզորոշ հիշատակություններ կան նաև, ինչպես կալվածատիրական հողային ռենտայի, այնպես նաև պետական ռենտա-հարկի ու այլ պարտավորությունների մասին, որոնք հատուցվում էին հողագործ ռայաթների կողմից։

Դիվանական հարկային մատյաններից դուրս բերված քաղվածքներից հնարավոր է պարզել, թե ինչ հարկեր են գանձվել

որոշել հարկերի քանակն ու հատուցման ձևը (դրամով, թե բնամթերքով), ինչ սկզբունքով էին գանձվում այդ հարկերը, ո՞ւմ էին հանձնվում, ո՞րտեղ և այլն: Նրանց մեջ հիշատակված բազմաթիվ սոցիալական տերմինների մանրամասն ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու քոչվորական-ֆեոդալական հիերարխիայի, պետական-վարչական ապարատի, դիվանական պաշտոնյաների, առանձին նահանգներում աշխատող ֆինանսական կրտսեր պաշտոնեության, ինչպես նաև գրասենյակային պաշտոնական գրագրության և քարտուղարության սիստեմի մասին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ֆեոդալական պետական-հասարակական սիստեմի իրավական նորմերը արտահայտելով հանդերձ, հրովարտակները բնորոշ են նաև այդ հասարակության ներքին հակասությունների՝ հատկապես կենտրոնական իշխանության թուլության, ֆեոդալական մասնատվածության, դրա հետևանքով ծայրամասերում տիրող անիշխանության և ֆեոդալների, զինվորականության և պետական պաշտոնյաների ինքնիշխան ու կամայական վարքի ուսումնասիրության տեսակետից: Նույն հարցի վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում տրված մի քանի հրովարտակների առկայությունը ինքնին ապացուցում է, որ այդ հրահանգների կենսագործումը միշտ չէր ապահովված: Բնորոշ է այս տեսակետից այն փաստը, որ համարյա բոլոր հրովարտակները ավարտվում են հետևյալ խոսքերով. «...Եվ թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն, նրա բովանդակությունից չշեղվեն և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն»:

* * *

Մատենադարանում պահվող վերոհիշյալ վավերագրերի ուսումնասիրությամբ առաջին անգամ զբաղվել է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին (1763—1780): Այդ փաստաթղթերի հիման վրա իր հանրահայտ «Ջամբռ»[1] աշխատության մեջ նա տվել է Էջմիածնի և Երևանի խանության մեջ գտնվող մյուս վանքերի կալվածատիրության, վանական ստացվածքների և նրանց շնորհված հարկային իմունիտետի՝ «մուաֆության» պատմությունը:

[1] Ս. Երևանցի, Ջամբռ, գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանագրուցին, հայելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873:

Նա ծանոթացել է յուրաքանչյուր վավերագրի բովանդակության հետ և նրա համառոտ անոտացիան գեղեցիկ նոտր գրով գրել տվել վավերագրի մյուս էջում: Հաճախ հրովարտակների կամ կալվածագրերի վրա հանդիպում են նաև իր իսկ Սիմեոն Երևանցու ձեռագրով կատարված նշումներ տվյալ փաստաթղթի հույժ կարևորության կամ ընդհակառակը անկարևորության մասին: Սակայն պետք է ասել, որ այս համառոտ, մի քանի տողով տրված բացատրությունները հեռու են վավերագրերում արտահայտված բազմաթիվ հարցերը ընդգրկելու հնարավորությունից և երբեմն սպառիչ չլինելու պատճառով կարող են տեղի տալ թյուրըմբռնման:

Հավանաբար նույն ժամանակներում էլ այդ վավերագրերը ռեստավրացիայի են ենթարկվել, ըստ առանձին օբյեկտների ու հարցերի դասակարգվել և համարակալվել: Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում յուրաքանչյուր վավերագրի մասին հիշատակելուց հետո գրում է. «զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն և ( ) համարով»: Պետք է ենթադրել, որ նա մտադիր է եղել իր աշխատությանը կցել նաև օգտագործած կամ աշխատության մեջ հիշատակված վավերագրերի ցուցակ՝ նրանց վրա նշված համարակալությամբ, որը, սակայն, նա չի հասցրել կազմել, դրա համար էլ «Ջամբռ»-ում հիշատակված հրովարտակների համարների՝ համար նախատեսված փակագծերը մեծ մասամբ դատարկ են մնացել[1]:

Սիմեոն Երևանցին նույնպիսի ջանասիրությամբ ուսումնասիրել ու օգտագործել է նաև թյուրքական հրովարտակներն ու կալվածագրերը և հատուկ գլխում թվարկել դրանք՝ տալով դրանց խիստ համառոտ բովանդակությունը[2]:

Ցուցաբերելով արտակարգ մեծ նախաձեռնություն Էջմիածնի վանքապատկան կալվածների ավելի քան ընդարձակման և հարստացման, ինչպես նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության հասարակական-քաղաքական հեղինակության ամրապնդման ուղղությամբ, Սիմեոն Երևանցին կարողացել է արժեքավորել ձեռքի տակ եղած փաստաթղթերը և դրանց հիման վրա վերականգնել

[1] Այդ ցուցակը այժմ հնարավոր է վերականգնել, շնորհիվ վավերագրերի վրա պահպանված համարների: Չնչին բացառությամբ «Ջամբռ»-ում հիշատակված բոլոր վավերագրերը այժմ պահպանվում են Մատենադարանի արաբատառ վավերագրերի ֆոնդում:

[2] «Ջամբռ», գլ. ԻԲ և ԻԳ էջ 234—252:

ու ամրապնդել վանքի իրավունքները։ Նա խիստ ափսոսանքով նշում է, որ իր նախորդների անփութության պատճառով շատ ու շատ արժեքավոր փաստաթղթեր անհետացել են վանքի արխիվից. «Զի ի ձեռնարկելն իմ զայսմանէ՝ կարի և շատ տարակուսանօք և հոգւոց հանելով գրեցի, քանզի որոց ցանկայի և յուսայի գտանել, զորս և հաւաստեաւ գիտէի իսկ գոլ յԱթոռոջս, զբազումս և զբոլորէն ոչ գտի», — գրում է նա[1]։

Այնուհետև խոսելով շահական հրովարտակների նշանակության մասին շարունակում է.

«Ոչ գիտեմ ի նախանձակտուր, ի նենգալի և ի թշնամի մարդկանց էին անհետացեալք, թէ ի յանհոգութենէ յաջորդողացն տեղւոյս, և թէ ի մօտ առ մօտ վախճանեցմանէ և ի պղտորմանէ և ի տարուբերմանէ երկրիս և երկրականացս, ընդ որս և Աթոռոյս և Աթոռայնոցս։ Ոչ միայն զյառաջնոցն ասեմ և զհնագունիցն, այլ և զյետնոցն և զմօտագունիցն։ Արդ մինչ զբազումն ոչ գտի, որպէս ասացի, վասն որոյ և զսակաւսն՝ զորս առձեռն ունեցայ, տեսի և վերահասու եղէ մտացն և գիտմանցն, գրեալ աստ արձանացուցի, զի մի և սոքա անհետասցին։ Քանզի թէպէտ տուողքն են այլազգիք և թշնամիք մերոյս կրօնի, սակայն՝ տուրք և հրամանագիրք նոցին են ըստ աշխարհիս օգտակարք, ուժիչք, և ապահովացուցիչք, որպէս ի յօձից թունաւորաց սպասեմք առնուլ զթրիակէս ի բուժումն պէս պէս ցաւոց։ Զայս վասն այսորիկ երկարեմ, զի և դու ի յունկդ զգուշութեամբ պահեսցես զմնացեալսն առ քեզ։ Եւ մի ասիցես թէ՝ այժմ այս ինչ ապա անօգուտ է, և կամ թէ թագաւորքն ոչ գոն, զի՞նչ օգտեն հրամանք նոցա. զի պիտոյանան բազմիցս և իւրաքանչիւրոցն գոյ ժամանակ պիտանաւորութեան, որպէս մեք փորձեցաք բազմիցս։ Եւ մանաւանդ որքան թագաւորական գիր գտանի յԱթոռոջս, այնքան պատիւ է սմա, որքան առ յայս՝ բաւ լիցի խոհեմութեանդ»[2].

Այսպես, նա իր գրքում բազմիցս հորդորում է իր հաջորդներին խնամքով պահել և հարստացնել հրովարտակների ու այլ պաշտոնական գրությունների և փաստաթղթերի արխիվը։

Անտարակույս Սիմեոն կաթողիկոսի վերջին խոսքերը կարևոր դեր են խաղացել, ինչպես մինչ այդ գոյություն ունեցող,

[1] «Ջամբռ», էջ 209։

[2] Նույն տեղում, էջ 209—210։

այնպես նաև հետագա շրջանի վավերագրերի պահպանման գործում։

Սակայն Սիմեոն Երևանցին կարողացել է հավաքել և պահպանել միայն Երևանի խանության մեջ մտնող վանքերի վավերագրերը (Գեղարդ, Հավուց-թառ, Խոր-վիրապ, Ջագավանք, Կեչառիս, Սևան, Հայրևանք, Բջնի, Կոշավանք, Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Մուղնի և այլն)։ Նրանից հետո մեծ չափով հարստացվել ու բազմապատկվել է հրովարտակների ու կալվածագրերի թիվը։ ԺԹ դարի ընթացքում և այնուհետև հետզհետե այստեղ են կենտրոնացվել Արևելյան Հայաստանի և Ատրպատականի մյուս վանքերի հին ու նոր բազմաթիվ արժեքավոր վավերագրեր, ինչպես նաև ոչ մեծ թվով վավերագրեր՝ բերված Արևմտյան Հայաստանից։ Հատկապես մեծ թիվ են կազմում Տաթևի վավերագրերը, որոնցից զգալի թվով հրովարտակներ և կալվածագրեր վերաբերում են ԺԵ դարին (հնագույն կալվածագիրը գրված է 1400 թվականին)։

Որոշ վկայություններ կան այն մասին, որ առանձին եկեղեցական գործիչներ զբաղվել են նաև Գանձասարի հրովարտակների ուսումնասիրությամբ[1]։ Այսպես, օրինակ՝ Րաֆֆին իր «Խամսայի մելիքությունները» աշխատության մեջ հիշատակում է, որ Գանձասարի մետրոպոլիտ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը կազմած է եղել «զանազան ֆերմանների և հրովարտակների ժողո-

[1] Հավանաբար Գանձասարի վավերագրերը Էջմիածին են բերվել 1836 թվականից հետո, երբ «Պոլոժենիե»-ի հաստատումով վերացվեց Աղվանից մետրոպոլիտությունը և կազմվեցին Գանձակի ու Շամախու թեմերը։ Անհավանական չէ նաև, որ Տաթևի վավերագրերը ևս այս ժամանակ փոխադրված լինեն Էջմիածին։ Դարաշամբի և Մակվի փաստաթղթերի մասին թեև որոշակի հիշատակություն չկա, սակայն հայտնի է, որ այդ վանքերի վավերագրերը ԺԹ դարի վերջերին արդեն գտնվում էին Էջմիածնում (տես Ե. Ֆրանգյան, Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905, էջ 30)։

Հիշատակության արժանի է նաև այն փաստը, որ Նոր Ջուղայի Ամենափրկչի վանքին և տեղի հայ գաղութին վերաբերող պարսկերեն հրովարտակներն ու այլ փաստաթղթերը չեն բերվել Էջմիածին և, որքան մեզ հայտնի է, դրանք այժմ պահվում են վանքի թանգարանում։ Դրանցից ժամանակին օգտվել է Հ. Տեր-Հովհանյանը և ԺԷ—ԺԹ դդ. վերաբերող մոտ երկու տասնյակ հրովարտակների ու այլ փաստաթղթերի հայերեն թարգմանությունները մեջ է բերել իր 1880—1881 թթ. Նոր Ջուղայում լույս տեսած «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան» աշխատության երկու հատորներում (տես հ. 1, էջ 36—39, 84—85, 193—194, 478—489, հ. 2, էջ 147—153 և 243—251)։

վածու», որից ինքը օգտվել է իր հիշյալ աշխատությունը գրելիս[1]։ Գանձասարի հրովարտակներից օգտվել է նաև Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը և դրանցից 15-ի հայերեն թարգմանությունները զետեղել է իր «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» ուղեգրության երկրորդ հատորի վերջում որպես հավելված[2]։

Չմոռանանք հիշել, որ Էջմիածնի վավերագրերի շուրջ որոշ հետաքրքրություն է առաջ եկել նաև 1830-ական թվականներին, երբ Անդրկովկասում գործում էին հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք ներկայացվող փաստաթղթերի հիման վրա վերահաստատում էին տեղական կալվածատերերի սեփականատիրական իրավունքները նրանց նախկին կալվածների նկատմամբ։ Էջմիածնապատկան շատ գյուղերի կալվածագրերի վրա պահպանված են այդ թվականներին կատարված ռուսերեն մակագրություններ և համառոտ անոտացիաներ տեղում գործող հանձնախմբի նախագահի և քարտուղարի ստորագրություններով։

Սակայն վերոհիշյալ և նման այլ մասնակի, էպիզոդիկ և մակերեսային ուսումնասիրությունները երբեք չեն կարող համեմատվել Սիմեոն կաթողիկոսի կատարած ըստ ամենայնի ինքնատիպ և բազմարդյուն աշխատանքի հետ, որը մինչև օրս էլ ծառայում է որպես կարևոր սկզբնաղբյուր և հանդիսանում է արխիվային նյութերի արժեքավորման և մատուցման ուշագրավ օրինակ։

Հայ բուրժուական պատմագրությունը շատ չնչին չափով

---

[1] Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, 2-րդ հրատ., Թիֆլիս, 1895 թ., էջ 94։ 1790—1813 թթ. Ղարաբաղի խաների կողմից Գանձասարի վանքին տրված 6 հրովարտակների հայերեն թարգմանությունները հրատարակել է Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը (Մուրացան), Բաղդասար մետրոպոլիտի կենսագրության նվիրած իր հոդվածի տողատակի ծանոթագրությունների մեջ։ Այդ վավերագրերը հավանաբար նա վերցրել է վերոհիշյալ ժողովածուից (տե՛ս «Փորձ» ամսագիր, 1880 թ., № 5, էջ 145—155)։

[2] Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Տփխիս, 1858 թ., հ. Բ, էջ 480—501։ Գեղարքունյաց Մելիք Շահնազարի և նրա հաջորդների կալվածատիրական իրավունքների մասին վկայող և ԺԶ—ԺԹ դդ. վերաբերող շուրջ 18 հրովարտակների և շարիաթական արձանագրությունների հայերեն թարգմանությունները Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը հրատարակել է 1896 թ. լույս տեսած իր «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի» աշխատության վերջում։ Սրանց պարսկերեն բնագրերի ուր լինելու մասին ստույգ տեղեկություններ չկան։

է զբաղվել պարսկերեն վավերագրերի ուսումնասիրությամբ։ Հատուկենտ ակնարկներ որոշ հրովարտակների առկայության մասին հանդիպում են միայն Լեոյի «Հայոց պատմության» Գ հատորում, որոնք աղբյուրագիտական տեսակետից առանձին արժեք չեն ներկայացնում։

Ինչպես Պետական մատենադարանի, այնպես նաև Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի արխիվներում, ձեռագրատներում և թանգարաններում պահվող պարսկերեն պաշտոնական վավերագրերի գիտական-մարքսիստական ուսումնասիրության հիմքը դրվեց միայն Սովետական իշխանության տարիներին և 1930-ական թվականներից հետո հրապարակի վրա սկսեցին երևալ վավերագրերի առանձին ժողովածուներ (պարսկերեն բնագրեր ռուսերեն թարգմանությամբ)։

1936—1937 թթ. Յու. Ն. Մառի խմբագրությամբ լույս տեսան Նախիջևանի և Ղուբայի խանությունների վավերագրերի ժողովածուները։ „Передняя Азия в документах" ընդհանուր վերնագրի տակ 1936 թ. լույս տեսած առաջին գրքում ամփոփված են ԺԷ—ԺԹ դդ. Նախիջևանի խանության և հատկապես Քանգարլու էլի պատմությանը վերաբերող թվով 24 հրովարտակներ, կալվածագրեր և այլ փաստաթղթեր[1], իսկ երկրորդ գրքում Ղուբայի խանության ԺԸ դ. 29 վավերագրեր, որոնցից 23 խանական հրովարտակներ և 6 այլ փաստաթղթեր[2]։ Ինչպես ասվեց, սրանք պարսկերեն վավերագրերի առաջին գիտական հրատարակության փորձերն էին, որոնց պետք է հաջորդեին այլ ժողովածուներ, ինչպես այդ մասին ասված է առաջին գրքի ներածության մեջ. Սակայն այս սերիան սրանով էլ սահմանափակվեց։

1949 թվականին Վրացական ՍՍՌ ԳԱ Ի. Ա. Ջավախիշվիլու անվան պատմության ինստիտուտի հրատարակությամբ լույս տեսավ Մակար Խուբուայի կազմած «Վրաց թանգարանի պարսկերեն ֆերմաններ և հոքմեր» ժողովածուի առաջին գիրքը (պարսկերեն բնագրեր վրացերեն թարգմանությամբ), որն ընդգրկում է ԺԷ—ԺԸ դդ. 50 հրովարտակներ, տրված Սեֆյան շահերի,

---

[1] „Передняя Азия в документах", серия памяти Ю. Н. Марра, кн. I. Нахчеванские рукописные документы, XVII—XIX вв., Тифлис, 1936.

[2] Указы Кубинских ханов, изд. Груз. ФАН, Тифлис, 1937.

1309
ԳՐԱԴԱՐԱՆ БИБЛИОТЕКА
ԳՐԱԴԱՐԱՆ Библиотека

Նադիր շահի և նրա հաջորդների, ինչպես նաև Քարթլիի Իրակլի Բ թագավորի և այլոց կողմից[1]:

Նույն ինստիտուտի նախաձեռնությամբ 1955 թ. լույս տեսավ ինստիտուտի ավագ գիտ. աշխատող Վ. Ս. Փութուրիձեի կազմած «Վրացա-պարսկական պատմական վավերագրեր» խորագիրը կրող ժողովածուն, որն ընդգրկում է ԺԶ—ԺԸ դդ. վրաց թագավորների կողմից տրված 192 երկլեզվյան (մի էջը պարսկերեն, մյուսը վրացերեն) հրովարտակներ[2]: Պետք է ասել, որ այս ժողովածուն թե իր ծավալով, թե ընդգրկած նյութի արժեքավորությամբ ու բազմազանությամբ, և թե կատարված գիտական բարեխիղճ աշխատանքով հանդիսանում է կարևոր ավանդ պարսկերեն արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրության և հրատարակության գործում:

Զգալի աշխատանք է կատարված նաև Միջին Ասիայի ռեսպուբլիկաների ձեռագրատներում և արխիվներում պահպանվող խիստ արժեքավոր պարսկերեն վավերագրերի հրատարակության ուղղությամբ: Լույս են տեսել ինչպես առանձին ժողովածուներ, այնպես նաև մենագրական աշխատություններ, որոնց կցված են վավերագրերի բնագրերից կամ թարգմանություններից կազմված հավելվածներ[3]: Սակայն ուսումնասիրողների վկայությամբ մինչ այժմ հրապարակված վավերագրերը արխիվներում պահպանվող հարուստ ֆոնդերի խիստ աննշան մասն են կազմում:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից դեռևս ոչինչ չի հրատարակված, եթե հաշվի չառնենք 3 վավերագրերից վերցրած այն համառոտ հատվածները, որոնք ամփոփված են Ի. Պ. Պետրուշևսկու „Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв." մենագրական աշխատության հավելվածում[1]: Մինչդեռ այս վավերագրերը ավելի խոշոր արժեք են ներկայացնում և արժանի են առավել ուշադրության: Հիշյալ վավերագրերը, ինչպես ասվեց, այժմ պահվում են Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի արաբատառ վավերագրերի ֆոնդում[2]: Զնչին թվով ոչ պաշտոնական փաստաթղթեր դեռևս մնում են հայկական վավերագրերի մեջ և անհատական արխիվների ֆոնդում[3]:

Երևանի Հասան-Ալի խանի (1755—1764), Հուսեյն-Ալի խանի (1764—1783), Ղուլամ-Ալի խանի (1783—1784) և մեծ մասամբ Մուհամմադ խանի (1784—1805) կողմից գրված 200-ից ավելի պաշտոնական և ոչ-պաշտոնական նամակներ ու 14 խանական հրովարտակներ, վերջին՝ Մուհամմադ խանի գրագրի ձեռքով խնամքով արտագրված են մի ձեռագիր մատյանում, որն այժմ պահվում է Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի ֆոնդում[4]: Այդ վավերագրերը հանդիսանում են չափազանց կարևոր աղբյուր ԺԸ դ. երկրորդ կեսի Երևանի խանության, ինչպես ներքին կյանքի, այնպես նաև հարևան խանությունների ու փաշայությունների և հատկապես Վրաստանի հետ նրա հարաբերությունների և վարած արտաքին քաղաքականության պատմության ուսումնասիրության համար:

Զգալի թվով (շուրջ 100 հատ) ԺԷ—ԺԹ դարերին վերաբերող պարսկերեն հրովարտակներ և այլ պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական փաստաթղթեր ժամանակի ընթացքում հավաքվել

---

1 მაკარ ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები. თბილისი, 1949.

2 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბილისი, 1955.

3 Հայտնի են հետևյալ հրատարակությունները.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР,
ч. I. Торговля с Московским государством и международное положение
Средней Азии в XVI—XVII вв. Труды Историко-археографического инсти-
тута и Института Востоковедения АН СССР, материалы по истории на-
родов СССР, вып. 3, Ленинград, 1933.

Материалы по истории кара-калпаков, Сборник, труды ИВАН СССР, т. VII, Москва — Ленинград, 1935.

Из архива шейхов Джуйбари. Материалы по земельным и торго-
вым отношениям Средней Азии в XVI в. Изд. Инст. Востоковедения АН
СССР, Москва — Ленинград, 1938.

П. П. Иванов, Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории фео-
дального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв. Изд. Инст. Вос
токоведения АН СССР, Москва — Ленинград, 1954.

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве,
вып. I. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор
документов, перевод, введение и примечания О. В. Чеховича, под редак-
цией А. К. Арендса, изд. АН Уз. ССР, Ташкент, 1954.

---

1 Տես նշված աշխատությունը, էջ 360—364:

2 Պարսկերեն վավերագրերը ժամանակագրական կարգով զետեղված են Կաթողիկոսական դիվանի հետևյալ թղթապանակներում. 1ա, 1բ, 1գ, 1դ, 1ե, 1զ, 2ա, 2բ, 3 և 4:

3 Կաթողիկոսական դիվան, թղթապ. 250, Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթապ. 80 գ:

4 Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրեր, № 233:

ու կենտրոնացվել են ՀՍՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվում, որոնք սակայն չեն ցուցակագրված և գտնվում են անմշակ վիճակում: Այնինչ դրանց մեջ կան բավական արժեքավոր փաստաթղթեր, այդ թվում ԺԷ դ. Սեֆյան շահերի կողմից Քաշաթաղի հայ մելիքներին տրված հրովարտակներ ու «թիուլնամեներ», որոնք նոր լույս կարող են սփռել Արցախի հայ մելիքությունների պատմության վրա:

Թեև սովետական պատմաբաններից ոմանք ժամանակին օգտվել են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից և դրանցից անհրաժեշտ նյութեր քաղելով գրել են դիսերտացիոն աշխատություններ[1], սակայն վավերագրերի հրատարակության ուղղությամբ դեռևս լուրջ փորձ չի կատարված[2]: Այդ իսկ պատճառով, ինչպես իրավացի կերպով նշել է Ի. Պ. Պետրուշևսկին, ԺԶ—ԺԹ դդ. պարսկերեն վավերագրային սկզբնաղբյուրների մինչ այժմ կատարված ուսումնասիրությունները չափազանց

[1] Հատուկ ուշադրության արժանի է 1949 թ. լույս տեսած պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկու „Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв." դոկտորական դիսերտացիան, որի մեջ մեծ չափով օգտագործված են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի նյութերը:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի հիման վրա դիսերտացիոն աշխատություն է գրել Երևանի Վ. Մ. Մոլոտովի անվան Պետական համալսարանի դասախոս, դոցենտ Տ. Հակոբյանը «Հայ համայնքների պայքարը կաթոլիկության դեմ ըստ նորահայտ պարսկերեն վավերագրերի»:

Վավերագրերից մասամբ օգտվել է նաև դոցենտ Բ. Հարությունյանը իր „Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв."- 1940 թ. լույս տեսած դիսերտացիոն աշխատության մեջ:

Տողերիս գրողը ևս իր դիսերտացիոն աշխատությունը «Ագրարային հարաբերությունները Երևանի խանության մեջ ԺԸ դարում» շարադրել է հիմնականում Մատենադարանի պարսկերեն արխիվային նյութերի հիման վրա:

[2] Մոսկվայի կենտրոնական պետական արխիվի «Ռուսաստանի հարաբերությունները հայերի հետ» ֆոնդում կատարած պրպտումների ժամանակ սովետական նշանավոր պատմաբան Աշ. Հովհաննիսյանը հայտնաբերել էր ԺԸ դարի առաջին քառորդին վերաբերող և պատմական մեծ արժեք ներկայացնող պարսկերեն փաստաթղթեր (խնդրագրեր, նամակներ և պայմանագրեր), որոնց բնագրերն ու հայերեն թարգմանությունները «Վավերագրեր հայ-պարսկական հարաբերությունների մասին» վերնագրով Երևանում 1927 թ. ապակետիպ հրատարակությամբ լույս է ընծայել ականավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը: Այս հրատարակությունը Սովետական իշխանության տարիներին Հայաստանում պարսկերեն փաստաթղթերի գիտական հրատարակության առաջին լուրջ փորձը պետք է համարել:

թերի են, ուստի դեռևս հնարավոր չէ տալ դրանց նշանակության և առանձնահատկությունների լրիվ գնահատականը[1]: Այսուհանդերձ պետք է նշել, որ պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկու ուսումնասիրությունները առայժմ մնում են որպես հիշյալ վավերագրերի մասին միակ քիչ թե շատ ընդարձակ տեղեկություններ պարունակող գործեր[2], որոնց մեջ, սակայն, առանձին ուշադրության չեն արժանացել ԺԵ դարի, ԺԶ դարի առաջին կեսի, ԺԸ դարի երկրորդ կեսի և ԺԹ դարի հրովարտակները և վավերագրերի երկրորդ խոշոր խմբի մեջ մտնող ԺԵ—ԺԹ դդ. մեծ թվով կալվածագրերն ու այլ փաստաթղթերը:

Պարսկերեն արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը առաջին հերթին պահանջում է լուրջ մասնագիտացում այդ կարգի վավերագրերի վերծանման և ընթերցման գործում: Դրանք մեծ մասամբ քմահաճ ձեռագրեր են, որոնց մեջ որպես օրենք բացակայում են պարսկերենի ճշգրիտ ընթերցման համար խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող գրերի տարբերիչ նշանները (կետերը): Բնագրերը սովորաբար խճողված են այլաբանական ավելորդաբանություններով: Հաճախ շարադրանքը ընդմիջարկվում է մի քանի տող զբաղեցնող համանիշ տիտղոսներով: Շատ վավերագրեր, հատկապես նոտարական արձանագրությունները ու պատճենները, գրված են լինում անգրագետ գրիչների ձեռքով, որոնց մոտ չեն պահպանված լեզվի ամենատարրական քերականական օրենքները: Առանձնապես դժվար է հատուկ անունների և տեղանունների վերծանումը, իսկ առավել դժվար մեջ բերված քաղվածքների հարկային հաշվումներն ու գանձվող հարկերի չափերն ու գումարները, որոնք արտահայտված են «սայաղ»-ի բարդ նշանագրերով և հեշտությամբ կարող են տեղի տալ թյուրընթերցման:

Վավերագրերը գրված են խիստ տարբեր գրություններով: Եթե ԺԷ—ԺԸ դդ. հրովարտակների մասին կարելի է ասել, որ դրանք հիմնականում գրված են «նասթալիղ» և «շիքասթե» և կամ այս երկուսի միջև խառն մի գրությամբ, ապա ԺԶ և հատ-

[1] И. П. Петрушевский, Очерки . . . стр. 17.

[2] И. П. Петрушевский, Персидские официальные документы XVI—начале XIX вв. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, „Проблемы источниковедения", т. III, 1940, стр. 15—29; его же Очерки... стр. 7—11.

կապես ԺԵ դարերի հրովարտակների մասին այդ ասել չի կարելի:
ԺԵ դարի որոշ հրովարտակներ գրված են այնպիսի գրությամբ,
որը թեև իր ձևով նման է «դիվանի» գրության, բայց և մյուս
կողմից նրա մեջ նկատվում են «շիքասթե»-ի շեշտված էլեմենտ-
ներ: Այս շրջանի և ԺԶ դարի սկզբի Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրո-
վարտակների մեծ մասը գրված է մի գրությամբ, որը թեև մա-
սամբ մոտ է «դիվանի»-ին, սակայն ավելի նման է «թաալիք»
կոչվող գրության: Գրության «ռիկ'ա» ձևը, որը խիստ տարած-
ված էր Թյուրքիայում և Արաբական երկրներում, Իրանում
գործ էր ածվում միայն շարիաթական վճիռների (ֆաթվաների)
շարադրման ժամանակ, այլ դեպքերում գործածական չէր:
«Նասխ» գրության որոշ ձևեր «շիքասթե»-ի մասնակի երանգ-
ներով, պատահում են հատկապես նոտարական արձանագրու-
թյունների ոչ թե հիմնական տեքստի, այլ հակառակ էջում կամ
լուսանցքներում կատարված և մեծ մասամբ վավերագրի սե-
գիտարացիայի և պատճենի հարազատության մասին վկայող
նշումների մեջ: Սակայն ինչպես ասվեց, ԺԶ դարի կեսերից
սկսում են գերակշռել «նասթաալիքը» և հատկապես «շիքաս-
թե»-ն իր տարբեր ձևերով, թեև դրանց զուգահեռ երբեմն գործ
էին ածվում նաև նոր երանգներ ստացած «թաալիք» և «դիվա-
նի» գրությունները:

Վավերագրերի գրության և գրչության ուսումնասիրու-
թյան հարցը իր հերթին առանձին հետաքրքրություն է ներ-
կայացնում, որը կարոտ է ավելի մանրակրկիտ հետազոտու-
թյան: Նշենք միայն, որ պարսկերեն արխիվային վավերագրերի
վերծանման և ընթերցման բնագավառում անհրաժեշտ հնագրա-
կան գիտելիքներ և այդ ասպարեզում որոշ փորձ ձեռք բերելուց
հետո, կարելի է ասել, որ այժմ մեծ չափով հաղթահարված է
այդ վավերագրերի հրատարակման հարցում գոյություն ունե-
ցող հիմնական խոչընդոտը: Նախ անհրաժեշտ է ճիշտ վերծանել
և կազմել յուրաքանչյուր վավերագրի անսխալ տեքստը, որից
հետո միայն հնարավոր կլինի այն հանձնել ուսումնասիրողների
ուշադրությանը, որպես պատմական լիարժեք և արժանահավատ
սկզբնաղբյուր:

Հրատարակության ժամանակ անշուշտ պետք է հիմք ըն-
դունել վավերագրերի այն դասակարգումը, որի մասին նշեցինք
սկզբում: Այդ սկզբունքից ելնելով «Մատենադարանի պարսկե-

րեն վավերագրերը» մատենաշարի առաջին գիրքը նվիրում ենք
ամենահին՝ ԺԵ—ԺԶ դդ. հրովարտակներին: ԺԷ դարի հրո-
վարտակները կամփոփվեն հաջորդ երկու անհամեմատ ավելի
ստվար գրքերում: Իսկ ԺԸ և ԺԹ դդ. հրովարտակներին կհատ-
կացվեն առանձին գրքեր: Մատենաշարի հաջորդ շարքով
կտրվեն վավերագրերի երկրորդ՝ ավելի մեծ խմբի մեջ մտնող
կալվածագրերն ու տնտեսական գործարքների վերաբերյալ մյուս
նոտարական արձանագրությունները:

* * *

Սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկված են ԺԵ—ԺԶ դդ. բո-
լոր հրովարտակները, թվով 22 հատ, որոնցից 4-ը տրված են
Կարա-Կոյունլու, 3-ը Աղ-Կոյունլու թագավորների, 13-ը Սե-
ֆյան շահերի, 1-ը Ադրբայջանի բեկլարբեկի և վերջինը՝ Քարթ-
լիի Սիմեոն թագավորի (1558—1600) կողմից: Ժողովածուում
տեղ է գտել նաև 1585 թ. Ոստանի հաքիմ Կարախան բե-
կի օրոք տրված մի գրություն, որը թեև իր ձևով նման չէ
հրովարտակի և գրված է ի հաստատումն Իսլամի հիմնադիր
Մուհամմադին վերագրվող մի ենթադրական պայմանագրի, սա-
կայն իր բնույթով և բովանդակությամբ կարող է դիտվել, որ-
պես հատուկ արտոնագիր տրված Աղթամարի վանքին և տեղի
հայ համայնքին:

ԺԵ դարի հրովարտակները, որոնցից 5-ը մեզ են հասել
բնագրերով, իրենց հնությամբ բացառիկ արժեք են ներկայաց-
նում: Դրանցից յուրաքանչյուրը ոչ միայն օգնում է պարզելու
ԺԵ դարի երկրորդ կեսի հայ իրականության առանձին դեպ-
քերի ու դեմքերի հետ կապված կարևոր մանրամասնություն-
ներ, այլ նաև մեծ չափով նպաստում է, ինչպես Կարա-Կոյուն-
լուների, այնպես նաև Աղ-Կոյունլուների տիրապետության
շրջանի ֆեոդալական պետական-վարչական ապարատի և սոցիալ-
տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրությանը:

Հայտնի է, որ այս շրջանի պատմական սկզբնաղբյուրները չա-
փազանց աղքատ են, իսկ պաշտոնական արխիվային փաստաթղ-
թերից հրապարակված են միայն մի քանի սյուրղալական հրովար-
տակներ: Դրանցից հնագույնը, որ հիջրեթի 820 թ. տարի՝ երկրորդ
ամսի 10-ին (1417 թ. ապրիլ 27) Կարա-Կոյունլուների դինաս-
տիայի հիմնադիր Կարա-Յուսուֆի կողմից տրված է Բաղեշի քըր-
դական Ռոժակ ցեղի առաջնորդ Ամիր Շամս-ադ-դինին և վերա-

բերում է վերջինիս սոյուրղալական իրավունքների հաստատմանը Արևմտյան Հայաստանի Բաղեշ, Խլաթ, Մուշ և Խնուս գավառների վրա, որոշ կրճատումներով մեջ է բերված ԺԶ դարի պատմիչ, նույն Ամիր Շամս-ադ-դինի սերունդներից, Շարաֆ խան Բիթլիսու «Շարաֆնամե»-ի առաջին հատորի այն մասում, որտեղ նա պատմում է Ռոժակ ցեղի և նրանց առաջնորդների, այսինքն՝ իր պապերի մասին[1]: Մյուս սոյուրղալական հրովարտակները բացառապես վերաբերում են Աղ-Կոյունլուների տիրապետության շրջանին: Դրանցից առավել արժեքավոր է Աղ-Կոյունլու Ջհանգիրի որդի Կասըմի կողմից հիջրեթի 903 թ. (1498 թ.) Դիարբեքիրի Էգիլ շրջանի Իսքանդար բեկին շնորհած հրովարտակը, որի բնագիրը անգլերեն թարգմանությամբ և հարուստ ծանոթագրություններով 1939 թ. հրատարակել է ռուս արևելագետ Վ. Մինորսկին[2]:

Սույն ժողովածուում հրատարակվող ԺԵ դարի հրովարտակների առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դրանք բացառապես վերաբերում են հայոց եկեղեցու իրավունքներին ու հայ աշխատավորության իրավական վիճակին և հանդիսանում են ավելի անմիջական աղբյուրներ Հայաստանի ներքին կյանքի ուսումնասիրության համար: Եթե վերը հիշված սոյուրղալական հրովարտակներում շարադրված են սոյուրղալական ֆեոդալական ինստիտուտի էությանը վերաբերող որոշ մանրամասնություններ, որոնցից հնարավոր է կոնկրետ եզրակացության գալ սոյուրղալ ստացող անձնավորության սոցիալ-դասակարգային դիրքի և վայելած առանձնաշնորհումների վերաբերյալ, կամ հիշատակված հարկային տերմիններից եզրակացնել աշխատավոր գյուղացիության ֆեոդալական շահագործման և տնտեսական ծանր վիճակի մասին, ապա ներկա հատորով հրատարակվող ԺԵ դարի հրովարտակները, ոչ միայն

[1] Charafnameh ou histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminof—Zernof, Պետերբուրգ, 1860, հ. Ա, պարսկերեն բնագիր, էջ 376—378.

[2] V. Mynorsky, A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu 903/1498, Bulletin of the School of oriental studies, vol. IX, part 4, London, 1939. Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի կողմից 1488 թ. Շիրազի Մանսուրիյյե կոչվող հոգևոր դպրոցին շնորհված մի սոյուրղալական հրովարտակ, որտեղ հիշված են շուրջ 27 անուն հարկային տերմիններ, մեջ է բերված Հասան Ֆասաիի «Ֆարսնամե-յե Նասերի» գրքի մեջ (տես «Ֆարսնամե-յե Նասերի» պարսկերեն բնագիր, Թեհրան, 1318 (1895), էջ 81—82):

ցույց են տալիս հայոց եկեղեցուն և հայ հոգևորականությանը տրվող հարկային իմունիտետի՝ «մուաֆության» էությունն ու բնույթը, այլ միաժամանակ մեծ լույս են սփռում եկեղեցական-վակֆային հողատիրության պատմության վրա:

Այս շրջանի հրովարտակներից և հատկապես կալվածագրերից հստակ կերպով երևում է, որ եկեղեցական հողատիրությունը ԺԵ դարում որոշ զարգացում էր ապրում: ԺԴ դարում Հայաստանի վանքապատկան հողերի մեծ մասը զավթվել էր քոչվոր արիստոկրատիայի առանձին ներկայացուցիչների կողմից: Բռնագրավվել և սեփականացվել էին նաև հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչների հողերը և դրանց մեծ մասը սոյուրղալական տիրության իրավունքով տրվել էր քոչվոր ցեղերի ռազմական առաջնորդներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը: ԺԵ դարի ընթացքում հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչներից շատերը իրենց հողային կարողությունների չնչին մնացորդները հափշտակումից փրկելու նպատակով նվիրում էին վանքերին և հոգևոր կարգ ընդունելով փորձում էին այդ ձևով պահպանել իրենց իրավունքները հիշյալ կալվածների և իշխող դիրքը հայ աշխատավորության նկատմամբ:

Երբեմն այդ «նվիրատվությունները» կատարվում էին այլ ձևով: Նույն ֆեոդալական տնից որևէ մեկը, որ հոգևոր կարգ էր ընդունել և վարում էր տվյալ վանքի վանահոր պաշտոնը, իր արյունակից աշխարհական հարազատներից մեկից «գնում էր» այդ կալվածները և շարիաթական-նոտարական արձանագրությամբ նվիրում էր (վակֆ էր անում) նույն վանքին ու վակֆային պայմանագրում կամ «վակֆնամեում» շեշտում, որ վանքի տնօրենի կամ «մութավալլիի» պաշտոնը իր մահից հետո կվարեն նրա մերձավորները: Հիշենք թեկուզ 1431 թ. Գրիգոր Մակվեցու կողմից Էջմիածնին նվիրված 7 գյուղերը, որոնք նա «գնել էր» Ամիր Ռուստամ Օրբելյանից[1]: Այս իսկ պատճառով էր, որ Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումից անմիջապես հետո (1441—1443) աթոռակալական պայքար ծավալվեց Գրիգոր Մակվեցու և Կիրակոս Վիրապեցու կողմնակիցների միջև, որը թեև վերջացավ Գրիգորի հաղթա-

[1] Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, թղթապ. 1գ, վավ. № 934: Նույն կալվածագրի գրաբար թարգմանությունը տես «Արարատ», 1875 թ., էջ 212—213. Հար. Աբրահամյան, «Կալվածագրեր», Երևան 1941, էջ 12:

նակով, բայց այնուհետև նրան հաջորդեցին ոչ թե նրա սերունդները, այլ բոլորովին տարբեր ծագում ունեցող եկեղեցական գործիչներ։

Սակայն եթե Էջմիածնի կաթողիկոսությունը ժառանգական բնույթ չստացավ, շնորհիվ այն բանի, որ այն դարձավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսություն, ապա մյուս վանքերում այդ կարգը հաստատվեց և որոշ վայրերում շարունակվեց ընդհուպ մինչև ԺԹ դարը։ Այսպես էր, օրինակ, Գանձասարում, ուր իշխում էին Հասան-Ջալալյանները, Տաթևում, ուր մինչև ԺԷ դարը շարունակում էին իշխել Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի եղբոր սերունդները, որոնք ազգակից էին Սյունյանց Օրբելյաններին, Աղթամարում, որտեղ կաթողիկոսական գահը երկար ժամանակ գտնվում էր Արծրունյաց տան շառավիղների ձեռքում, նույն երևույթն էր նկատվում նաև Հավուց-Թառի Ամենափրկիչ վանքում, ուր երկար ժամանակ տիրում էին Զաքարիա վարդապետ Հավուց-Թառեցու հաջորդները, որոնք Սիմեոն Երևանցու վկայությամբ սերում էին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու սերունդից[1], և այլն։

№ № 1, 2 և հատկապես № 4 հրովարտակները վկայում են այն մասին, որ Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի (1435—1467) թագավորության վերջին տարիներին համեմատաբար կայունացել էին Տաթևի վանքի գործերը։ Այս տարիներին էր, որ Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին Օրբելյան Բեշքենի որդի Ամիր-Ռուստամից «գնեց» մի շարք գյուղեր, որոնց վակֆային իրավունքները վերստին հաստատում է Ջհանշահի որդի Հասան-Ալին, իշխանությունից զրկվելուց 4 ամիս առաջ հրապարակված հրովարտակում (վավ. № 4)։ Գանձասարի վանքապատկան կալվածների վակֆային իրավունքների մասին է խոսվում նաև № № 3 և 6 հրովարտակներում։

Բոլոր հրովարտակները միաբերան վկայում են այն մասին, որ հայ հոգևորականությունը ազատ է եղել պետական հարկերից, սակայն այդ մասին բազմիցս կատարվող հիշեցումները ինքնին ապացուցում են այն բանի, որ այդ սկզբունքը ենթակա էր հաճախակի խախտումների։ Կարևոր է հատկապես Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի 1487 թ. հրովարտակը (վավ. № 6), որտեղ որոշակի կերպով ասված էր, որ հարկերից ազատվում են միայն կուսակրոն հոգևորականները, կամ վանականները (رهبانان غير مخالط)։

1 «Ջամբռ», էջ 277։

Հարկային իմունիտետի վերաբերյալ հաճախ օգտագործված են մի քանի համանիշ տերմիններ, ինչպես օրինակ՝ «մուաֆ», «մուսալլամ», «մարֆու՛-ուլ-կալամ» կամ «մավղու՛», որոնց համատեղ օգտագործումը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանք ըստ էության նույն բովանդակությունն ունեն։ Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ մոնղոլական շրջանի «թարխան» տերմինը օգտագործված է վրաց Սիմեոն թագավորի կողմից Գորի քաղաքի հայ քահանաներին տրված 1594 թ. հրովարտակում (վավ. № 23)։

Վանքերին և վանականներին շնորհվող մուաֆության իրավունքի կապակցությամբ է, որ հիշատակվում են գանձվող հարկերի անունները և ճշտվում, թե հատկապես ինչ կարգի պարտավորություններից են ազատվում նրանք։ Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կնոջ՝ Բեգում-Խաթունի, նրա որդու՝ Հասան-Ալիի և Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի վերոհիշյալ հրովարտակում մեծ մասամբ հիշված են այնպիսի հարկային տերմիններ, որոնք ծանոթ են մեզ Կասըմ Աղ-Կոյունլուի 1498 թ. սոյուրղալական հրովարտակից։

Այս տեսակետից, իհարկե, ավելի արժեքավոր են Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրովարտակները (վավ. №№ 8, 9, 10, 11), որոնք վերաբերում են 1503—1510 թթ.։ Դրանցից 3-ը տրված են Տաթևի, իսկ մեկը Հավուց-Թառի Ամենափրկչի վանքին, նրանց շնորհվող հարկային իմունիտետի՝ մուաֆության կապակցությամբ։ Հիշյալ հրովարտակները պերճախոս ապացույց են այն բանի, որ Սեֆյանների տիրապետությունը ոչ մի էական փոփոխություն չէր մտցնում գոյություն ունեցող հարկային սիստեմի մեջ և ոչնչով չէր թեթևացնում աշխատավոր գյուղացիության՝ ռայաթների վիճակը։ Դեռևս ԺԶ դարի վերջերին Շարաֆ խան Բիթլիսին գրում էր, որ իր ժամանակ գործող հարկային օրենսգիրքը («Կանուննամե») այն օրենսգիրքն էր, որ կազմվել էր Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի օրոք[1]։

Շահ Իսմայիլը իր այս հրովարտակներով նախկին ձևով հաստատում էր կրոնական հաստատությունների մուաֆության իրավունքները և արգելում պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը նրանցից գանձելու այն տուրքերը, որոնք սովորաբար գանձվում էին ռայաթներից կամ մյուս հպատակներից։

1 «Շարաֆնամե», հ. 2, էջ 120։

Պարզ է դառնում, որ ինչպես Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի թագավորության առաջին տարիներին, այնպես նաև Շահ Իսմայիլի կողմից «ապօրինի» («ղեյր-ե հոքմի») կամ «արգելված պարտավորություններ» («մութալեբաթ-ե մասդուդե») հռչակված շատ տուրքեր և պարտիքներ, շարունակել են գոյություն ունենալ և մեծ չափերով իրացվել են պետական պաշտոնյաների կողմից։

Բացի հավաքական հարկային տերմիններից, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «իխրաջաթ». «ավարիզաթ», «վջուհաթ», «մութավաջջեհաթ», «հուկուկ-ե դիվանի», «Թաքալիֆ-ե դիվանի» և այլն, ռայաթների որոշակի հարկային պարտավորությունների մասին են խոսում հատկապես «ալաֆե-ուլուֆե», «ուլաղ-ուլամ», «բիգար-շիգար», «կոնալղա», «սավարի», «փիշքաշ», «սալամի», «էյդի», «նովրուզի», «ջով» (գարի), «գուսեֆանդ» (ոչխար) և մի շարք այլ տերմիններ, որոնցից շատերը հանդիպում են, ինչպես վերը հիշված սոյուրղալական հրովարտակներում, այնպես նաև նույն և հետագա շրջանի պատմական սկզբնաղբյուրներում։

Սակայն հրատարակվող հրովարտակների կարևորությունը կայանում է ոչ միայն նրանում, որ նրանք վերստին գալիս են հաստատելու և ճշտելու հարկերի և տուրքերի անունները ու բովանդակությունը, Շահ Իսմայիլի հիշյալ հրովարտակները պարունակում են նաև այնպիսի հարկային տերմիններ, որոնք, որքան մեզ հայտնի է, հիշվում են առաջին անգամ։ Այս տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում հատկապես № 9 հրովարտակը, որը, ցավոք, ունի վնասված մասեր և ընթերցվում է մեծ դժվարությամբ։ Այս հրովարտակով, տրված հիջրեթի 911 թ. ռաբի՛ առաջին ամսի 25-ին (1505 թ. օգոստոս 26), Շահ Իսմայիլ Ա-ն մուսաֆության իրավունք է տալիս Հավուց-Թառի Ամենափրկչի վանքին և հրահանգում իր զինվորներին ու մյուս պաշտոնյաներին զանազան հարկերով և պարտիքներով չնեղել վանքի վանահորը։ Այստեղ հիշված հարկային տերմինների մեջ հանդիպում են նաև այնպիսիք, որոնք անծանոթ լինելու հետևանքով, դժվար են վերծանվում։ Մեծ դժվարությամբ և բառարանների օգնությամբ հնարավոր եղավ տալ դրանց հավանական ընթերցումը, որն, անշուշտ, կարոտ է հետագա ճշտման։

Այսպիսի տերմիններից է, օրինակ, «աղդար»-ը, որ Գեորգ Դպրի բառարանի բացատրությամբ նշանակում է «արժանի» և պետք է հասկանալ ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյային, նրա դիրքին և կոչման արժանի նվերների իմաստով։ Այնուհետև «նա-

մորդար» տերմինը, որ բառացի նշանակում է «ոչ-պիղծ». դա հավանաբար այն տուրքն էր, որ գանձվում էր քրիստոնյաներից այն դեպքում, երբ պետական պաշտոնյաները հակառակ շարիաթական օրենքների, իբր «ստիպված» իջևանում էին նրանց տներում և սնվում նրանց մթերքներով։ Նոր հարկային տերմին է նաև «ջավալիդ»-ը, որ նշանակում է բրդից գործված պարկ կամ հատուկ տեսակի թիկնոց։ Շատ հավանական է, որ եղել է տոպրակներ և հացահատիկի տարաներ հատուցելու հատուկ պարտավորություն։ Նույն հրովարտակում հիշված է նաև «չերիքի ոսկի» («զար-ե չերիք») տերմինը, որից պետք է եզրակացնել, որ հայերը «չերիք» կոչվող զինվորական ծառայության փոխարեն վճարում էին հատուկ տուրք՝ ոսկով։

Առանձնապես կարևոր է Շահ Իսմայիլի ամենահին, հիջրեթի 908 թ. շաաբան ամսի 12-ի (1503 թ. փետրվար 10) հրովարտակը (վավ. № 8), տրված Տաթևի վանքին։ Այստեղ մեկ անգամ միայն հիշված է «մունդիս»-ի տուրքի մասին («ռասմ-ե մունդիս»), որը գոյություն է ունեցել, ինչպես ավելի վաղ, այնպես նաև հետագա շրջաններում և կոչվել է նաև «էնդաս»-ի տուրք («ռասմ-ե էնդաս»)։ Այս տերմինի բացատրությունը մենք փորձել ենք տալ, ինչպես Մատենադարանի արխիվային փաստաթղթերի, այնպես նաև հատկապես ԺԷ դ. պատմիչ Իսքանդար Մունշու մի վկայության հիման վրա, ըստ որի «մունդիս» կամ «էնդաս» էր կոչվում այն տուրքը, որ գանձում էին պետական պաշտոնյաներն ու թիուլդարները, երբ նրանք զբաղվում էին ռայաթների միջև առաջացած զանազան վեճերի կռիվների և հատկապես «էնդաս-ե արբաէ» («չորս գիպվածներ»— սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել և կուրացնել) կոչվող հանցանքների քննությամբ[1]։

Ուշադրավ է նաև, որ Շահ Իսմայիլի հիջրեթի 912 թ. ռաջաբ ամսի 6-ին (1506 թ. նոյեմբեր 22) Տաթևի վանքին տրված հրովարտակում (վավ. № 10), որտեղ համարյա նույն հարցերն են շոշափված, ինչ որ վերոհիշյալ 1503 թ. հրովարտակում, հայտնի «մալ» հարկի հետ հիշված է նաև «ղալլե» (հացահատիկ) տերմինը, որը հետագա շրջանի վավերագրերում չի հանդիպում։ Սակայն այդ տերմինը մինչև 1930-ական թվականները շարու-

[1] «Թարիխ-ե ալամարա-յե աբբասի», հ. Ա, Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրեր, № 11, էջ 202ա։ Հմմտ. Tadhkirat al-Muluk, by V. Minorsky, London, 1943, էջ 42, 119, պարսկերեն բնագիր (ֆաքսիմիլե), էջ 3։

նակվում էր գործածվել Իրանում, գյուղացիների կողմից պետու-
թյանը հատուցվող բնամթերային ռենտա-հարկի իմաստով:
Ինչպես Կարա-Կոյունլուների և Աղ-Կոյունլուների, այն-
պես նաև Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրովարտակներում, ոչ միայն հաս-
տատվում են հայոց եկեղեցու և հայ հոգևորականության մուլ-
ֆության իրավունքները, այլ նաև խստորեն հրահանգվում է
հայ ռայաթներին անխափան կատարել իրենց պարտավորու-
թյունները եկեղեցու սպասավորների՝ հայ կղերի նկատմամբ:
Պահանջվում է կանոնավոր կերպով հատուցել եկեղեցական տուր-
քերը, որոնք սովորաբար մուսուլմանական տերմինով անվան-
վում են «նազր» («խոստմունք») կամ ուղղակի կոչվում են
«տուրք» («ռասմ»): Այս տեսակետից կարևոր են հատկապես որոշ
հրովարտակների վրա կատարված հայերեն համառոտ անոտացիա-
ները, որոնց մեջ նույնպես հիշատակված են մի շարք հարկային
տերմիններ, այդ թվում նաև եկեղեցական տուրքեր, որոնք հա-
ճախ չեն նշված հրովարտակի բուն տեքստում: Ինչպես, օրինակ,
«խումս» և «զաքյաթ»[1]: Հայերեն անոտացիաների մեջ հիշված
ինչպես հարկային, այնպես նաև սոցիալական ու վարչական
տերմինները մեծ մասամբ նույն տերմիններն են, որոնք հիշված
են տվյալ կամ մի այլ հրովարտակում: Սակայն դրանք ուշա-
դրավ են այն տեսակետից, որ ցույց են տալիս, թե նշված
տերմինները ինչպես են արտասանվել բուն իսկ ժողովրդի կողմից:
Կարա-Կոյունլուների և Աղ-Կոյունլուների, ինչպես նաև
Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրովարտակները մեծ արժեք են ներ-
կայացնում նաև պարունակած ԺԵ դարի սոցիալական և վար-
չական տերմիններով: Դրանցից մի քանիսի մեջ, շնորհիվ այն
բանի, որ գրված են նախկինում տրված այլ հրովարտակների
հիման վրա, արտահայտված են այնպիսի տերմիններ, որոնք
վերաբերում են նաև ԺԴ և նրան նախորդող դարերին: Առանձ-
նապես նկատվում են իլխանության շրջանին վերաբերող տեր-
միններ, ինչպես օրինակ, «ամիրթուման», «դարուղա», «բիթիկ-
չի» և այլն: Սոցիալական տերմիններով հարուստ են հատկապես
հրովարտակների սկզբի մասերը, թղթառաջները, որտեղ հրովար-
տակ տվողը դիմում է տվյալ վայրի զինվորական և պետական
պաշտոնյաներին և տեղի իշխող դասի ներկայացուցիչներին:
Ինչպես պետական, այնպես նաև տեղական ներքին-հասարակա-

---

[1] Տես սույն ժողովածուի № 8 վավերագրի ծանոթագրությունը:

կան պաշտոններ վարող անձնավորություններից առավել շատ հիշվում են «ամիր», «ամիրթուման», «հաքիմ», «դարուղա», «շահնա», «ամիլ», «մուբաշիր», «մութասարրիֆ», «մութավաքքիլ», «մութասադդի», «մուկադդամ», «քալանթար», «մելիք», «քյադխուդա», իսկ հասարակության ունևոր և իշխող դասի ներկայացուցիչներից՝ «ուսուլ», «արբաբ», «աշրաֆ», «ահալի» և այլ տերմիններ:

Հայ եկեղեցականների հոգևոր աստիճանները արտահայտված են տարբեր տերմիններով: Սովորաբար նրանք կոչվում են «վարդապետ» անկախ նրանց գիրքից և զբաղեցրած պաշտոնից: Սակայն երբեմն գործ է ածվում նաև «քեշիշ» (քահանա) անունը, որ պետք է հասկանալ «հայ հոգևորական»-ի իմաստով: Վանականներին սովորաբար կոչում են «ռահբան» կամ «ռահիբ», իսկ վանքի միաբաններին, ընդհանրապես, անվանում են «քոլահսիահ» (սևագլուխ): Հաճախ է գործածվում «մահրասիահ» (երբեմն նաև «մահրասիար») տերմինը, որ նշանակում է «աբեղա», սակայն գործ է ածվում նաև պատահական առումով, երբեմն այդպես են կոչվում նաև կաթողիկոսները (վավ. № 13): Այս տեսակետից ուշագրավ են Աղվանից կաթողիկոսներին տրված հրովարտակները, որոնց մեջ գործ է ածված «կաթողիկոս» տերմինը:

Աղվանից կաթողիկոսների հրովարտակները տրված լինելով նախորդ հրովարտակների հիման վրա, որոնք իրենց հերթին հիմք են ունեցել կիլիկյան թագավորների հայերեն հրովարտակները, շատ դեպքերում պահպանել են հայկական աշխարհագրական այնպիսի անուններ, որոնք դեռևս Ժ դարից սկսած գործածական չեն եղել արաբական և պարսկական գրականության մեջ, ինչպես օրինակ «Աղվանք», «Խաչեն», «Գանձասար» և այլն:

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ից պահպանվել է 7 հրովարտակ: Դրանցից երկուսը վերաբերում են Ագուլիսի (վավ. №№ 12 և 14), երկուսը Տաթևի (վավ. №№ 15 և 17) և մեկը Մակվի (վավ. № 16) վանքերին և հաստատում են նրանց վակֆային սեփականատիրական իրավունքները վանքապատկան գյուղերի ու վարելահողերի նկատմամբ: Մնացած երկու հրովարտակներից մեկը (վավ. № 13) տրված է ի հաստատումն Էջմիածնի Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի (1545—1576) կաթողիկոսական իրավունքների, որով կաթողիկոսի ենթակա թեմերն ու միաժամանակ որոշվում են Էջմիածնին վանքերը, իսկ մյուսով (վավ. № 18), վերահաստատվում են Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսի (1554—157°) ժառանգական իրավունքները Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ:

Ագուլիսի Թովմա Առաքյալի վանքի հիշյալ երկու հրովարտակները մեծ չափով օգնում են պարզելու վանքապատկան այն հողերի սեփականության և մուլքության էությունը, որոնք մտնում էին առանձին գյուղերի ընդհանուր մշակելի տարածության (քյոփչանի) մեջ և որոնց հողային հարկն ու պետական ռենտա-հարկը, մի անգամ հաշվված լինելով, ընդհանուր գումարով գանձվում էր գյուղական համայնքից: № 14 հրովարտակից պարզ երևում է, որ գյուղից գանձվող ընդհանուր ռենտա-հարկից ոչ մի բաժին չէր գրվում վանքի վրա, որպես հողի մի մասից օգտվողի: Հրովարտակի բովանդակությունից և ոճից միաժամանակ երևում է, որ այս հարցի շուրջ միշտ հակասություններ են եղել և ուժեղ պայքար է ծավալվել վանքի և գյուղական համայնքի անդամների միջև և վերջիններս հաճախ ըմբոստացել են ու փորձել բանի կերպով մշակել վանքապատկան հողերը առանց վանքին որևէ բան վճարելու: Նման հողային տիրույթները, որոնց վանքերը տիրում էին օգտագործման իրավունքով, խիստ բացասական դեր էին խաղում համայնքի անդամ հողագործ գյուղացու ավելի քան աղքատացման գործում, որովհետև այդ հողակտորների դուրս գալը գյուղական համայնքների տնօրինության տակից, նշանակում էր գյուղի ընդհանուր մշակելի տարածության կրճատում, այն դեպքում, երբ այդ հողերի պետական ռենտա-հարկը փաստորեն շարունակում էին վճարել նույն գյուղի համայնքի անդամ գյուղացիները:

Որ պայքարը Ագուլիսի վանքի և շրջակա գյուղերի ռայաթների միջև տևական բնույթ է կրել, այդ պետք է եզրակացնել այն փաստից, որ սույն ժողովածուում ընդգրկված երկու այլ հրովարտակներ ևս, որոնցից մեկը հրապարակված է 1581 թ. Ադրբեջանի բեկլարբեկի, իսկ մյուսը 1585 թ. Սեֆյան Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդայի կողմից, նույնպես տրված են ի հաստատումն վանքի վակֆային հողերի մուլքության իրավունքի: Այսպես, օրինակ, 1581 թ. հրովարտակում (վավ. № 20) նույնպես շեշտված է, որ Ագուլիսից ոչ շատ հեռու Վանանդի ձորում գտնվող վանքապատկան հողերի «մալը» և դիվանական մյուս պարտավորությունները հաշված են Ագուլիսից գանձվող ընդհանուր «մալուջհաթ»-ի և «վջուհաթ»-ի մեջ, ուստի Վանանդի ձորում գտնվող գյուղերի քյադխուդաներն ու ռայաթները իրավունք չունեն այդ առթիվ Ագուլիսի վանքի վանահորից որևէ բան պահանջելու:

Ագուլիսի վանքի վերջին հրովարտակը, տրված հիջրեթի 994 թ. մուհարամ ամսին (1585 թ. դեկտեմբեր 23—1586 թ. հունվար 22) բացառիկ արժեք է ներկայացնում: Այստեղ բավական որոշակի վկայություն կա այն մասին, որ թեև վանքի միաբանությունը սկզբում ազատված է եղել հավելյալ գլխահարկից («թաֆավութ-և ջիզյա»), սակայն վերստուգիչ պաշտոնյան («մումայյիզ») նորից հաշվել է նրանց գլխահարկը և մտցրել Ագուլիսից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ: Այնուհետև հրովարտակում ասված է, որ Ագուլիսի մելիքներն ու քյադխուդաները այդ գումարը պետք է վճարեն տեղում և այդ առթիվ վանքի մարդկանց անհանգստություն չպատճառեն:

Հիշյալ մի քանի հրովարտակների մասնակի ուսումնասիրությունից երևում է, որ ինչպես Շահ Թահմասպ Ա-ի, այնպես նաև Ադրբեջանի բեկլարբեկի ու Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդայի կողմից Ագուլիսի վանքին տրված հրովարտակները մեծ չափով կարող են օգնել պարզելու վանքերի վակֆային հողատիրության հարցերը և որոշելու թե ինչպես և վերջին հաշվով ում հաշվին էր ի կատար ածվում վանքերին և վանականներին շնորհվող մուլքության իրավունքը:

Սեֆյան Շահ Թահմասպի կողմից 1557 և 1562 թթ. Տաթևի վանքին տրված հրովարտակներով վերահաստատվում են վանքապատկան գյուղերի ցուցակները, նշելով միաժամանակ, որ դրանք ժամանակին հանդիսացել են Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի ժառանգական մուլքերը և վերջինիս կողմից վակֆ են արվել վանքին: Այս ցուցակների համեմատությունը Կարակոյունլու Հասան-Ալիի 1468 թ. և Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1510 թ. հրովարտակների ցուցակների հետ ցույց է տալիս, որ վանքապատկան գյուղերի թիվը շուրջ 100 տարվա ընթացքում փոփոխության չի ենթարկվել: Եվ դա պատահական չէր: Ամբողջական գյուղերի և գյուղախմբերի նվիրատվություններ կատարվում էին հայ խոշոր ֆեոդալ-կալվածատերերի կողմից, որպիսիք ԺԶ դարում Հայաստանում չկային: ԺԷ դարում միայն նշված են հատուկենտ գյուղերի կամ նրանց մի մասի նվիրատվության փաստեր հայ ունևոր-վաճառական դասի ներկայացուցիչների կողմից, որոնք ԺԶ դարի վերջերից սկսել էին գանձագին մուլքեր ձեռք բերել:

Ոչ պակաս կարևոր փաստաթուղթ է նաև Շահ Թահմասպի հիջրեթի 969 թ. ռաջաբ ամսին (1562 մարտ 7—ապրիլ 6)

433—3

Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքին (վավերագրում՝ Ղարաքիլիսա) շնորհած հրովարտակը (վավ. № 16), որով որոշվում են վանքի հանդի սահմանները և ճշտվում է նրան հատկացվող ջրի քանակը։ Վավերագիրը առանձին հետաքրքրություն է առաջացնում հատկապես իր պարունակած աշխարհագրական անուններով, ոռոգման հարցի և եկեղեցական տուրքերի վերաբերյալ հետաքրքիր մանրամասնություններով ու տերմիններով, և կարևոր է Մակվի, Խոյի և մերձակա շրջանների հայության ու հատկապես Մակվի Թադեոս առաքյալի և Դարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի վանքերի ազդեցության շրջանների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններով։

Ռայաթների կողմից կալվածատեր-ֆեոդալների դեմ մղվող սոցիալական պայքարի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից առանձին ուշադրության արժանի է Շահ Իսմայիլ Բ-ի օրոք 1577 թ. Բարձրագույն դիվանի կողմից հրապարակված հրովարտակը, որը տրված է ի հաստատումն «բանակատեղի դատավորների» (զինվորական ատյան) վճռի։ Հրովարտակը տրված է այն բանից հետո, երբ Հավուց-Թառի վանահայրն ու ազգակից մյուս կալվածատերերը բողոք են ներկայացրել Շահ Իսմայիլ Բ-ի կողմից կազմված արտակարգ հանձնաժողովին, հայտնելով, որ նրանց գյուղերի ռայաթները հրաժարվում են ռենտա վճարել։ Արտակարգ հանձնաժողովը հրահանգում է Չուխուր-Սաադի (Երևան) բեկլարբեկին և Շար'ի լիազորներին սաստել ռայաթներին և ստիպել նրանց, որպեսզի կատարեն իրենց պարտավորությունները կալվածատերերի նկատմամբ։ Հրովարտակը առանձնապես արժեքավոր է պարունակած շարիաթական-իրավաբանական տերմիններով, ինչպիսիք են օրինակ՝ «մուլք-է շար'ի» (ملك شرعى), «ուջրաթ-ուլ-մասալ» (اجرة المثل), «թալաբ վա լզում» (طلب و لزوم), «ջահաթ-ե շար'իյե» (جهة شرعيه) և այլն։

ԺԶ դարի հրովարտակները, ինչպես ասվեց, նույնպես հարուստ են բազմաթիվ հարկային, սոցիալական և վարչական տերմիններով։ Այդ տերմինները կարևոր են ընդհանրապես հարկային սիստեմի և մասնավորապես հարկերի իրացման այն ձևի ուսումնասիրության համար, երբ բնակչությունից ստացվող հարկերի գանձման իրավունքը, ըստ առանձին օբյեկտների,

ռոճիկի դիմաց տրվում էր զինվորականության ու պետական պաշտոնյաներին որպես «թիուլ» կամ «համեսալե»։

Թիուլը որպես ֆեոդալական ինստիտուտ սկսեց հանդես գալ ԺԶ դարի առաջին կեսում և տարածված ձև դարձավ հատկապես ԺԷ դարում։ Հատկանշական է, որ թիուլդարների մասին առաջին անգամ հիշված է Շահ Թահմազ Ա-ի 1544 թ. հրովարտակում (վավ. № 12)։

Հարկային սիստեմի ուսումնասիրության տեսակետից ուշադրության արժանի են հատկապես «արվար-է ջամ'» և «մակթա'» տերմինները, որոնցից առաջինը, որ երբեմն օգտագործվում է նաև «ջամ'» կրճատ ձևով, հարկերի այն ընդհանուր գումարն է, որի տակ ի մի էին բերվում մեկ կամ մի քանի հարկատու օբյեկտներից գանձվող հարկերը։ Երբ ասում էին այսինչ օբյեկտի հարկերը մտնում են այս կամ այն գյուղի կամ քաղաքի «արվար-է ջամ'»-ի մեջ, այդ նշանակում էր, որ այդ օբյեկտն իր հարկերը պետք է հատուցեր միայն տվյալ գյուղական համայնքի միջոցով և չէր կարող դիտվել որպես առանձին հարկային միավոր։ «Մակթա'» էր կոչվում այն որոշյալ գումարը կամ մթերքի այն որոշակի քանակը, որ մի անգամ որոշված լինելով, անկախ տվյալ տարվա բերքից, անփոփոխ չափերով վճարվում էր կալվածատիրոջը կամ պետությանը։

Բավական ինքնատիպ և արժեքավոր փաստաթուղթ է Բարթլիի Սիմեոն թագավորի 1594 թ. հրովարտակը (վավ. № 23), որը վերաբերում է Գորիի հայ քահանաների թարխանության (հարկային իմունիտետ) իրավունքին։ Այս հրովարտակը իր գրության ձևով և ոճով չափազանց նման է դարասկզբի Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրովարտակներին։ Այստեղ հիշված են համարյա նույն տերմինները, որոնց մասին մենք առիթ ունեցանք հիշելու ԺԵ դարի հրովարտակները նկարագրելիս։ Գրված լինելով ավելի հին հրովարտակների հիման վրա, այստեղ արտահայտված են այնպիսի տերմիններ, որոնք չեն հանդիպում ԺԵ և ԺԶ դդ. մյուս հրովարտակներում, ինչպես, օրինակ՝ «թարխան», «յարղուչի», «սավարի-յե դարգահ», «վազիրանե» և այլն։

Մենք առանձին չենք ուզում անդրադառնալ Աղթամարի վանքին վերաբերող միակ վավերագրին (№ 21), որի մասին բավական մանրամասն խոսել ենք նույն վավերագրին վերաբերող ծանոթագրության մեջ։

Սույն ներածության սահմաններում հնարավոր չէ մեկ առ մեկ կանգ առնել հրովարտակներում նշված բոլոր տերմինների վրա և ցույց տալ յուրաքանչյուրի նշանակությունը ժամանակի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության գործում[1]: Նշենք միայն, որ թեև ԺԶ դարի երկրորդ կեսի հրովարտակներում մեծ չափով կրկնվում են նախորդ դարերի հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմինները, սակայն, ինչպես վերը մասամբ առիթ ունեցանք ծանոթանալու, նրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում նաև այնպիսի տերմիններ, որոնք հանդես են գալիս ԺԶ դարում և կարևոր են ֆեոդալական հարաբերությունների մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների ու զարգացման պատմության ուսումնասիրության համար:

Հրովարտակները հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում նաև երկրի վարչական բաժանման և ադմինիստրատիվ սիստեմի մասին: Որպես խոշոր վարչական միավորներ հիշված են Չուխուր-Սաադի (Երևան)[2], Թուման-ե Նախչևանի, Ղափանաթի, Ղարաբաղի, Առանի, Արասբարի, Գյոգչայի վիլայեթները: Ինչպես տեսնում ենք, ԺԵ—ԺԶ դդ. վարչական բաժանման պատկերը համարյա նույնն է, ինչ որ Իլխանության տիրապետության շրջանում, երբ երկիրը բաժանված էր առանձին «թուման»-ների: «Թուման» անունը պահպանվել էր միայն Նախչևանի վրա, որը այնուհետև էլ շարունակեց այդպես կոչվել մինչև ԺԸ դարի վերջերը: Հաճախ «վիլայեթ», «նահիա», «մահալ», «բոլուք» վարչական բաժանումների անունները գործ են ածված պատահական առումով, հատկապես «մահալ» տերմինը, որ գործ է ածված նաև «վայր»-ի, իսկ երբեմն սոսկ «գյուղ»-ի իմաստով (վավ. № 11):

Ավելի փոքր վարչական միավորներից հատկապես հիշված են Ղափանաթի վիլայեթի «Օրոտ» և «Գեղի» և «Թուման-ե Նախչևանի», «Սիսաջան» ու «Ազադ-Ջիրան» կոչվող նահիաները:

[1] Տերմինների բացատրությունը տես կից բառարանում:

[2] Արարատյան երկիրը այսպես սկսեց կոչվել ԺԴ դարի վերջերին այստեղ իշխող Ամիր Սաադի անունով: «Չուխուր-Սաադ» նշանակում է «Սաադի փոս» կամ «Սաադի հովիտ», հայկական աղբյուրներում՝ «Սահաթափոս»: «Սաադ» հատուկ անունը բառացի նշանակում է «երջանիկ», դրա համար էլ պարսկական աղբյուրները «Չուխուր-Սաադ» անունը առուգաբանում են՝ «երջանիկ հովիտ»:

Այս նահիաների կամ մահալների և նրանց մեջ մտնող մի շարք հայտնի գյուղերի մասին տրված վկայությունները հնարավորություն են տալիս մոտավոր կերպով ճշտելու վերոհիշյալ վիլայեթների սահմանները:

Վանքապատկան կալվածների ցուցակների հաստատման և նրանց սահմանների ճշտման կապակցությամբ հիշված են բազմաթիվ հայկական գյուղերի անուններ, որոնք կարևոր են հատկապես Արևելյան և Հարավ-արևելյան Հայաստանի ԺԵ—ԺԶ դդ. պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրության համար:

Խոշոր վանքերն ու եկեղեցիները հրովարտակներում և այլ վավերագրերում մեծ մասամբ կոչված են այն վայրի անունով, որտեղ որ նրանք գտնվում են, օրինակ՝ «Տաթև», «Վաղադի», «Ագուլիս», «Դարաշամբ» և այլն: Բայց և երբեմն դրանք հիշված են թյուրքական անուններով, ինչպես, օրինակ՝ «Ուչքիլիսա» (Էջմիածին), «Ղարաքիլիսա» (Թադեոս առաքյալ), «Կըզըլ վանք» (Ամենափրկիչ) և այլն[1]:

Ի վերջո պետք է նշել, որ հրովարտակները առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև գոյություն ունեցող քարտուղարության սիստեմի, դիվանական գրագրության և ռեգիստրացիոն կարգի ուսումնասիրության տեսակետից: Փաստաթղթերի վրա, մեծ մասամբ հակառակ էջում, կատարված մակագրություններից երևում է, որ սովորաբար հրովարտակները գրվելուց հետո գրանցվում էին դիվանական որոշ մատյաններում:

Նախապես շահի կնիքով կնքվելուց հետո, որը ԺԶ դարից սովորաբար դրվում էր բուն տեքստի վերևի մասում, հրովարտակները ենթակա էին կնքման և հաստատման նաև Սադրի ու Էչեթեմադ-ուդ-դովլեի կնիքներով: Այնուհետև, եթե դրանք վերաբերում էին հողային սեփականության և մուաֆության հարցերին, ռեգիստրացիայի էին ենթարկվում «մուսթովֆի-և մովկուֆաթի» կողմից, ապա գրանցվում էին տեղական՝ նահանգային «մովկուֆաթի» դաֆթարում: Այս կարգի հրովարտակները ենթակա էին հաշվառման նաև, ինչպես կենտրոնական,

[1] Էջմիածնի վանքը և Վաղարշապատ գյուղը «Ուչքիլիսա» (երեք եկեղեցի) է կոչվել, որովհետև ԺԴ դարում մայր տաճարին կից եղել են նաև երկու այլ եկեղեցիներ: «Ղարաքիլիսա» (սև եկեղեցի), «Կըզըլ վանք» կամ «Կըզըլ քիլիսա» (կարմիր վանք կամ կարմիր եկեղեցի) էին կոչվում այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք կառուցված էին այդ գույնի հանքաքարով:

այնպես նաև տեղական հարկային-ֆինանսական գրասենյակներում և կնքվում էին համապատասխան պաշտոնյաների կնիքներով, որոնց կից կատարվում էին հետևյալ խիստ համառոտ մակագրությունները՝ «գրի առնվեց», «գրանցվեց», «արձանագրվեց», «տեղեկացվեց» և այլն:

Շարիաթական պատճենների վրա, բացի այն, որ բավական մանրամասն տվյալներ էին հաղորդում իսկականի վրա եղած կնիքների և մակագրությունների մասին, երբեմն համառոտ, իսկ երբեմն համեմատաբար ընդարձակ արաբերեն մակագրությամբ նշում էին կատարում նաև պատճենի հարազատության մասին, որը հաստատվում էր Շար'ի նոտարական գրասենյակի պետի կնիքով: Պատճենների վրա նույնպես պատահում են դրանց ռեգիստրացիայի մասին վկայող մակագրություններ, կնքված համապատասխան ինստանցիաների կողմից:

* * *

Տարբեր թղթապանակներում գտնվող ԺԵ—ԺԶ դդ. բոլոր հրովարտակները սույն գրքում դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Յուրաքանչյուրին տրված է խիստ համառոտ վերնագիր, որի մեջ նշված է, թե ո՞վ է տվել հրովարտակը, ո՛ւմ, ե՞րբ և ինչի՞ մասին: Այնուհետև ցույց է տրված Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդի համապատասխան թղթապանակն ու այն համարը, որի տակ գրանցված է տվյալ վավերագիրը: Ապա նշված է, թե հրովարտակը բնագրով է պահպանված, թե պատճենով, ինչ մեծություն ունի և ինչ գրով է գրված: Վավերագրերը բոլորն էլ գրված են տարբեր տեսակի թղթերի վրա. այդ մասին ավելորդ ենք համարել ամեն անգամ շեշտել: Վավերագրերի ներկա վիճակի ավելի մանրամասն նկարագրությունը տրված է յուրաքանչյուր վավերագրի ծանոթագրության մեջ:

Հրովարտակները թարգմանելիս աշխատել ենք, որքան կարելի է, հարազատ մնալ բնագրին և հնարավորության սահմաններում, երբեմն նաև հանդուրժելով որոշ ոճական ու շարահյուսական անհարթություններ, պահպանել ենք արտահայտչական այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք հատուկ են այդ կարգի վավերագրերին, արտահայտում են ժամանակի ոգին և բնորոշ են ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում մշակված դիվանական գրագրության ոճին:

Նման թարգմանությունների ժամանակ թարգմանչին է վերապահված նաև բնագրի կետադրության վերականգնումը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, պարսկական մատենագրության մեջ ժամանակակից կետադրական օրենքները չէին կիրառվում:

Բնագրի թարգմանության ժամանակ անկյունավոր փակագծեր ենք օգտագործել այն դեպքում, երբ փորձել ենք վերականգնել տեքստի մաշված կամ ջնջված մասերը և կամ երբ թարգմանությունը ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով ստիպված ենք եղել ավելացնել մեկ կամ մի քանի բառ: Կոր փակագծերում տրված են զուտ բացատրական բնույթի բառեր, որոնք անհրաժեշտ են եղել բնագրի տվյալ հատվածը ճիշտ հասկանալու համար: Կոր փակագծերում նշված են նաև այն տերմինների պարսկերեն համանիշները, որոնք հայերեն տեքստում տրված են թարգմանաբար: Անվերծանելի և մաշված մասերը, որոնք չենք կարողացել վերականգնել, ցույց են տրված բազմակետերով, հայերեն թարգմանության տողատակում նշելով անհայտ բառերի թիվը:

Հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմինները, ինչպես նաև աշխարհագրական անուններն ու օտար անձնանունները մեծ մասամբ տրված են բնագրի պարսկական արտասանությամբ[1], ի բաց առյալ մի քանի տերմիններ ու անուններ, որոնք մեր գրականության մեջ տրադիցիոն կերպով արմատացել են հատուկ՝ տեղական արտասանությամբ. ինչպես, օրինակ՝ «վիլայեթ», «նահիա», «մելիք», «դարուղա» և այլն:

Հրովարտակների հայերեն և ռուսերեն թարգմանություններում շղագրով տրված տերմինները բացատրված են կից բառարանում: Տերմինների բացատրությունը տրված է որքան հնարավոր է համառոտ, աշխատելով տալ տերմինի այն հիմնական իմաստը, որ պարունակել է տվյալ ժամանակաշրջանում և, հատկապես, վավերագրի տեքստի տվյալ կապակցության մեջ: Գիտության կողմից դեռևս վերջնականապես չլուսաբանված տերմինների մասին տվել ենք այն բացատրությունը, որն ավելի հավանական է թվացել մեզ և կամ առաջարկել ենք նոր բացատրություն, բանավեճի մեջ չմտնելով այս կամ այն ուսումնասիրողի հետ:

[1] Բացի ֆաթհայից (ազրբեջաներենում ə), որն արտահայտված է սովորական ա-ով:

Տերմինների մի մասի բացատրությունները տրված են առաջին անգամ, հենվելով բուն վավերագրերի և այլ աղբյուրների վրա։

Ոչ բոլոր դեպքերում է հաջողվել վերծանել վավերագրերի վրայի կնիքները։ Սակայն դրանց պատկանելիությունը մեծ մասամբ ճշտված է։

Բնագրերում մեզ հասած վավերագրերը համեմատված են պահպանված պատճենների հետ, իսկ այն վավերագրերը, որոնք մեզ են հասել միայն պատճեններով (մեկ կամ երկու օրինակով) նույնպես համեմատված են։ Դրանց մեջ եղած տարբերությունները առհասարակ խիստ աննշան են։ Էական տարբերություններ եղած դեպքում, բնագրում հիմք ենք ընդունել ավելի հավանականը, այդ մասին նշելով տվյալ հրովարտակի ծանոթագրության մեջ։

Վավերագրերի հիշյալ պատճենների նկարագրությունները և նրանց վրա եղած այլևայլ մակագրությունները նույնպես մանրամասն տրված են յուրաքանչյուր վավերագրի ծանոթագրության մեջ։

Պարսկերեն հրովարտակները գերազանցապես գրված են լինում թղթի մեկ էջի վրա, իսկ մյուս էջի վրա սովորաբար կատարվում էին վավերագրի ռեգիստրացիային վերաբերող մակագրություններ և ուշ շրջանի վերաբերող հայերեն լեզվով անոտացիաներ։

Պարսկերեն բնագրերի բաժնում տրված է յուրաքանչյուր հրովարտակի առաջին էջը ամբողջությամբ. Երկրորդ էջի տեքստը տվել ենք միայն այն դեպքում, երբ վավերագիրը բաղկացած է եղել շահի հրովարտակից և Շար՛ի մխալից, գրված թղթի երկու երեսի վրա (վավ. №№ 17 և 19), և կամ երբ մյուս էջում կատարված են բուն հրովարտակի բովանդակության հետ առնչվող կարևոր մակագրություններ (վավ. №№ 11 և 22)։ Այլապես մյուս էջի մանրամասն նկարագրությունը տվել ենք յուրաքանչյուր հրովարտակի հայերեն և ռուսերեն թարգմանության վերջում։

Հրովարտակների տեքստերը աշխատել ենք տալ որքան կարելի է ազատ ավելորդ հավելագրություններից, դրա համար էլ վավերագրերի վրա տարբեր ժամանակներում կատարված հայերեն մակագրություններն ու համառոտ անոտացիաները զետեղել ենք տվյալ վավերագրի ծանոթագրության մեջ։

Հրովարտակներում հիշատակված առանձին գործիչների մասին հնարավորության սահմաններում աշխատել ենք տալ լրացուցիչ տեղեկություններ.

Պարսկերեն վավերագրերի բնագրերի վերծանման, թարգմանության և հրատարակման այս անդրանիկ փորձը հանձնելով արևելագետների ուշադրությանը, լիահույս ենք, որ մասնագետների կողմից կատարված դիտողությունները մեծապես կօգնեն մեզ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի» հաջորդ պրակների հրատարակության ժամանակ խուսափելու այն թերություններից, որոնք կարող են տեղ գտած լինել սույն պրակի մեջ։

Հ. Փափազյան

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 1

Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի 1449 թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքերի հողերից և ստացված բերքից հարկեր չգանձելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 10, բնագիր,
մեծ. 32×14 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

... Նախկին թագավորների [հրովարտակները] և արքայական աշխարհասաստ հրամանը,— թող [երկրի] բոլոր կողմերից անսասան լինի,— ցույց տվեց: Ըստ որոնց Տաթևի և [Վաղադնի] վանքերի [հողերի] բերքը, որը հին ժամանակներից սկսած նրան է պատկանել և ծախսվել է [վանքի] լուսավորության և երթևեկողների (ուխտավորներ) վրա, նրան* մուսալլամ *է արված: Օրոտի* բոլուքի դարուղաները, շահնաները, մելիքները *ու* քյադխուդաները *համաձայն նորին մեծություն աշխարհակալ թագավորի հրամանագրի,— թող աստված հավիտյանս դարձնի նրա թագավորությունն ու իշխանությունը,— ոչ մի դեպքում հիշյալ վարդապետի ցանքսերին ու բերքին և նրա հետ կապ ունեցող մարդկանց չմոտենան և առավել կամ պակաս չափով ցանկություն և ակնկալություն չունենան և [նրանց հետ] այնպես վարվեն, որ հիշյալ վարդապետը գոհ և շնորհակալ լինի և կարողանա ծառայել երթևեկողներին (ուխտավորներ) ու աղոթել թագավորական ...** պետության [բարօրության] համար,— թող աստված հավիտյանս դարձնի նրա թագավորությունն ու իշխանությունը:*

Թող այսպես [ծառայություն] մատուցեն և հավատ ընծայեն:

Գրվեց 853 թվականի ռաբի՝ առաջին ամսի վերջերին (1449 թ. մայիս 20—23):

Երկու անընթեռնելի կնիքներ

---

* *Բնագրի սկզբի մասը չի պահպանվել:*

** *Մեկ բառ անվերծանելի:*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 2

Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքապատկան հողերը ամեն տեսակ պետական հարկերից ազատելու և Գյոգչայի Վիլայեթի հայ հոգևորականությանը Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետին ենթարկելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 7, բնագիր, մեծ. 47×17 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Օլքայի ամիրները, հաքիմները և դարուղաները, Ղափանաթի, Սռանի և Արարարի մութավաքքիլները, ամիլները, [այս գործերով] զբաղվող մութասադդիներն ու ամիրթումանը և հատկապես [այդ] վայրերի շահնաները, մելիքներն, ու մուկադդամները նույն արքայական հրամանին վերահասու և տեղյակ լինեն ու իմանան, որ օրերս քրիստոնյաների առաջնորդ Շմավոն վարդապետը եկավ աշխարհի ապավենի դուռը և իր խոնարհության և օրըստօրե աճող պետության հարաճուն հարատևման համար աղոթամատույց լինելու մասին զեկուցելուց հետո, ներկայացրեց նախկին թագավորների հրամանագրերը, [ինչպես նաև] ստորագրված ու հրապարակված արքայական հրամանագիրը այն մասին, որ նրա պաշտոնատեղին ու բնակության վայրը հանդիսացող Տաթևի և Վաղադնի վանքերը և նրա վանքի վակֆերին վերաբերող և [նրա կողմից] մշակվող հողերը մալից, իխրաջաթից և դիվանական ավարիզից մուաֆ և մուսալլամ համարվեն և նրա ցանքերից, վարելահողերից ու բերքից մալ և խարաջ չպահանջեն, նրա մարդկանց մուսալլամ և ցուցակագրումից ազատ (մարֆու'-ուլ-կալամ) ճանաչեն:

Դրա համար էլ ամենակարող աստծու օգնությամբ այս հրամանագիրը, որին հնազանդվելը պարտադիր է, բոլոր վայրերում և բոլոր կողմերում հրապարակվեց, որպեսզի նրանց մութավաջջեհաթը հին կարգով և ընդունված օրենքով մուաֆ և զեղչված (մավզու') համարեն և նախկին կարգով Գյոգչայի վիլայեթի քահանաներն ու վանականները նրան իրենց առաջնորդն ու վարդապետը ճանաչեն և հնազանդվեն ու ծառայեն նրան, և այն նազրը (խոստումնը), որ հին ժամանակներից ի վեր տվել են Տաթևի վանքին նույն կարգով շարունակեն տալ:

Օրոտի [մելիքներն] ու դարուղաները ըստ սույն հպատակության արժանի հրովարտակի հաստատված ճանաչեն [այս] և չհակառակեն:

Ջհանշահի կնիքը

Թվականը չի պահպանված

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 3

Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կնոջ՝ Բեգում-խաթունի 1462 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, որով հաստատում է նրա կաթողիկոսական իրավունքները և կարգադրում տեղի պետական պաշտոնեությանը այլ և այլ տեսակի հարկապահանջությամբ չնեղել նրան և նրան ենթարկվող հոգևորականներին, այլ հարկ եղած դեպքում օգնություն ցույց տալ

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 5, պատճեն, մեծ. 106×33 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Նա հարուստ է:

Վեհմաշուք թագուհի: Իմ խոսքը:

Ապահով երկրների ամիրները, հաքիմները, դարուղաները, տոհմիկները (ուլուս), բարձրաստիճան մարդիկ, ազնվականները, երևելիներն ու մելիքները, քյադխուդաները, արբաբներն ու ամիլները, մութասարրիֆներն ու բիթիկչիները տեղյակ լինեն, որ օրերս քրիստոնյաների պարծանք Աղվանքի վիլայեթի Հովհաննես կաթողիկոսը ցույց տվեց նորին մեծություն, թագավորական իշխանության ապավենի (Ջհանշահի),— թող աստված հավիտյանս դարձնի նրա թագավորությունն ու իշխանությունը,—[այն] աշխարհասաստ հրամանագիրը, որը տրված էր ի հաստատումն երջանկահիշատակ և երանելի, հանգուցյալ արքա Շեյխ-Ուվեյս բահադուրի հրամանագրի,— թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Այդ հրամանագրի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Սկսած հին ժամանակներից և համաձայն Սախ թագավորի դրության Աղվանքի բոլոր վայրերի առաջնորդությունն ու դեկավարությունը պատկանում է Մատթեոս կաթողիկոսին, որի համար էլ այս հրամանագիր-յառլիղը հրապարակվեց, որպեսզի առաջվա պես նրան ճանաչեն որպես այդ վիլայեթում ապրող հայերի առաջնորդն ու ղեկավարը և նրա ձեռքը այս գործում ու-

ժեղ և իրավազոր համարեն, նրան [պատկանող] վայրերում չինջեանեն, նրանց չորքոտանիները ուլաղ չվերցնեն, նրանից և նրան ենթարկվող հոգևորականներից ջիզյայի և բեյթ-ուլ-մալի պատրվակով ոչինչ չպահանջեն: Ազվանքի, Գանձասարի հայերը թող նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդն ու ղեկավարը և իրենց կրոնի վերաբերյալ նրա ասած խոսքերի և խրատների սահմաններից դուրս չգան, նրան ենթարկվելը անհրաժեշտ համարեն և երբեք նրանից չանջատվեն, ոչ մի արարած նրա գործերին չխառնվի ու չմիջամտի, նրան ենթակա հոգևորականների և մերձավորների նկատմամբ հանցանք չգործեն, նրանցից ոչինչ չպահանջեն և որևէ ցանկություն ու ակնկալություն չունենան: Ի՛նչ հարցով էլ, որ նա դիմի նրանց, անհրաժեշտ համարեն ազնվաբար օգնել նրան, և այնպես անեն, որ նրան ենթակա հոգևորականներն ու նրա մերձավորները ազատորեն կարողանան իրենց գործերով և խնդիրներով զբաղվել և հարատև փառաբանություն մատուցեն»:

[Մատթեոս կաթողիկոսը այս հրամանագիրը] ցույց տվեց և խնդրեց այն հաստատել իր անունով: Նրա խնդիրքը հավանություն գտավ և ամենակարող աստծու օգնությամբ այս արքայական հրամանագիրը [երկրի] բոլոր կողմերում հրապարակվեց, որպեսզի ինչպես որ ըստ նախկին թագավորների հրամանագրերի հաստատված և ընդունված է եղել, այդպես վարվեն և ընդունված օրենքների ու վաղեմի կանոնների մեջ փոփոխություն չմտցնեն, այս գործում նրա ձեռքը ուժեղ և իրավազոր համարեն, նրան ճանաչեն որպես իրենց ղեկավարն ու առաջնորդը և իրենց կրոնի վերաբերյալ նրա ասած խոսքերի ու խրատների սահմաններից դուրս չգան»:

[Հովհաննես կաթողիկոսը] Խասան-յե շարիֆեի ստորագրությունը խնդրեց: Հարգելով նրա խնդիրքը, այս արքայական հրամանագիրը գրի առնվեց: Համաձայն [հիշյալ] հրամանագրերի թող որոշված ու հաստատված ճանաչեն և նրա[նց] օրենքների մեջ փոփոխություններ չմտցնեն, որովհետև դա մեր Խասան-յե շարիֆեին է պատկանում: Թող [վերոհիշյալ] հարցերում չհակառակեն և չթերանան ու թող ամեն տեղ այսպես վարվեն, և երբ [հրամանագիրը] սրբազան կնիքով պայծառափայլվի ու զարդարվի, հավատան նրան:

Գրվեց 866 թվականի զիկադա ամսի 10-ին (1462 թ. օգոստոս 6):

Բեգում-խաթունի կնիքը, հետևյալ մակագրությամբ՝

Եթե բարեգութ տերը [քեզ] տվել է երկու
աշխարհների հարստությունը,
Մի հպարտացիր բախտի կողմից քեզ տրված
այս մեծարման համար, ով Խաթուն խան:

Գրանցվեց: Սարուկ և ընտրյալ ծառա խոջա Շամս-ադ-դին Մուհտասամ:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 4

Կարա-Կոյունլու Հասան-Ալիի 1468 թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրաչեն նրանց նվիրելու և հոգևոր տուրքերը կանոնավոր վճարելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 6, բնագիր,
մեծ. 74×26 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Նա խնամող է ու հոգատար:

Հաղթական Հասան-Ալի բահադուր: Մեր խոսքը՝

Ղափանաթի, Առանի և Արարատի ամիրներին, հաքիմներին, դարուղաներին, ամիլներին, դիվանական գործերի մուբաշիրներին և [տեղի] մելիքներին ու [քյադխուդաներին] թող հայտնի լինի, որ քրիստոնյաների պարծանք Շմավոն վարդապետը և Ստեփանոս կրոնավորը եկան աշխարհի ապավենի դուռը և խընդրարկու լինելով, արքայական ողորմածությանը ներկայացրին երջանկահիշատակ արքա, իմ հանգուցյալ նահատակ հոր կողմից,—աստված նրա հոգին լուսավորի,—նրա[նց] անվամբ շնորհված հրովարտակները այն մասին, որ «Տաթևի և Վաղադնի վանքեր[ից], որոնք նրանց պաշտոնատեղին ու բնակավայրն են եղել, և այդ վանք[եր]ի վակֆերին վերաբերող ու [նրանց կողմից] մշակվող հողեր[ից] մալ, իխրաջաթ և ավարիզ չպահանջեն, նրանց և նրանց հետ կապ ունեցող մարդկանց վարելահողերից ու ցանքսերից մալ և խարաջ չվերցնեն: Գյոգչայի և Օրոտի վիլայեթի քահանաներն ու վանականները նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդն ու վարդապետը և հնազանդվեն նրան: Այն նազրը (խոստումնք), որ հին ժամանակներից սկսած տրվել է Տաթևի վանքին, նախկին կարգով շարունակեն տալ: Այն հողերի

բանրաչեն, որ Շմավոն վարդապետը գնել է Բեշքենի որդուց, ըստ կից ցուցակի ողորմածությամբ շնորհեցինք նրանց։

Որովհետև խնդրեցին վավերացնել, ուստի ըստ նրանց խընդրի այս աշխարհասասան հրամանագիրը գրի առնվեց, որպեսզի ընդունված կարգով և համաձայն հաստատված օրենքի նրանց ցանքսերը ճանաչվեն որպես մուաֆ, մուսալլամ և ցուցակագրության չենթարկվող (մարֆու'-ուլ-կալամ) հողեր։ Նախկին հրամանագրերի օրենքների մեջ որևէ փոփոխություն թույլ չտան, ոտնձգություններ չանեն, ոչ մի դեպքում անհանգստություն չպատճառեն և այս հարցում չթերանան։

Գրվեց համաձայն բարձրագույն հրամանի և թող ամենակարող աստված հավիտյանս հավելի նրա կյանքը։ 872 թվականի ռամազան ամսի 4-ին (1468 թ. մարտ 28)։

Հասան-Ալիի կնիքը, հետևյալ մակագրությամբ՝

Սուլթան Ջհանշահի որդի Հասան-Ալի, 872։

Մատյանում գրանցվեց։

Արքունի դիվան ծառա՝ Միր-Ալի Փարվանչի։

Գրեց սարուկ, ծառա։

Վանքապատկան գյուղերի ցուցակը, որը թղթի մի երեսի վրա մանր շիքասթե գրությամբ գրված և փակցված է հրովարտակի 6 և 7-րդ տողերի արանքում։

№№	Գյուղ	Նահիա	Վիլայեթ
1	Բնունիս և Թաս	Սիսաջան	Թուման-և Նախչևան
2	Ղարաքիլիսա	»	»
3	Դաստաջերդ և Գյոլյազի	»	»
4	Սվարի	Օրոտ	Ղափանաթ
5	Ագարյանդի	»	»
6	Տաշու	»	»
7	Տաթև	»	»
8	Տանձատափ	»	»
9	Խոտանան	»	»
10	Հալիձոր	»	»
11	Շնհեր	»	»
12	Բորդի	»	»
13	Կից	»	»
14	Խոտ	»	»

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 5

Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի 1475 թ. հրովարտակը Դարաշամբի հայ հոգևորականներին խարաջից և ջիզյայից ազատելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 3, բնագիր,
մեծ. 32×18 սմ, գիր՝ շիքասթե

[Իշխանությունն աստծունն է]։

Հաղթական Հասան բահադուր։ Մեր խոսքը։

Դարաշամի դարուղան և քալանթարները թող իմանան, որ հայ կրոնավոր Վարդանը և ուրիշները եկան աշխարհի ապավենի դուռը և խնդրարկու եղան այն մասին, որ հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուչքիլիսայի (Էջմիածին) կրոնավորներից ու սևագլուխներից խարաջ ու ջիզյա պահանջեն։ [Այս մասին] նրանք նախկին թագավորներից հրովարտակներ ունեն իրենց ձեռքին։

Անհրաժեշտ է, որ նույն կարգով որոշված ու հաստատված ճանաչելով՝ այդտեղի կրոնավորներին ու սևագլուխներին անհանգստություն չպատճառեն, նրանցից ոչինչ չպահանջեն և նախկին կարգը անտես չառնեն, որովհետև հիշյալ կրոնավորները Ուչքիլիսայի (Էջմիածին) կրոնավորների [կարգին] են պատկանում։

Թող այսպես վարվեն, հրամանից չշեղվեն և հավատան [սույն] բարձրագույն և սրբազան հրովարտակին։

Գրվեց 880 թվականի ջումադի երկրորդ ամսի 6-ին (1475 թ. հոկտեմբեր 8)։

Ուզուն-Հասանի կնիքը, հետևյալ մակագրությամբ՝

Հասան՝ որդի Ալիի՝ որդի Օսմանի։

Գրանցվեց մեծ ամիր Օսման բեկի մատյանում...*

Արքունի դիվան ծառա Ալ-Ռաշիդ (՞)։

Մյուս էջում կան նույն չափսի վեց կնիքներ։ Դրանցից երկուսը անընթեռնելի են, մյուս չորս կնիքներից առաջինի վրա կարդացվում է «Մուսա Մուհամմադ» անունը և 878 թ. (1473—1474), երկրորդի վրա կարդացվում է «Օմար» անունը, երրորդի վրա «Իբրահիմ», իսկ չորրորդի վրա գրված է «Նվաստագույն ծառա Շեյխ-Իբրահիմ»։ Կնիքներից երեքի մոտ կան վավերագրի ռեգիստրացիա-

* Մեկ բառ անվերծանելի։

433—4

յին վերաբերող մակագրությունները։ Հակառակ էջի վերևի ձախ անկյունում նորից հիշված է Օսման բեկի անունը։ Կան նաև «տեղեկացվեց» և «գրվեց» երկու հակիրճ մակագրություններ, որոնցից վերջինի տակ նորից հիշված է 880 թվականը։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 6

Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի 1487 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսին, որով հաստատում է վերջինիս կաթողիկոսական իրավունքները և նրան ենթակա հայ հոգևորականությանը ազատում զանազան հարկերից

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 8, պատճեն,
մեծ. 141×32 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Իշխանությունն աստծունն է։

Հաղթական Յաղուբ բահադուր։ *Մեր խոսքը։*

Կնիք, որի կենտրոնում գրված է՝ *Հասանի որդի Յաղուբ 892*
Շուրջը՝ *Ով աստծո մարդու շահերը պաշտպանի,*
Աստված նրան ամեն դեպքում վտանգից կպաշտպանի, 892։

Ամբողջ Ադրբեյջանի ամիրները, հաքիմները, դարուղա-
ները, *տոհմիկները* (ուլուս), *բարձրաստիճան մարդիկ, ադմլա-*
կանները, երևելիները, մելիքները, քյադխուդաները *ու* արբաբները
և Ալվան[ք]ի վիլայեթի *բոլոր դիվանական գործերի* մութասադ-
դիները *և արքունի գործերի* մուբաշիրները *թող իմանան, որ*
օրերս հայ կրոնավոր Շմավոն կաթողիկոսը և Մարտիրոս արե-
գյան, որոնք հայ կրոնավոր Մատթեոս կաթողիկոսի եղբոր որ-
դիներն են, եկան աշխարհի ապավենի դուռը և ցույց տվին
Մատթեոս կաթողիկոսին շնորհված երջանկահիշատակ հանգուց-
յալ արքա Ջհանշահ միրզայի հրովարտակը։

Ինչպես ասվեց, նրանք եկան աշխարհի ապավենի դուռը և հիշյալ հրովարտակը ներկայացրին նորին մեծությանը՝ հետևյալ բովանդակությամբ։

«Վերոհիշյալ [Մատթեոս կաթողիկոսը] ցույց տվեց երջանկահիշատակ արքա Սուլթան Ուվեյս բահադուրի *հրամանագիրը այն մասին, որ «սկսած հին ժամանակներից և համաձայն Սաթաղավորի գրության, Ալվանքի բոլոր վայրերի առաջնորդությունն ու ղեկավարությունը պատկանում է Մատթեոս կաթողիկոսին։ Անհրաժեշտ է, որ առաջվա նման նրան ճանաչեն որպես այդ* վիլայեթի *հայերի առաջնորդն ու ղեկավարը, նրա ձեռքը այս գործում ուժեղ և իրավազոր համարեն, նրան [պատկանող] վայրերում չիջևանեն, նրանց չորքոտանիները ուլաղ չվերցնեն, նրանից և նրան ենթարկվող հոգևորականներից* ջիզյա *չպահանջեն։ Ալվանքի, Գանձասարի հայերը թող նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդն ու ղեկավարը։*

[Վերոգրյալ անձինք] նրան ենթարկվող հոգևորականների նկատմամբ հանցանք չգործեն, նրանցից ոչինչ չպահանջեն և ոչ մի ցանկություն ու ակնկալություն չունենան։ Իսկ եթե նա նրանցից որևէ բան պահանջի, անհրաժեշտ համարեն աղնվաբար օգնել նրան, և այնպես անեն, որ նա և նրան ենթակա հոգևորականներն ու միաբանները կարողանան ազատորեն իրենց գործերով ու խնդիրներով զբաղվել»։

[Այս հրամանագիրը] ցույց տվեց և որոշվեց, որ ինչպես անցյալում ըստ նախկին թագավորների հրամանագրերի որոշված և ընդունված է եղել, նույն կարգով ընդունված համարեն և ընթացիկ օրենքների ու վաղեմի կանոնների մեջ փոփոխություններ թույլ չտան։ Նրա ձեռքը այս գործում ուժեղ և իրավազոր համարեն և նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդն ու ղեկավարը»։

[Շմավոն կաթողիկոսն ու Մարտիրոս արեգյան] այս խնդրի մասին իրենց անունով մեր արքայական հրովարտակը խնդրեցին, ներկայացնելով [նաև] կրոնի իմամների ֆաթվան *այն մասին, որ «եթե ժամանակի* իմամը *կուսակրոն վանականներին* ջիզյայից *ազատի (մուաֆ և* մուսալլամ *դարձնի), դա* շարիաթով *թույլատրելի է»։ Դրա համար էլ այս հպատակության արժանի և անմատչելի արքայական հրամանագիրը մեր մայր ցամաքում հրապարակվեց, որպեսզի, եթե գրության սկզբում շարադրվածները բարեպաշտների օգտին են խոսում, [ապա թող դրանք] կուսակրոն վանականներ Շմավոն կաթողիկոսի և Մարտիրոս արեգյայի անուններով մեր արքայական ստորագրության արժանացած և կցված համարվեն։ Ինչպես մինչ այժմ այդ տեղի հայերի առաջնորդությունը ընդունված է եղել, այդպես էլ հաստատված համարեն։ Անցուդարձ անողները, հաղթական զինվորները,* մուբաշիրները *և ուրիշները ապօրինի կերպով [նրանց մոտ] չիջևանեն,* ալաֆե *և* ուլուֆե *չպահանջեն, [սույն] հրամանագրին հակառակ երբեք ստնձգություն չանեն և* շիգա-

րով ու բիզարով անհանգստություն չպատճառեն։ Դարուղաները ու քյաղխուդաները *այս կարգով հաստատված ճանաչեն, հրամանից չշեղվեն և ամեն տարի նոր հրովարտակ չպահանջեն։ Եվ երբ [սույն հրովարտակը] բարձրագույն և սրբազան կնիքով զարդարվի ու պայծառափայլվի, հավատալի ու պարզորոշ դառնա, հավատան նրան։*

Ավարտվեց հաջողությամբ։

Գրվեց 892 թվականի ջումադի առաջին ամսի 4-ին (1487 թ. ապրիլ 24), Թագավորանիստ Թավրիզ քաղաքում։

Մյուս էջում անճաշող կերպով արտանկարված են գրագրերի կողմից կատարված նշումները, որոնք վերաբերում են հրովարտակի գրանցմանը դիվանական մատյաններում. կան այդպիսի 4 անվերծանելի մակագրություններ և մեկ կլոր կնիքի պատկեր, որի վրա կարդացվում է *«Հաղթական Յաղուբ բահադուր»* անունը, կից կատարված է հետևյալ մակագրությունը՝ *«Կնիքի իսկականը այս էր, որ գրված է»։*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 7

Աղ-Կոյունլու Ռուստամ փադիշահի 1493 թ. հրովարտակը տրված էջմիածնի Սարգիս կաթողիկոսին, որով կարգադրում է նեղություն չտալ Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 14, բնագիր,
մեծ. 22,5×17,5 սմ, գիր՝ շիքասթե

Իշխանությունն աստծունն է։

Հաղթական Ռուստամ բահադուր։ *Մեր խոսքը։*

Ուչքիլիսայի Սարգիսը թող իմանա, որ Մակվի Ղարաքիլիսայի (Թադեոս առաքյալի վանք) կրոնավոր (վանահայր) Զաքարիան ապացուցել է, որ նա (Սարգիսը) նրան անտեղի և անիրավացի կերպով նեղություն է պատճառում և նրա նկատմամբ ոտնձգություններ է անում, [ուստի] անհրաժեշտ է, որ նրա հետ վերաբերվի ըստ նախկին կարգի և անտեղի ու հակառակ արքայական հրամանագրի նրա հանդեպ ոտնձգություններ չանի և այս հարցում չթերանա և այդ իր պարտականությունը համարի։

Ավարտվեց հաջողությամբ։

Ռուստամ փադիշահի կնիքը, հետևյալ մակագրությամբ՝
Ռուստամ՝ որդի Մաքսուդի, որդի Հասանի։

Գրվեց 898 թվականի զիլկաադա ամսի 8-ին (1493 թ. օգոստոս 21), Բեղոստանի (°) կողմերում։

Մյուս էջում մակագրված է՝ *Արձանագրվեց դիվանական մատյանում։*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 8

Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1503 թ. հրովարտակը Սիմեոն եպիսկոպոսի անվամբ Տաթևի վանքի նախկին իրավունքները Գյոգչայի վիլայեթի նկատմամբ վերահաստատելու, վանքապատկան հողերի վերստին հաստատման և այդ հողերն ու անդի հայ հոգևորականության բազմաթիվ պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին .

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 13ա, բնագիր,
մեծ. 43×24 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Նա է։
Հանուն ողորմած և գթասատ աստծու։

Իշխանությունն աստծունն է։

Հաղթական Շահ Իսմայիլ բահադուր։ *Մեր խոսքը։*

Նախչևանի, Գյոգչայի, Առանի և Արարատի ամիրթումանք, ամիրները, հաքիմները, դարուղաները, ամիլները, *[այդ գործերով] զբաղվող* մութասադդիները, *Օրդուի* օլքայի մելիքներն *ու* մուկադդամները *թող իմանան, որ վերջերս Սիմեոն վարդապետը եկավ աշխարհի ապավենի դուռը և արքունի սեմի ոտքի հողը համբուրելուց հետո խնդրարկու եղավ այն մասին, որ Գյոգչայի* վիլայեթի *հայ հոգևորականության և միաբանների առաջնորդությունը հին ժամանակներից ի վեր նրան է պատկանում։ Հետևաբար անհրաժեշտ է, որ հին կարգով և վաղեմի օրենքով նրան ճանաչեն որպես հիշյալ* վիլայեթի *հայ հոգևորականության և վանականների վարդապետն ու առաջնորդը և հնազանդվեն ու ծառայություն մատուցեն նրան։ Եվ այն տուրքը (*ռասմ*), որ հին ժամանակներից տվել են Տաթևի վանքին, շարունակեն հատուցել։*

[Քանի որ] Տաթևի և Վաղադի վանքերը նրա պաշտոնատեղին ու բնակավայրն են եղել և վանքի վակֆերին *պատկանող հո-*

գերը մշակվել են [նրա կողմից], նույն կարգով հաստատված ճանաչեն և անհանգստություն չպատճառեն: Իխրաջաթի, ավարիզաթի, շիլթաղաթի *և անթույլատրելի պահանջմունքների, ինչպես՝* ալաֆեի *և* ուլուֆեի, կոնալղայի, ուլաղի *և* ուլամի, բիգարի *և* շիգարի, դասթանդազի, սավարիի, փիշքաշի, սալամիի, ամրոցի իխրաջաթի, էյդիի, նովրուզիի, *գարու, ոչխարի և այլ դիվանական արգելված պարտավորությունների պատրվակով հիշյալ [վարդապետին] և նրա մերձավորներին անհանգստություն չպատճառեն և նրանց ցանքսերին, վարելահողերին և բերքին [չդիպչեն]: Ինչ կարգով որ մինչև այժմ վարվել են նրանց հետ, նույն կարգով շարունակեն վարվել և հարմար չհամարեն նրանցից* մուճդիսի *տուրք գանձել: Տեղի* դարուղաները *ու* ամիլները *նրանց վերաբերող գործերին չմիջամտեն և նրանց [հասանելիք] տուրքերը չվերցնեն և պարտադիր համարեն հոգատար լինել [նրանց հանդեպ]: Արքայական հրամանի տրամադրությունը գանց չառնեն, ամեն տարի նոր հրովարտակ չպահանջեն և հավատան [սույն] բարձրագույն արքայական հրովարտակին:*

Ավարտվեց հաջողությամբ:

Շահ Իսմայիլի կնիքը

Գրվեց 908 թվականի շաաբան ամսի 12-ին (1503 թ. փետրվար 10):

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 9

Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1505 թ. հրովարտակը Հավուց-թառի Ամենափրկչի վանքն ու վանքի հոգևորականությանը մի շարք պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 6, բնագիր, մեծ. 40×22 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Իշխանությունն աստծունն է:

Հաղթական Իսմայիլ բահադուր: *Մեր խոսքը՝*

Շահ Իսմայիլ Ա-ի կնիքը:

Օրերս որոշվեց, որպեսզի երբեք ոչ մի արարած, [լինի դա] հաղթական զինվորներից և կամ ուրիշներից, Կըզըլ-վանքի

(Ամենափրկչի) [նկատմամբ] ոտնձգություն չկատարի: Զարմանահրաշ Գեղարդի առաջնորդ և իմաստունների պարծանք Դանիելի ...ին չմոտենան, չմիջամտեն և ոտնձգություն չանեն:* Իխրաջաթի, ավարիզաթի, [շիլթաղաթի], ...-ի *իրավունքի,* դասթանդազի, սավարիի, ազդարի, փիշքաշի, սալամիի, էյդիի, նովրուզիի, նամորդարի, ջավալիդիի, չերիքի ուլու, թաֆավութ-ե չիզյայի, թաֆավութ-ե...-ի *և այլ դիվանական արգելված պարտավորությունների [պատրվակով] նրանց չմոտենան: Զուխուր-Սաադի* հաքիմները, դարուղաները *և* քալանթարները *այսպես հաստատված ճանաչեն և [սույն] հրամանից չխուսափեն:*

Ավարտվեց հաջողությամբ:

Գրվեց 911 թվականի ռաբի՛ առաջին ամսի 25-ին (1505 թ. օգոստոս 26):

Մյուս էջում կան հրովարտակի գրանցման մասին կատարված հետևյալ մակագրությունները.

Դիվանի *մեծարգո պաշտոնյաների գրության համաձայն:*

Տեղի ունեցավ: Ստորագրություն:

Գրանցվեց:

Տեղեկացա:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 10

Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1506 թ. հրովարտակը Սիմեոն եպիսկոպոսի անվամբ Տաթևի վանքի նախկին իրավունքները Գյոգչայի վիլայեթի նկատմամբ վերահաստատելու, վանքապատկան հողերի վերստին հաստատման և այդ հողերն ու տեղի հայ հոգևորականության բազմաթիվ պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 13բ, պատճեն, մեծ. 59×20 սմ, գիր՝ շիքասթե

Հանուն ողորմած և գթառատ աստծու:

Ո՜վ Ալի:

Ընտրյալ հաղթական, Իսմայիլ բահադուր: *Մեր խոսքը՝*

* *Վավերագրի ձախ եզրի քայքայված լինելու հետևանքով անհետացած բառերը նշված են բազմակետերով:*

Շահ Իսմայիլի կնիքի տեղը.

Առանի, Արարատի, Ղափանաթի, Օրոտի, Սիսաջանի, Գուշթասիֆի, Ղարադաղի (Ղարաբաղ), Նախչևանի ճաքիմները, դարուղաները և ամիլները թող իմանան, որ վերջերս Սիմեոն վարդապետը եկավ երկնային դուռը և զեկուցեց այն մասին, որ Գյոգչայի վիլայեթի հայ հոգևորականների ու վանականների առաջնորդությունը հին ժամանակներից նրան է պատկանում։ Հետևաբար կարգադրեցինք, որ նախկին կարգով և վաղեմի օրենքով նրան ճանաչեն որպես հիշյալ վիլայեթի հայ հոգևորականության և վանականների առաջնորդն ու վարդապետը և հնազանդվեն ու ծառայություն մատուցեն նրան և այն տուրքերը, որ հին ժամանակներից ի վեր տվել են Տաթևի վանքին՝ շարունակեն տալ։

[Քանի որ] Տաթևի և Վաղադիի վանքերը նրա պաշտոնատեղին ու բնակավայրն են եղել և վանքի վակֆերին պատկանող հողերը մշակվել են [նրա կողմից], նույն կարգով հաստատված համարեն և անհանգստություն չպատճառեն։ Իխրաջաթի, ավարիզաթի, շիլթաղաթի և անթույլատրելի պահանջմունքների, ինչպես ալաֆեի և ուլուֆեի, կոնալղայի, բիգարի, դասբանդազի, փիշքաշի, սալամիի, ամրոցի իխրաջաթի, էյդիի, նովրուզիի, գարու, ոչխարի և այլ արգելված պարտավորությունների պատրվակով վերոհիշյալ [վարդապետին] և նրա մերձավորներին անհանգստություն չպատճառեն և նրանց ցանքսերին, վարելահողերին ու բերքին [չդիպչեն]։ Ինչ կարգով որ հին ժամանակներից մինչև օրս մալի և ղալլեի հարցում նրանց հետ վարվել են, նույն կարգով շարունակեն վարվել։ Տեղի դարուղաներն ու ամիլները նրանց գործերում չմիջամտեն և նրանց [հասանելիք] տուրքերը նրանց թողնեն և պարտադիր համարեն հոգատար լինել [նրանց հանդեպ]։ Նախկինում հրապարակված արքայական հրամանագրի տրամադրությունը զանց չառնեն և ամեն տարի նոր հրովարտակ չպահանջեն։

Ավարտվեց հաջողությամբ։

Գրվեց 912 թվականի ռաջաբ ամսի 6-ին (1506 թ. նոյեմբեր 22)։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 11

Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1510 թ. հրովարտակը, որով հաստատում է Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ցուցակը

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 12ա, բնագիր, մեծ. 42×28 սմ, գիր՝ շիքասթե

Նա է աստված։

Հանուն ողորմած և գթասատ աստծու

Ո՜վ Ալի։

Իշխանությունն աստծունն է։

Հաղթական Իսմայիլ բահադուր։ *Մեր խոսքը։*

Շահ Իսմայիլ Ա-ի կնիքը։

Ներկայումս պարզորոշ և հայտնի դարձավ, որ Թուման-ե Նախչևանի Սիսաջանում և Ղափանաթի Օրոտում գտնվող կից հիշատակված վայրերը, որոնք Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի ժառանգական մուլքերն [են եղել], վակֆ են արվել Ղափանաթի Տաթևի վանքին, [այժմ] գտնվում են նրա տնօրինության տակ և Դիվանին չեն վերաբերում։ Հետևաբար որոշվեց, որ հիշյալ վայրերը ճանաչվեն որպես վերոհիշյալ տաճարի հավիտենական վակֆը, և ով որ այնտեղ վար ու ցանք անի, հին կարգով ընդունված բահրաչեն հատուցի նրան (վանքին) և որևէ պատրվակով չթերանա։ Ոչ մի արարած վերոհիշյալ վակֆերին չմոտենա և չմիջամտի. և թող այս ընդունվի որպես խիստ կարգադրություն։

Գրվեց 915 թվականի շավվալ ամսին (1510 թ. հունվար 12—փետրվար 10)։

Մյուս էջում բերված է վանքապատկան գյուղերի հետևյալ ցուցակը

№ №	Գյուղ	Նահիա	Վիլայեթ
1	Բնունիս	Սիսաջան	[Թուման-ե Նախչևան]
2	Թաս	»	»
3	Ղարաքիլիսա	»	»
4	Դաստաջերդ և Գյոլյազի	»	»
5	Սվարի	Օրոտ	Ղափանաթ
6	Աղաքյանդի	»	»
7	Տանձատափ	»	»
8	Տաշու	»	»

№ №	Գյուղ	Նահիա	Վիլայեթ
9	Տաթև	Օրոտ	Ղափանթ
10	Խոտանան	»	»
11	[Հ]ալիձոր	»	»
12	Շնհեր	»	»
13	Խոտ	»	»
14	Բորզի	»	»
15	Կից	Գեղի	»

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 12

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1544 թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքին պատկանող մուլքերից գանձվող բահրաչեն վանքի վանահորը հանձնելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 10, բնագիր, մեծ. 25×15 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ

Շահ Թահմազ Ա-ի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ, որ Թուման-ե Նախչևանի Ազադ-Ջիրանի նահիայի *Շալութ կոչվող վայրում (գյուղում) գտնվող և օրինական կերպով Ագուլիսի վանքին պատկանող* մուլքերի մութասադդիները *վերոհիշյալ* մուլքերի բահրաչեն, *եթե [այն]* Դիվանին *չի վերաբերում, տեղի վաղեմի կարգի համաձայն և ընդունված ձևով՝ առանց թերանալու հանձնեն հիշյալ վանքի վանահորը։ Այսուհետև հակառակ ընդունված կարգի՝ հիշյալ* մուլքերի *[գործերին] չմիջամտեն և թողնեն վերոհիշյալ վանահոր տրամադրության տակ, որպեսզի [վերջինս] մշակի և* Դիվանի մալը *հաստատուն դարձնի։*

Հիշյալ մահալի թիուլդարները, մելիքները *և* քյադխուդաները *թող այս ի նկատի ունենան և թույլ չտան որևէ մեկին խոտորելու վերոգրյալի բովանդակությանը հնազանդվելուց և այն ինչ հրամայվեց անտես չանեն, և ընդունելով այս որպես խիստ կարգադրություն՝ ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջեն։*

Այս գործին օգնություն ցույց տալու պարտավորությունը դրվում է Ագուլիսի դարուղայի *վրա։*

Գրվեց 951 թվականի ջումադի առաջին ամսի վերջին (1544 թ. օգոստոս 19)։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 13

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1548 դեկտ.—1549 հունվ. հրովարտակը՝ տրված Միքայել կաթողիկոսին, որով վերահաստատվում է էջմիածնի իշխանությունը նրա ճախկին թեմերի վրա

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 12, բնագիր, մեծ. 33, 20 սմ, գիր՝ նասթալիղ

Իշխանությունն աստծունն է։

Շահ Թահմազ Ա-ի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ։ Որովհետև Չուխուր-Սաադի Ուչքիլիսայի կաթողիկոսությունը պատկանում է Միքայել կաթողիկոսին և այդ մասին նա հրամանագրեր ու վավերագրեր ունի իր ձեռքում, [ուստի] թող նույն կարգով հաստատված ճանաչվի և հիշյալ օլքայի, *ինչպես նաև Թուման-ե Նախչևանի Գյոգչա-Դանգիզի, Ղափանաթի, Խոյի, Սալմասի, Գանջայի, Բարդայի, Ախստաբադի, Ջաքամի և Լոռու հայ կրոնավորներն ու քահանաները ինչ կարգով որ վարվել են նախկին կաթողիկոսների հետ՝ նրա հետ էլ նույն ձևով վարվեն և վաղեմի կարգերի ու հին օրենքների սահմաններից դուրս չգան, այլ անհրաժեշտ համարեն հարգել և պահպանել [գրանք], նրա ձեռքում գտնվող հրամանագրերի ու վավերագրերի իմաստից չշեղվեն և թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն։*

Գրվեց 955 թվականի զիկաադա ամսին (1548 թ. դեկտեմբեր 2—1549 թ. հունվար 1)։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 14

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1555 թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի վանահորը հարկերից ազատելու և վանքապատկան հողերի նկատմամբ նրա կալվածատիրական իրավունքները հաստատելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 11, պատճեն, մեծ. 29×14 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ

Իշխանությունն աստծունն է։

Դրախտաբնակ արքայի սրբազան կնիքի տեղը։

Արքայական հրաման եղավ, որպեսզի Օրդուբադի, Ազադ-Ջիրանի և այլ [վայրերի] դարուղաները, մելիքներն *ու* քյադխու-

դաները, հակառակ [սույն] հրամանագրի և ապօրինի կերպով երբեք Ագուլիսի վանքի վանահորից ոչ մի դինար և ոչ մեկ ման բերք չպահանջեն։ Ով որ հիշյալ վանքին [պատկանող] հողերում, որտեղ էլ որ [այդ հողերը] գտնվելիս լինեն, վարուցանք անի, իր բահրաչեն, ըստ կարգի և սովորույթի, հանձնի հիշյալ վանահորը, [իսկ] ինչ որ [նախորդ] տարիներում նրանից ապօրինի կերպով վերցրել են, ապացուցվելուց հետո ետ վերադարձնեն և չհակառակվեն։ Վերոհիշյալ մահալի վանականները հիշյալ վանահորը հասանելիք տուրքերը հասցնեն նրան։

Գրվեց 962 թվականի ջումադի երկրորդ ամսին (1555 թ. ապրիլ 23—մայիս 22)։

Մյուս էջում կա վկայություն պատճենի ճշտության մասին, ու միաժամանակ նշված է նաև, որ բնագրի հակառակ էջում եղել են հաստատման երեք կնիքներ և երկու ստորագրություններ։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 15

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1557 թ. հրովարտակը Տաթևի վանքապատկան կալվածների վերահաստատման և վանքի կալվածատիրական իրավունքների մասին

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 16ա, պատճեն,
մեծ. 38×19 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիք

Նա է։

Ջամ[շիդ]ի փառքն ունեցող դրախտային՝
և երկնաբնակ արքայի կնիքի տեղը։

Արքայական հրաման եղավ։

Որովհետև դաֆթարից *հաստատեցին, որ Թուման-ե Նախչևանի Միսաջանի* օլքայի *և Ղափանաթի Օրոտ* [նահիայի] *կից հիշատակված վայրերը եղել են Ղափանաթի Տաթևի վանքի Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի ժառանգական մուլքը, գտնվել են նրա տնօրինության տակ և* Դիվանին *չեն վերաբերել, ուստի թող այդ գյուղերի նրա տնօրինության տակ գտնվելը համարվի հնարավոր, և ոչ մի մարդ արարած հակառակ [սույն] հրամանի ապօրինի կերպով [այդ գյուղերի գործերին] չմիջամտի։ Ով որ այդ վայրերում վարուցանք արած լինի և անի, իր* բահրաչեի *պարտավորությունը կատարի և հասցնի նրան (վանահորը) և ոչ մի պատրվակով ու-*

պատճառաբանությամբ չթերանա։ Թող նորին սրբություն Ջամ[շիդ]ի փառքն ունեցող, դրախտային և երկնաբնակ արքայի այս հարցի վերաբերյալ հրապարակված հրովարտակի իմաստից չշեղվեն և այս հարցում չթերանան։

Գրվեց 964 թվականի ռաբի՝ առաջին ամսին (1557 թ. հունվար 2—փետրվար 1)։

Մյուս էջում տրված է վանքապատկան գյուղերի հետևյալ ցուցակը.

№ №	Գյուղ	Նահիա
1	Բնունիս	Միսաջան
2	Թաս	»
3	Ղարաքիլիսա	»
4	Դաստաջերդ և Գյոլյաղի	»
5	Սվարի	Օրոտ
6	Աղաքյանդի	»
7	Տանձատափ	»
8	Տաշու	»
9	Տաթև	»
10	Խոտանան	»
11	Հալիձոր	»
12	Շնհեր	»
13	Խոտ	»
14	Բորդի	»
15	Կից	Գեղի

Հաջորդում են հետևյալ մակագրությունները.

Համեմատված է սրբագնագույն, բարձրագույն և հպատակության արժանի իսկականի հետ. կնիք։

Գրանցվեց։

Մուհրասիբի *կնիքը։*

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 16

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակը Մակվի Թադեոս Առաքյալի վանքի հանդի սահմանների ու ոռոգման կարգի և Կարիզ, Մահլազան և Կորուղ գյուղերից գանձվող եկեղեցական տուրքերի մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 13, պատճեն,
մեծ. 30,5×20 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիք

Իշխանությունն աստծունն է։

Իմ թագավոր հայրը, —թող աստված լուսավորի նրա հոգին։

Երկրի թագավորի ծառա՝ Թահմասպի կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման եղավ այն մասին, որ ինչպես նորին սրբություն Ջամ[շիդ]ի փառք և Սողոմոնի գիրք ունեցող արքայի հրովարտակի բովանդակությունից, [և այլ] փաստաթղթերից և շարիաթական *կալվածագրերից* (ղաբալաք) *պարզվեց, որ Ղարաքիլիսայի (Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքի) հանդը, որի սահմաններն են՝ Անդուրակի լեռնանցքը, Գըրխբուլաղը և Հենաքի գերեզման[ոց]ը, որպես* մուլք *պատկանում է տեղի* ռայաթներին, *և հիշյալ հանդի ոռոգման համար* (ճակկաբե) *Արքայուն գյուղի գետի վեց բաժնից երեք բաժինն է հատկացված, ուստի թող Արքայուն գյուղի* ռայաթները *նույն կարգով հաստատված ճանաչեն և ոչ մի դեպքում առանց իրավունքի և ապօրինի կերպով հիշյալ հանդի հողերի և* մուլքերի *[գործերին] չմիջամտեն, նրանց ջրի բաժնին չմոտենան և նախկին կարգից ու օրենքից չշեղվեն:*

Հաջի-Կասըմ Միլաչին թող ըստ վերոգրյալի հաստատված ճանաչի և այս հպատակության արժանի հրամանագրից չշեղվի: Եվ որովհետև հնուց ի վեր Կարիզ, Մահլազան և Կորուղ գյուղերի չըբաղըղը *Ղարաքիլիսային է պատկանել, Բուրալու-Շամլըղի* քյադխուդաներն *ու* ռայաթները *ոչ մի դեպքում այդ [հարցին] չմիջամտեն և հին օրենքից ու նախկին կարգից չշեղվեն: Ամիր Մակսուդ* բեկ *Ունուսլուն թող օգնի, որևէ մեկին թույլ չտա հակառակվել և ամեն տարի նոր հրամանագիր չպահանջի:*

Գրվեց շան տարվա 969 թվականի ռաջաբ ամսին (1562 թ. մարտ 7—ապրիլ 6):

Մյուս էջում արտանկարված է կէրեմադ-ուդ-դովլեի թուղրայի պատճենը: Կան նաև նշումներ թիկնականի վրա եղած հաստատման մակագրությունների մասին.

Գրանցվեց. կնիքի տեղը:

[Ընդունված] կարգերը գրանցվեցին. կնիքի տեղը:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 17

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակը ի հաստատումն կից հրապարակված Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի, որով վերահաստատվում է Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ցուցակը

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 19, պատճեն,
մեծ. 42×20,5 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ

Բարձրագույն, սրբազնագույն և վեհագույն վեհապետ՝
Շահ Թահմասպի սրբազան կնիքի տեղը:

Արքայական հրաման եղավ, որպեսզի վարվեն ըստ կից հրապարակված բարձրագույն Դիվան-ալ-սադարաթի *հնազանդության արժանի* միսալի *և նրա բովանդակությունից ու իմաստից չշեղվեն, սրբազան* Շար՚ի *որոշումը իրենց ուղեցույցը համարեն և խուսափեն հակառակելուց:*

Գրվեց շան տարվա 970 թվականի ռաբի՝ առաջին ամսին (1562 թ. հոկտեմբեր 29—նոյեմբեր 28):

Դիվան-ալ-սադարաթի վճիռը:

Նա է:

Նա հոգատար է: Փառք և պատիվ նրան:

Ընտրյալ Միր Բահա-էդ-դին Մուհամմադ:

Ներկայումս ամենալուսավոր Շար՚ի *[կողմից կատարված] քննության և ստուգման շնորհիվ, [ինչպես նաև]* միսալների, սիջիլների, վակֆնամեների *և բարեպաշտ մարդկանց վկայությամբ պարզվեց և հայտնի դարձավ, որ ներքոհիշյալ գյուղերի* մուլքերը *Ղափանի Տաթևի վանքի* վակֆն *են և ոչ ոքի չեն վերաբերում: Ըստ ամենալուսավոր* Շար՚ի *որոշվեց, որ ոչ ոք հիշյալ տաճարի* վակֆերին *վերաբերող կից հիշատակված գյուղերի [գործերին] չմիջամտի և ոչ մի դեպքում հիշյալ վայրերին չմոտենա: Թողնել, որպեսզի դրանց եկամուտներն ու հասույթը* (մաղախիլ և հասիլ) *ընդունված կարգով ծախսվի վակֆատիրոջ (վանքի) վրա: Այս հարցում օրինական* (շար՚ի) *օգնություն ցույց տալու պարտավորությունը դրվում է յուրաքանչյուր վայրի* հաքիմների *ու* Շար՚ի *անդամների* (ահալի-ե շար՚) *վրա, և թող ամեն տարի նոր փաստաթուղթ չպահանջվի:*

Գրվեց 970 թվականի ռաբի՝ առաջին ամսին (1562 թ. հոկտեմբեր 29—նոյեմբեր 28)։

(Արքայի սպասավոր, մուսուլմանների մեծանուն առաջնորդ)* հանգուցյալ, երջանկահիշատակ Միր Բակա-էդ-դին Մուհամմադ-Սադրի կնիքի տեղը։

Լուսանցում՝

Բարձրագույն և հպատակության արժանի խնդրանքի հետ համեմատված է։ Կնիք

Ընթերցվեց։

Համեմատվեց։ Քառանկյունի կնիքի վրա «Մուհամմադ-Ջաֆար»
Համեմատվեց։ Կնիք

Կնիք և ստորագրություն։

Վանքապատկան գյուղերի ցուցակը, որը զետեղված է 3 և 4-րդ տողերի արանքում։

№ №	Գյուղ	Նահիա	Վիլայեթ
1	Բնունիս և Թաս	Սիսաջան	Թուման-ե Նախչևան
2	Ղարաքիլիսա	»	»
3	Դաստաջերդ և Գյոլյազի	»	»
4	Սվարի	Օրոտ	Ղափանաթ
5	Աղաքյանդի	»	»
6	Տաշու-Մալղաշ	»	»
7	Տաթև	»	»
8	Տանձատափ	»	»
9	Խոտանան	»	»
10	Հալիձոր	»	»
11	Շնհեր	»	»
12	Խոտ	»	»
13	Բորդի	»	»
14	Կից	»	»

* Փակագծի մեջ առնված խոսքերը բնագրում ջնջված են։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 18

Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1570 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսին, որով վերստին հաստատում է նրա իրավունքները և կարգադրում տեղի պետական պաշտոնեությանը զանազան հարկերով ու պարտիքներով չնեղել նրան

Թղթապանակ 2ա, վավերագիր № 20ա, պատճեն, մեծ. 100×33 սմ, գիր՝ շիքասթե-դիվանի

Ո՜վ Մուհամմադ։ Ո՜վ Ալի։

Իշխանությունն [աստծունն է]։
Իմ թագավոր հայրը,—որին թող աստված բնակեցնի եդեմական դրախտում։

Հաղթական Թահմասպ։ Մեր խոսքը։

Կնիք, որի վերին մասում՝ *Աստված, Մուհամմադ, Ալի, 977։*
կենտրոնում՝ *Երկրի թագավորի ծառա՝ Թահմասպ, 977,*
շուրջը՝ *Եթե քո բարեխոսությունն ու ողորմածությունը ուղեկից լինեն,*
Տիեզերքը պետք է իր ուսերին զցի հպատակության քղամիդ։

Որովհետև համաձայն նորին սրբություն, Ջամ[շիդ]ի փառքն ունեցող, դրախտաբնակ արքայի [կողմից հրապարակված] վճռի և հրովարտակի Խաչենի և Բարդայի, Աղվանքի բոլոր մահալների *ու վայրերի առաջնորդությունն ու գլխավորությունը հանձնված էր Արիստակես կաթողիկոսին և որովհետև վերջինս վախճանվել էր, [այդ պաշտոնը] մենք հանձնել էինք նրա եղբոր որդուն՝ Սարգսին։ Այն բանից հետո, երբ սա ևս վախճանվեց Մեհրաբ* բեկի *որդի Գրիգոր կաթողիկոսը, որ Սարգսի եղբոր որդին էր, եկավ աշխարհի ապավենի դուռը և խնդրեց Սարգսի տեղը [տալ իրեն]։ 963 թվականի շաաբան ամսին (1555 թ. հունիս 21—հուլիս 20) վերոհիշյալ* մահալների *ու վայրերի առաջնորդությունն ու գլխավորությունը հանձնեցինք նրան։ Դրանից հետո Ամիրի որդի Մաղաքիան եկավ աշխարհի ապավենի դուռը և վերոհիշյալ* մահալների *ու վայրերի առաջնորդության ու գլխավորության հրամանագիրը իր անունով դարձրեց։*

Ներկայումս վերոհիշյալ Գրիգորը եկավ բարձրագույն դուռը և խնդրարկու եղավ այն մասին, որ սկսած հին ժամանակներից մինչև այժմ այդ վայրերի ու մահալների *առաջնորդությունն*

ու գլխավորությունը նրա պապերին ու նախնիներին է պատկանել և ցույց տվեց նախկին թագավորների կողմից այս առթիվ հրապարակված հրամանագիրը։ Դրա համար էլ նախկին կարգով հիշյալ վայրերի ու մահալների առաջնորդությունն ու գլխավորությունը հանձնեցինք վերոհիշյալ Գրիգոր կաթողիկոսին։ Թող տեղի կրոնավորներն ու քահանաները, քյադխուդաները ու ռայաթները նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդն ու ղեկավարը և նրա խոսքի ու խրատների սահմաններից դուրս չգան, և թող ոչ մի արարած նրա հոգևորականներին ու մերձավորներին նեղություն չպատճառի, և թույլ տվի, որպեսզի նրանք իրենց վերաբերող գործերով զբաղվեն։ Թող ընթացիկ օրենքների և վաղեմի կանոնների սահմաններից դուրս չգան։ Տեղի բարձրաստիճան հաքիմները, հարգարժան ամիրները, հաղթական զինվորները, մելիքները, ամիլները, երթևեկողներն և ուրիշները աշխատեն օգնել նրան ու գործակցել նրա հետ։ Ապօրինի իխրաջաթով, ինչպես ալաֆեի և ուլուֆեի, կոնալղայի, բիգարի, ուլաղի և ուլամի, թարհի, դասթանդազի և այլ անթույլատրելի շիլթաղաթի ու շանակիաթի միջոցով, ինչ անվան տակ էլ որ լինի, նրան անհանգստություն չպատճառեն և որևէ պահանջ կամ ակնկալություն չունենան։ Վերոհիշյալ Մաղաքիան թող այսպես որոշված ճանաչի և այսուհետև երբեք ոչ մի դեպքում այդ վայրերի ու մահալների առաջնորդության ու գլխավորության [գործերում] չմիջամտի և իրեն կաթողիկոսությունից հրաժարեցված համարի և ինչ որ ապօրինի կերպով այդ մահալից վերցրել է, ստուգելուց հետո, ետ վերադարձնի։

Թող սա համարեն խիստ կարգադրություն, և հրամայվածին չհակառակեն, թող ամենուրեք այսպես վարվեն, ամեն տարի նոր հրովարտակ ու գրություն (փարվանչե) չպահանջեն և այդ պարտադիր համարեն։ Տեղի հաքիմները, դարուղաները, թիուլդարներն ու մելիքները պարտավոր են գործակցել ու օգնել նրան և տեղի հայերից որևէ մեկին թույլ չտալ հակառակել սույն գրության բովանդակությանը։ Իսկ երբ անմատչելի, բարձրագույն և սրբազնագույն կնիքով զարդարվի ու պայծառափայլվի, հավատան նրան։

Գրվեց ձիան տարվա 977 թվականի զիլկադա ամսի 13-ին, չորեքշաբթի օրը (1570 թ. ապրիլ 19)։

Ավարտվեց։

Կնիք, հետևյալ մակագրությամբ՝ Աստված, Մուհամմադ, Ալի, 977։ Երկրի թագավորի ծառա Սուլթան Թահմասպ։

Մյուս էջում հանված են Բարձրագույն դիվանում բնագրի գրանցման մասին կատարված նշումների պատճենները, ինչպես նաև նույն կնիքի պատճենը, որը գտնվում է հրովարտակի վերջում։ Կա նաև մի այլ ձվաձև կնիքի պատճեն, հետևյալ մակագրությամբ՝ «Նվաստ ստրուկ Ֆաթհալի Մուսլու»։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 19

Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Բ-ի օրոք 1577 թ. Բարձրագույն դիվանի տված հրովարտակը ի հաստատումն բանակատեղի դատավորների կից հրապարակված վճռի, որով կարգադրվում է հետևել, որպեսզի Չուխուր-Սաադում գտնվող 9 գյուղերի համայնքները կատարեն իրենց պարտավորությունները կալվածատերերի նկատմամբ

Թղթապանակ 1գ, վավերագիր № 875 և 876, վավերագիրը շիքասթե-նասթալիղ գրությամբ արտագրված է էջմիածնի կալվածագրերի ցուցակի մեջ

Աստված արդարադատ է.

Բարձրագույն և սրբազնագույն Դիվանի կնիքի տեղը։

Բարձրագույն և սրբազնագույն Դիվանի հրամանն այն է, որ վարվեն համաձայն կից հրապարակված հաղթական բանակի բանակատեղի դատարանի օրինակելի միասլի, նրա բովանդակությունից և իմաստից չշեղվեն, ամենալուսավոր Շար'ի որոշումը ուղեցույց համարելով, նրա սահմաններից դուրս չգան և խուսափեն սրբազան Շար'ին հակառակելուց, այդպիսիք կարժանանան արքայական նախատինքի ու հանդիմանության։ Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկը և տեղի Շարիաթի մութասադդիները պարտավոր են օգնել և որևէ մեկի կողմից ապօրինի հակառակության տեղի չտալ։

Գրվեց մկան տարվա 984 թվականի զիլկադա ամսի 12-ին (1577 թ. հունվար 31)։

Բանակատեղի դատավորների վճիռը

Նա է բացահայտ ճշմարտությունը։

Որովհետև զեկուցվեց այն մասին, որ Չուխուր-Սաադում գտնվող հետևյալ գյուղերը՝ Մանկուս, Սուրբ Սարգիս, Ավանիկ, Կուդխա, Կոխդ, Կըզըլ-վանք և Թառնիսի, Կուտուց-վանքի և Ավանասարի հանդերը Բաբայի որդիներ Զաքարիա վարդապետի և Միր Թումանի (?), Խոջայի որդի Զիդլասի և Թունիի

որդի Մեհրաբի օրինական ժառանգական մուլքերն *են և գտնվում են նրանց ձեռքում, և այդ վայրերում* զիմմիները *վար ու ցանք են անում, ջրաղաց և ձիթհանք են կառուցել, այգիներ և պարտեզներ են մշակել և* յաթաղներ *են գցել, բայց ապօրինի կերպով հակառակելով, հրաժարվում են տեղի ընդունված սովորության համաձայն հիշյալ* մալիքներին մալիքանե *և* ուջրաթ-ուլ-մասալ *վճարել և ցանկանում են իրական* ուջրաթ-ուլ-մասալից *և* մալիքանեից *զերծել ու պակասեցնել, ուստի, այդ ի նկատի ունենալով, որոշվեց, որ վերոհիշյալ համայնքները նշված կալվածների* մալիքանեն, *որը* ուջրաթ-ուլ-մասալն *է, օրինական* (շար՛ի) *պահանջից ու անհրաժեշտությունից» հետո տեղում ընդունված կարգով հանձնեն* մալիքներին *և ոչ մի անօրինական պատրվակով ու պատճառաբանությամբ չթերանան և առանց օրինական* (շար՛իյյե) *պատճառի ոչինչ չզեղչեն կամ չպակասեցնեն։ Տեղի* Շարիաթի մութասադդիները *և* հաքիմի վաքիլները *այս հարցում պետք է օրինական օգնություն ցույց տան և որևէ մեկին թույլ չտան հակառակել լուսապայծառ* շարիաթի *տրամադրությանը։*

Գրվեց մկան տարվա 984 թվականի զիլկադա ամսի 8-ին (1577 թ. հունվար 27)։

Վավերագրի վերջում, չորս տարբեր մեծության շրջանակներով, նշված են բնագրի վրա եղած կնիքների տեղերը։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 20

Ադրբեյջանի (Թավրիզի) բեկլարբեկի 1581 թ. հրամանագիրը Վանանդի ձորում գտնվող և Ագուլիսի վանքին պատկանող հողերից պետական հարկեր գանձելու կարգի մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 18, բնագիր,
մեծ. 17×15 սմ, գիր՝ շիքասթե-թաալիղ

Բարձր հրամանագիր հրապարակվեց այն մասին, որ ինչպես նախկին մումայյիզների *վկայությունից և արձանագրությունից պարզվել է, Ազադ-Ջիրանի Վանանդի ձորի հողերից մի քանի հողակտորներ պատկանում են Ագուլիսի վանքին, իսկ վանքապատկան այդ հողերի* մալը *և դիվանական պարտավորությունները* (հոկուկ-ե դիվանի) *Ագուլիսի* մալուջհաթի *և* վջուհաթի *տակ ի մի է բերված* (արվար-ե-ջամ՝ *է արված), ուստի թող Վանանդի ձորում գտնվող [գյուղերի]* քյադխուդաները *և* ռայաթները *նախկին կարգով վարվեն և հիշյալ հողերի* մալի *և դիվանական պարտավորությունների* (հոկուկ-ե դիվանի) *պատճառով Ագուլիսի [վանքի] վանահոր անունով ոչ մի* իթլաղ *կամ* հավալե *չուղարկեն, թող սրանից հետո նախկին ձևով չվարվեն և, այս ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն, [նրան ենթարկվելը] իրենց պարտականությունը համարեն։*

Գրվեց 987 թվականի ջումադի երկրորդ ամսին (1581 թ. հուլիս 14—օգոստոս 12)։

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 21

Հայ հոգևորականության մուաֆությանը, հայ եկեղեցու իրավունքներին, հայերից գանձվող գլխահարկի և մյուս հարկերի չափերին և ընդհանրապես հայ համայնքի իրավական վիճակին վերաբերող, իսլամի հիմնադիր Մուհամմադին վերագրված, պայմանագիրը և նրա հաստատությունը 1583 թ. Ոստանի Հաքիմ Կարախան բեկի օրոք, Գրիգորիս Աղթամարցու նախաձեռնությամբ

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 1ա, բնագիր,
մեծ. 91×30 սմ, գիր՝ խաթը

Հանուն ողորմած և գթառատ աստծու.

Մարգարեներից գլխավորի՝ սուրբ և ընտրյալ Մուհամմադի,— թող աստված օրհնի և պահպանի նրան,— կողմից տրված այս սրբազան և ամենազոր գրության պատճառը հետևյալն է։

Հայ համայնքի քահանաների, ռայիսների *և նրանց ենթակա մարդկանց նկատմամբ բարեգործություն կատարվեց և ընդունվեց ու որոշվեց, որպեսզի* ամանի *պայմանով* ջիզյա *հաստատվի և պատերազմը վերանա։*

Աստծո մարգարեի կնքած պայմանով,— խաղաղություն նրան,— հրամայված է հիշյալ համայնքի [հետ] ջիզյայի *կարգով [վարվել]։ Հայերից ամեն ոք, որ հասունության տարիքին է հասնում, նա իր գլխին* ջիզյա *է ընդունում և պարտավոր է վճարել չորս* աղչե՝ 1 մսխալ *մաքուր արծաթ։ Իսկ հայերից նրանք, որոնք մաքուր ծագում ունեն կամ շատ հարստություն ունեն, այդ թող նկատի չունենան և նրանցից ավելին չպահանջեն, որովհետև որոշյալ գումարը 4 արծաթ* աղչե *է. այդպես է որոշված։*

Որովհետև եկեղեցիներից ամենից մեծը և հայերի մայր աթոռը Աղթամարի վանքն է՝ իր կից և ենթակա վայրերով, ուստի թող նրանց քահանաներից և վանականներից և այն մարդկանցից, որոնք ծառայում են նրանց եկեղեցիներին և վանքերին, ոչ մի մարդ արարած ի հաշիվ ջիզյայի ոչինչ չպահանջի, որովհետև նրանք մուաֆ են: Թող այս պարտագիր համարեն և իմանան, որ եթե որևէ տեղ քահանաներ, վարդապետներ կամ վանականներ կան, մուսուլմաններն ու հավատացյալները նրանց հետ վարվելիս այս կարգից չշեղվեն: Ով որ այս որոշմանը հակառակի, ուրեմն նա ենթարկվում է քարկոծյալ և անիծյալ սատանային:

Եվ երբ հայերի գլխավոր Իսահակ կաթողիկոսը լսեց, որ սուրբ մարգարեն Մեքքայից և Մեդինայից նվաճումների համար եկել է սահմանը, իր քահանաների, վարդապետների և վանականների հետ տեղից վեր կացավ և գնաց սուրբ մարգարեին դիմավորելու,— թող աստված օրհնի և պահպանի նրան: Նա հպատակություն հայտնեց և [ընդունեց], որ հայ ժողովրդի, այսինքն իր ժողովրդի գլխին որոշ գումար ջիզյա նշանակվի, և [խնդրեց] որպեսզի սուրբ մարգարեն,— թող աստված օրհնի և պահպանի նրան,—ողորմածաբար շնորհ անի և Վանի, Էրզրումի, Բասենի, Դիարբեքիրի, Բիրաջիքի, Բաղդադի, Համադանի նահանգներում և նրանց ենթակա ու կից վայրերում բնակվող հայերից գանձվող եկեղեցական տուրքերը (ռաամ և ռուսումաք) նվիրի Աղթամարի վանքին, որը [իր] նստավայրն է:

Այս նույն դաշնագրում, որ մարգարեի սրբազան գիրն է և գրվել է նրա հետևորդների խմբի ներկայությամբ, այսպես է հրամայված, որ եթե որևէ վանք կամ եկեղեցի կառուցեն, որոշյալ չափից չանցնեն, իսկ եթե նրանք անզոր լինեն, անհրաժեշտ համարեն օգնել և պարտք տալ նրանց: Եթե հայերը չեն ուզում ցրվել, ապա թող իրենց գյուղում հպատակված ու ենթարկված մնան (°): Հայերին բանակ չվերցնեն և եթե նրանց վրա զորք գա, մուսուլմանները պարտավոր են այդ զորքերին ետ մղել: Թող այսպես վարվեն, որովհետև մարգարեների գլխավորի ժամանակ այսպես է եղել: Եթե մեկը սրա հակառակը անի, այդ նշանակում է, որ նա հակառակվում է աստծո և մարգարեի հրամանին, որովհետև այդ 4 աղչեն հրամայված է տալ որպես գլխի ջիզյա: Այն պետք է տրվի իր տեղում (բնակավայրում), իսկ եթե հիվանդ լինեն կամ օտար վայրում՝ նրանցից չպահանջեն:

Եթե հայերից մեկը գերի ընկնի և մեզ պատկանի, կամ մուսուլմաններից որևէ մեկը օրինավոր կերպով հայ կին առնի, թող չստիպի իր հավատքից հրաժարվել ու մուսուլման դառնալ, այլ թողնի իր հայեցողությանը: Եթե նրանց վանքերից և եկեղեցիներից մեկը վակֆ լինի, նրանից ոչինչ չպահանջեն: Հայերն իրենց ցանքսերի համար յուրաքանչյուր 6 եզից 1 մոդ ու կես հացահատիկ, 1 ձիան պարկ (թոբրա) և 1 պարան (°) թող տան, և թող նրանցից ուրիշ ոչինչ չպահանջեն: Հայերը պետք է պարտագիր համարեն հպատակվել մուսուլմաններին և նրանց բարեհաճ խոսքից չշեղվեն: Իսկ եթե օտար մի ժողովուրդ թշնամություն սկսի մուսուլմանների դեմ, հայերը չպետք է դավաճանեն, որովհետև դա կդիտվի որպես դավաճանություն աստծո և մարգարեի նկատմամբ: Թող հայերի արյունը, ինչքը և ընտանիքը ճանաչեն որպես մուսուլմանի արյուն, ինչք և ընտանիք և նրանց չվնասեն:

Այս սրբազան և ամենազոր բարձրագույն և արևից էլ պայծառ գրությունը Իսահակ կաթողիկոսը սուրբ մարգարեից է խնդրել և [մարգարեն],— թող աստված օրհնի և պահպանի նրան, —շնորհել է նրան, մարգարեներից ամենավերջինի (Մուհամմադի) հետևորդների ներկայությամբ:

Ներկա գտնվող վկաներ.

Վկայությամբ՝ Աբուբաքր Սադիղի
Վկայությամբ՝ Օմար իբն-Խաթթաբի
Վկայությամբ՝ Օսման իբն-Ակկանի
Վկայությամբ՝ Ալի իբն-Աբիթալիբի
Վկայությամբ՝ Մավկաֆա իբն-Այյուբի
Վկայությամբ՝ Աբու...(°) իբն-Յունիսի
Վկայությամբ՝ Աբդուլլա իբն-Մաս'ուդի
Վկայությամբ՝ Աբդուլլա իբն-Յուսուֆի
Վկայությամբ՝ Համզա իբն-Աբդ-ուլ-Թալիբի
Վկայությամբ՝ Ֆազլ իբն-Սինայի
Վկայությամբ՝ Զեյդ իբն-Իբրամի (°)
Վկայությամբ՝ ...(°) իբն-Աբդուլլայի
Վկայությամբ՝ Սամիդ իբն-Կեյսի
Վկայությամբ՝ Սահլ-իբն-Նաթֆայի (°)
Վկայությամբ՝ Օսման իբն-Կարունի (°)
Վկայությամբ՝ Աբդուլլա իբն-Օմարի

Վկայությամբ՝ Օմար իբն-Շիրինի (°)
Վկայությամբ՝ Հաշիմ իբն-ուլ-Ղասիրի
Վկայությամբ՝ Հասան իբն-Սամիդի
Վկայությամբ՝ Բասր իբն-Մալիքի
Վկայությամբ՝ Ջահֆար իբն-Աբութալիբի
Վկայությամբ՝ Հարվանդ իբն-Ջահակի
Վկայությամբ՝ Զեյդ իբն-Արղամի:

Այս սրբազան գրությունը, որը գրվել է ամենամեծ մարգարեի,—թող աստված օրհնի և պահպանի նրան,— հայտնվելու չորրորդ տարում, Մուավիա իբն-Սեֆյանի իբն-Մաքումի (°) ձեռքով, գտնվում է նրանց (հայերի) ձեռքում:

Այս գրությունը աչքի անցկացնողներին թող հայտնի լինի, որ Գրիգորիս կաթողիկոսը Ոստանի հաքիմ *Կարախան* բեկի *իշխանության ժամանակ իր հետ ունենալով մարգարեի,—թող աստված օրհնի և պահպանի նրան,—սրբազան* ֆերմանը, *ուրբաթ օրը եկավ Ոստանի բերդի ատյանը, որտեղ ներկա էին բոլոր երևելիները, որոնք տեսան, կարդացին, համոզվեցին և ընդունեցին այն: Դրա համար էլ կազմվեց այս արձանագրությունը, վկայությամբ Ոստանի* մադրասեի մուդառիս *Հասան իբն-Հասանի, վկայությամբ վանեցի մոլլա Ջիբրայիլի և վկայությամբ* մադրասեի *բոլոր* ֆակիհների:

Կարախան բեկի կնիքը
Կնքված է նաև ինչ որ Օսմանի կնիքով

Լուսանցում՝
Ես ստրուկներից ամենախեղճս և նվաստագույնս Բակաղ (°), Օսման (°)
Վկայությամբ՝ Ջիբրայիլի և Ոստանցի Օսմանի
Վկայությամբ՝ հաքքարիների մոլլա Ռասու[լ]ի
Վկայությամբ՝ բիթլիսցի մոլլա Աբուբաքրի
Վկայությամբ՝ ոստանցի Թարում իբն-Օսմանի
Վկայությամբ՝ ոստանցի Ջալադ իբն-Ալիի և ուրիշ ներկաների:
991 թվականին (1583 թ.).

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 22

Սեֆյան Սուլթան-Մուհամմադ խուդաբանդեի 1585 դեկտ.—1586 հունվ. հրովարտակը, որով կարգադրում է Ագուլիսի մելիքներին և քյադխուդաներին, որպեսզի Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի հոգևորականների թաֆավութ-ե ջիզյան գանձվի Ագուլիսի համայնքից, և Ազադ-Ջիրանի շրջանի հայերը նախկին կարգով շարունակեն վճարել եկեղեցական տուրքերը

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 20, բնագիր, մեծ. 22×17 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ

Սուլթան-Մուհամմադ խուդաբանդեի կնիքը

Արքայական հրաման եղավ: Որովհետև մումայյիզ խոջա *Շուքրուլլան Ագուլիսի վանքի* թաֆավութ-ե-ջիզյան *պակասորդ (ապառք) է հաշվել և համաձայն աշխարհաստատ հրամանագրի ընդհանուր գումարից հանվել է ու վճարելիք պարտք է դարձել, ուստի թող տեղի* մելիքներն *ու* քյադխուդաները *որոշված օրինական* իխրաջաթի *բաժինը տեղում վճարեն, և որևէ ցանկություն և անկեղծություն չունենան, և ավելի կամ նվազ չափով պահանջներ չներկայացնեն, և թույլ տան, որպեսզի այդ տեղից ցրված* ռայաթները *հավաքվեն ու հիշյալ վանքը նորից շենացնեն և երկրագործությամբ զբաղվեն: Այդ կողմերի* հաքիմները, դարուղաները *և* քալանթարները *ըստ վերոգրյալի որոշված ճանաչեն, որևէ ցանկություն ու անկեղծություն ցույց չտան, անհանգստություն չպատճառեն և հսկեն ու հովանավորեն նրանց: Ընդունելով այս որպես խիստ կարգադրություն, չփորձեն այս հրամանին հակառակել: Ազադ-Ջիրանի հայերը այն որոշյալ տուրքը, որ հիշյալ վանքին տվել են, նախորդ տարիների կարգով շարունակեն տալ, այդ իրենց պարտքը համարեն և չթերանան:*

Գրվեց 994 թվականի մուհառամ ամսին (1585 թ. դեկտեմբեր 23—1586 թ. հունվար 22):

Մյուս էջում սեղանի մակագրությամբ նշված են Ագուլիսից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի հետևյալ հաշվումները: Վավերագրի վերի մասից ներքև սանտիմետր լայնությամբ մի շերտ պոկվել ու անհետացել է, որի հետևանքով մակագրության սկզբից պակասում է մոտ երեք բառ.

...845 893 Թավրիզի դինար *համառոտ ձևով, որպես առկա գումար* ջամ՛ *է արված: Համաձայն Ալեքսանդրի փառքն ունեցող*

արքայի (Շահ Իսմայիլ Ա.) ժամանակվա համառոտ դաֆթարի, հիշյալ 845 893 դինարը ձիու տարվա մումայյիզ խոջա Շուքրուլլայի ստուգմամբ իր առկա և ապառիկ մասերով հետևյալ ձևով են հաշվել

Առկա	Ապառիկ
403 893	442 000

և նշել են, որ համաձայն նրա (խոջա Շուքրուլլայի) գրած պայմանագրի, որը կնքված է նաև դարուղայի կնիքով և արձանագրված է հիշյալ տարվա մալոջհաթի մեջ, ապառքը գրելիս վանքի երեք թումանը և չորս դինարը (30 004 դ.) մտցրել են ապառիկ գումարի մեջ: Այժմ 845 893 դինարը ամբողջապես ընդհանուր գումարով մնում է Ագուլիսի մակթա՛ի մեջ: Վերջ:

ԿՆԻՔ

Այլ ձեռագրով՝ «Այսպես է»,—կնիք:
Կան նաև երկու այլ անընթեռնելի կնիքներ:

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 23

Վրաց Սիմեոն թագավորի (Մահմուդ միրզա խան) 1594 թ. հրովարտակը, որով Գորիի հայ քահանաներին թարխան է հայտարարում և ազատում հարկերից

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր № 25, բնագիր, մեծ. 32×21 սմ, գիր՝ շիքաստե-թաալիղ

Հաղթական սուլթան Մահմուդ միրզա խան: Իմ խոսքը:

Ներկայումս [հայտնի դարձավ], որ շնորհիվ անսպառ հոգատարության և ողորմածության հանդեպ Գորիի մահալի քահանաների, նրանք հատուկ հրովարտակով հին ժամանակներից թարխան են եղել, ուստի այժմ ևս [մեր] բարձր ողորմածությունը Գորիում բնակվող քահանաների նկատմամբ արտահայտելով՝ հիշյալ քահանաներին՝ սկսած օձի տարվա վեցամսյակի սկզբից, ամբողջությամբ թարխան և ցուցակագրումից ազատ (մարփու՛-ուլ-կալամ) դարձրինք, որպեսզի նրանք սերնդից սերունդ հանգիստ լինեն և որպեսզի ոչ ոք մալոջհաթի, վջուհաթի, դիվանական բահրաշեի, թարհի, դասթանդազի, բիգարի ու շիգարի, ուլաղի և ուլամի և այլ դիվանական պարտավորությունների պատճառով, բացի պալատական սավարիից և վազիրանեից, նրանցից որևէ պահանջ կամ ակնկալություն չունենա, և թող նրանց տներին չմոտենան:

Իմ որդիներն ու բախտավոր եղբայրները և մյուս ամիրներն ու դարուղաները, անվանի յարղուչիները, քյադխուդաներն ու ազնավուրները, անհրաժեշտ համարեն հովանավորել նրանց, անհանգստություն չպատճառեն և նրանց հետ այնպես վարվեն, որ արարչի ու արարածների կողմից դիտվի որպես շնորհակալ գործ և միշտ փառաբանություն մատուցվի:

Թող այս համարվի խիստ կարգադրություն և թող հրամայվածին չհակառակեն, ամեն տարի այս մասին նոր հրամանագիր չպահանջեն և երբ հրովարտակը բարձր կնիքով զարդարվի՝ հավատան նրան:

Գրվեց 1002 թվականի ջումադի առաջին ամսի սկզբին. (1594 թ. հունվար 22):

ԿՆԻՔ

Լուսանցքում՝

Որոշվեց, որ քահանաների անունները հետևյալն է.

Գրիգոր 1 տուն
Ղազար 1 տուն
Առաքել 1 տուն
Սարգիս 1 տուն
Մկրտիչ 1 տուն:

Ըստ վերոգրյալի որոշված համարեն:

Մյուս էջում նույն հրովարտակի վրացերեն բնագիրը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վավերագիր 1.— *Հրովարտակը գրված է եղել սոսինձով
իրար միացված երկու կտոր թղթի վրա, որոնցից վերինը՝ պոկ-
վել է և անհետացել: Պահպանված պատառիկից հնարավոր չէ
պարզել ստացողի անունը:*

*Դատելով հրովարտակի թվականից, պետք է կարծել, որ
այն տրված է Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կողմից, հա-
վանաբար, Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետին: Թղթի որա-
կը, գրության ձևն ու ոճը բավական նման են Սուլթան Ջհանշահի
կողմից տրված հաջորդ՝ № 2 հրովարտակին: Վավերագրի վեր-
ջին մասերը չափազանց քայքայված են, իսկ թվականը մեծ դժ-
վարությամբ է կարդացվում: Ներքևի մասում հազիվ նշմար-
վում են երկու համաչափ կնիքներ, որոնց բովանդակությունը
թղթի մաշված լինելու հետևանքով, հնարավոր չէ վերծանել: Վա-
վերագիրը ռեստավրացիայի է ենթարկված և փակցված է սովոր
թղթի վրա:*

Վավերագիր 2.— *Հրովարտակի սկզբի մասը, ուր սովորա-
բար լինում է տվյալ թագավորի անվան մոնոգրամը (թուղրա),
չի պահպանվել, սակայն տեքստի վերջում նշմարվող կնիքի վրա
դժվարությամբ կարդացվում է Ջհանշահի անունը: Վավերագի-
րը թեև բավական քայքայված է, սակայն, բացի վերջին տողից,
ուր սովորաբար նշվում է թվականը, բնագիրը առանձնապես չի
վնասվել: Սա ևս ենթարկված է ռեստավրացիայի և փակցված է
սովոր թղթի վրա:*

*Վավերագրի մյուս էջում կա նոտր գրով կատարված հա-
յերեն մակագրություն.* «Ջհանշահ ֆատուշահին հուքմն է վասն
Գեղարքունոյ և վանից մաղաֆի»:

*Հրովարտակն ստացող Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցին
ԺԵ դարի աչքի ընկնող եկեղեցական գործիչներից էր և հա-
վանաբար, սերում էր Սյունյաց Օրբելյաններից: Նա եղել է Էջ-
միածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման գործի ակտիվ*

*մասնակիցներից (տես Թ. Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 51)։
Երկար ժամանակ եղել է Տաթևի, իսկ որոշ ժամանակ նաև
Տաթևից ոչ հեռու գտնվող Վաղադնի վանքի վանահայր և մեծ
չափով ընդարձակել է վանքի կալվածները: Ապրել է բավական
երկար և իր արտակարգ եռանդի ու բուռն գործունեության
շնորհիվ գրգռել է օտար տիրողներին, որոնց կողմից և սպան-
վել է (Ս. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 525)։
Նրա սպանության թվականը անհայտ է: Թողել է մի արժեքա-
վոր հիշատակարան, ուր նկարագրված են 1435 թ. Լանկ-Թե-
մուրի որդի Շահրուխի ավերիչ արշավանքները Սյունիքում, և
Սյունյաց իշխան Օրբելյան Բեշքենի ղեկավարությամբ տեղա-
կան բնակչության գաղթը Լոռի (տես Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դա-
րի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա., էջ 468—
—470):*

Վավերագիր 3.—*Այս հրովարտակը տրված է Սուլթան Ջհան-
շահի կնոջ՝ Բեգում-Խաթունի կողմից 1463 թ. օգոստոսի 6-ին
Թավրիզում, այն ժամանակ, երբ Ջհանշահը գնացել էր Բաղդադ
իր որդու՝ Փիր-Բուդաղի գլխավորած ապստամբությունը ճնշելու:
Բեգում-Խաթունը ուսյալ կին էր և մասնակցում էր երկրի կա-
ռավարման գործերին: Հայտնի է, որ նա առանձնապես հարգում
և հովանավորում էր Զաքարիա կաթողիկոս Աղթամարցուն, որին
շնորհել էր Էջմիածնի կաթողիկոսությունը (տես Ա. Դավրիժե-
ցի, էջ 420—421):*

*Հրովարտակի սույն պատճենը հանված է հավանաբար ԺԹ
դարի 40-ական թվականներին, նրա վրա կա 1844 թվականին
կատարված հայերեն մակագրություն, որը մեծ հավանականու-
թյամբ կատարված է պատճենի արտագրման ժամանակ: Ջա-
լալյան Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Արցախում կատարած իր
ճանապարհորդության ժամանակ, Գանձասարի կաթողիկոսարա-
նից վերցրել է այս և մի քանի այլ հրովարտակներ (հայտնի
չէ բնագրեր, թե՞ պատճեններ): Ուշագրավ է, որ Ջալալյանի
վերցրած հրովարտակների մեջ, ըստ նրա վկայության, եղել են
նաև հայ թագավորների կողմից տրված հրովարտակներ, որոնք,
սակայն, դեպի Ռուսաստան կատարած ճամփորդության ժամա-
նակ անհետացել են նրա գրադարանից: Վախ կրելով, որ այս
պարսկերեն հրովարտակները ևս կարող են կորչել, նա դրանց
հայերեն թարգմանությունները, թվով 15 հատ, զետեղել է 1858թ.
լույս տեսած իր «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան»*

ուղեգրության երկրորդ հատորի վերջում, որպես հավելված (էջ 480—501)։ Այդ հրովարտակների պարսկերեն պատճենները, արտագրված հավանաբար հենց իր իսկ Սարգիս Ջալալյանի ձեռքով, այժմ գտնվում են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում։ Պետք է ասել, որ հիշյալ պատճենները հանված են բավական բարեխիղճ և ուշադիր կերպով, պահպանելով գրության ձևն ու չափը։ Դրանք փաստորեն արտանկարված են, որովհետև գրության սև թանաքի տակից նշմարվում են նախապես մատիտով կատարված արտանկարման հետքեր։ Ամենայն մանրամասնությամբ վերծանված են մոնոգրամներն (թուղրա) ու կնիքները, ինչպես սույն №. 3, այնպես նաև № №, 6 և 18 հրովարտակներում։

Վավերագրի մյուս էջում տարբեր ձեռագրերով կան ուշ շրջանում կատարված երկու անգրագետ հայերեն նշումներ.

1. «Տաճկաց ٨٦٦—866 թ. Արցախ»։

2. «Բեղաթուն (!) Խան արքային ըռաղամն է։ Սա էր եղբայր Արղուն խանին, որ է Թոռն Հուլաւոյ մեծ խանին Թաթարաց։ Յամի տեառն 1291, որ է ամաց 553 ամաց ի 1844 ամին»։

Հրովարտակը հատկապես արժեքավոր է այն տեսակետից, որ այն հրապարակված է նախկինում Ջհանշահի կողմից տրված հրովարտակի հիման վրա։ Այստեղ համարյա ամբողջությամբ մեջ է բերված այդ հրովարտակը, որն իր հերթին հրապարակված է Ջելայիրյան Շեյխ-Ուվեյսի (1356—1374) կողմից տրված մի այլ հրովարտակի հիման վրա, որի բովանդակությունը ևս իր կարևոր մասով մեջ է բերված։ Այնպես որ այս մեկ վավերագրի մեջ ընդգրկված են երեք տարբեր տիրակալների կողմից, տարբեր ժամանակներում տրված հրովարտակներ։

Շեյխ-Ուվեյսի հրովարտակից մեջ բերված հատվածում կա արժեքավոր տեղեկություն այն մասին, որ Աղվանից կաթողիկոսները նախօրոք նշանակվում էին Կիլիկիայի հայոց թագավորների կողմից և այդ մասին հատուկ գրություն ներկայացնելուց հետո միայն ստանում էին տեղական իշխանության հրովարտակը։

Հրովարտակում Կիլիկիայի հայոց թագավորների մասին հիշատակելիս նրանց անվանում են «Սսի թագավոր» (تکفور سیس) պահպանելով հայերեն «թագավոր» բառը։ ԺԴ դարի արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից Մուհամմադ Նախջևանիի «Դաստուր-ուլ-քյաթիբ» գրքում պահպանվել է Կիլիկիայի թագավորների հետևյալ

լրիվ տիտղոսը, որով Իլխանները դիմում էին նրանց՝ «فاسلیوس اعظم فیلقوس اکرم افتخاردودمان اسکندر ملاذآل مسیح تکفور سیس لازال معظما — Մեծ բասիլևս հարգարժան բարեկամ, Ալեքսանդրյան ընտանիքի փառք, քրիստոնյաների ապաստան, Սսի թագավորին, որի մեծությունը թող հավիտյան լինի» (տես ИВАН, Архив Тизенгаузена В. Г., фонд 52, хр. 15, „Дастур-ул-катиб", стр. 117б.).

Չակերտների մեջ համարյա ամբողջությամբ մեջ բերված Ջհանշահի հրովարտակը չպետք է դիտել որպես անաղարտ բնագիր։ Այնտեղ որոշ հատվածներ վերաշարադրված են Բեգում Խաթունի հրովարտակը գրողի կողմից։ Այդպես է կատարված հենց սկզբի մասում, որից այն տպավորությունն է ստացվում, որ իբր, Շեյխ Ուվեյսի հրովարտակում ասված է եղել, թե Գանձասարի կաթողիկոսության իրավունքը Ուվեյսի օրոք տրված է եղել Մատթեոս կաթողիկոսին։ Սակայն այստեղ այն միտքն է հայտնված, որ ներկայացնելով Շեյխ-Ուվեյսի կողմից իր նախնիներին տրված հրովարտակը, Մատթեոսը ապացուցել է, որ ինքը իրավունք ունի ժառանգելու Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը։

Մատթեոս կաթողիկոսը հաջորդել է Կարապետ կաթողիկոսին 1424 թվականին, իսկ Ջհանշահի հրովարտակը նա պետք է ստացած լինի 1435 թվականից ոչ շուտ, որովհետև այդ թվականին էր, որ Շահռուխը եկավ Արևմուտք և Ադրբեջանի իշխանությունը տվեց նրան։ Մաշիկ Դադյանի ձեռագրերի ցուցակի մի հիշատակարանի մեջ պահպանված Աղվանից կաթողիկոսների ցուցակում ասված է, որ Մատթեոսը իշխել է մինչև 1440 թվականը, որից հետո մեկ տարի կաթողիկոս է եղել Աթանասը, իսկ 1441 թվականից կաթողիկոսական գահը ժառանգել է Հովհաննեսը, որը Ջալալի որդին էր (տես Հ. Թոփչյան, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշիկ վարդապետ Դադյանի, Ա. մաս, էջ 89)։ Ըստ նույն ցուցակի, որից օգտվել է նաև Հ. Աճառյանը իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը կազմելիս, Հովհաննես կաթողիկոսը իշխել է մինչև 1454 թվականը, որից հետո նորից ոմն Մատթեոս հաջորդել է նրան։

Սույն հրովարտակը թույլ է տալիս ասելու, որ վերոհիշյալ ցուցակը չի կարելի անառարկելի համարել. կազմված լինելով

ԺԵ դարի երկրորդ կեսում, անտարակույս այնտեղ տեղ են գտել նաև որոշ անճշտություններ:

Շփոթությունը մասամբ առաջացել է նաև նրանից, որ հետագա ուսումնասիրողները ճիշտ չեն հասկացել Ս. Ջալալյանի թարգմանած բնագիրը և այն տպավորությունն են ստացել, թե այս հրովարտակն ստացողը ոչ թե Հովհաննեսն է, այլ Մատթեոսը (տես Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք Հայոց, էջ 206, Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 675—676):

Վավերագիր 4.— Այս հրովարտակը վերաբերում է Ջհանշահի որդի Հասան-Ալիի կարճատև (7—8 ամիս) թագավորության շրջանին: Երբ 1467 թ. նոյեմբերին Ճապաղջուրի մոտ Ջհանշահը պարտություն կրեց Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանից և սպանվեց, այդ ժամանակ Հասան-Ալին բանտարկված էր Մակվի բերդում: Նա անմիջապես դուրս եկավ և տենդագին կերպով սկսեց զորք հավաքել և պատրաստվել հակահարված տալու Ուզուն-Հասանին: Ճակատամարտը թշնամի բանակների միջև տեղի ունեցավ 1468 թվականի հուլիսի վերջերին Մարանդի մոտ, ուր Հասան-Ալին պարտություն կրեց ու փախավ Համադանի կողմերը: Այսպիսով, ուրեմն, սույն հրովարտակը գրվել է Հասան-Ալիի իշխանությունից զրկվելուց ընդամենը 4 ամիս առաջ:

Հրովարտակն ստացող Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցու հետ Կարա-Կոյունլու Հասան-Ալիին ներկայացրող Ստեփանոս եպիսկոպոսը Շմավոնի եղբորորդին էր և իր հորեղբոր կենդանության օրոք վարում էր Վաղադնի վանքի վանահայրության պաշտոնը: Նա իր ժամանակի խոշոր եկեղեցական գործիչներից էր, որի անունը Թովմա Մեծոփեցին հիշում է 1441 թ. Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման հարցին նվիրված ժողովի մասնակիցների շարքում (տես Հիշատակարան, էջ 51): Շմավոնի մահից հետո նա դարձավ Տաթևի վանահայր և գրավեց Սյունյաց եպիսկոպոսության աթոռը: Հավատափոխության առաջարկը չընդունելու համար ենթարկվել է անասելի տանջանքների, որից հետո թեև ազատ է արձակվել, սակայն կտտանքից, ծանր հիվանդ վիճակում, վախճանվել է 1483 թ. (Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները, գիտ. հրատ., էջ 313—319):

Վավերագրում հիշված Բեշքենի որդին Սյունյաց իշխան Ամիր Ռուստամ Օրբելյանն է, որը Շմավոն վարդապետի հոգևոր սանն էր: Նա 1451 թ. ու նրանից առաջ, մի շարք գյուղեր վաճառքի անվան տակ, Շմավոն վարդապետի միջոցով նվիրել էր (վակֆ էր արել) Տաթևի վանքին: Այդ գյուղերից մի քանիսի (Սվարանց, Տաշու, Աղանց, Տանձատափ) հնագույն կալվածագրի պարսկերեն բնագիրը այժմ գտնվում է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում (տես թղթապանակ 2ա, վավ. № 3):

Ռուստամ Օրբելյանի քաղաքական գործունեության մասին ավելի մանրամասն տես Հ. Փափազյան «Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից», Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր, հաս. գիտ. սերիա, 1955 թ., № 8:

Հասան-Ալիի այս միակ հրովարտակը, չնայած իր հնության, բավական լավ է պահպանվել: Ուշադրության արժանի են հատկապես հրովարտակի տեքստի տողերի արանքների և լուսանցքների զարդանկարները, որոնք կատարված են ոսկեգույն թանաքով: Այդ նույն թանաքով են գրված նաև սկզբի «Աստված խնամող է ու հոգատար» և լուսանցքում նշված՝ Ջհանշահին վերաբերող «Թող աստված նրա հոգին լուսավորի» խոսքերը, ինչպես նաև Հասան-Ալիի անունը պարունակող թուղրան: Վանքապատկան գյուղերի ցուցակը, չափազանց մանր շիքաստե գրությամբ, գրված է թղթի մի նեղ շերտի վրա և փակցված վեցերորդ և յոթերորդ տողերի արանքում: 6-րդ տողը վերջանում է «ըստ կից ցուցակի» խոսքերով, որին 7-րդ տողի սկզբից, հաջորդում են «ողորմածությամբ շնորհեցինք նրան» խոսքերը: Այնպես որ գյուղերի ցուցակը այդտեղ խանգարում է հրովարտակի ընդհանուր շարադրանքին: Ուստի նպատակահարմար գտանք, ինչպես այստեղ, և առհասարակ նման դեպքերում, վավերագրերում պատահող ցուցակները զետեղել թարգմանության վերջում:

Այս վավերագիրը ևս ռեստավրացիայի է ենթարկված և փակցված ստվար թղթի վրա: Վնասված տեղերը քիչ են և առանձնապես չեն խանգարում բնագրի վերծանմանը:

Վավերագրի մյուս էջում կան 7 մանր կնիքներ, որոնք թղթի մաշված լինելու հետևանքով անընթեռնելի են դարձել:

Վավերագիր 5.— Այս հրովարտակը Դարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի կամ Մաղարդա վանքի հնագույն պարսկերեն վավերագիրն է, որի միայն թուղրայի շատ չնչին մասն է կտրված, իսկ ամբողջ վավերագիրը չափազանց լավ է պահպանված: Իր ընդհանուր շարադրանքով սա բոլորովին չի տարբերվում նախորդ՝ Կարա-Կոյունլուների շրջանի հրովարտակներից: Իսկ

մյուս էջի մանր մակագրությունները մեծ մասամբ կատարված են այնպիսի գրությամբ, որը չափազանց նման է ուշ շրջանի, Թյուրքիայում և արաբական երկրներում ընդունված, «ռիկ՛ա» գրության։ Սույն հրովարտակի կնիքները ևս, որոնք ավելի պարզ են և ընթեռնելի, իրենց, փորագրական արվեստով գերազանցում են ինչպես նախորդ Կարա-Կոյունլուների, այնպես նաև հետագայում Սեֆյան շահերի կողմից տրված հրովարտակների կնիքներին։

Վավերագիր 6.— Այս հրովարտակը, որը գրված է Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի (1478—1491) թագավորության 8-րդ տարում, նույնպես հայերեն թարգմանությամբ առաջին անգամ լույս է տեսել Սարգիս Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատության Բ. հատորի հավելվածային բաժնում (այս մասին տես № 3 վավերագրի ծանոթագրությունը)։

Հրովարտակն ստացող Աղվանից Շմավոն կաթողիկոսը հավանաբար հաջորդել է Հովհաննես կաթողիկոսին, որն իր կաթողիկոսության հաստատման հրովարտակը ստացել էր Բեգում-Խաթունից (տես վավ. 3)։ Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի այս հրովարտակը նույնպես գրված է Ջհանշահի այն հրամանի հիման վրա, որը համարյա ամբողջությամբ մեջ էր բերված Բեգում-Խաթունի վերոհիշյալ հրովարտակում։

Վավերագրի մյուս էջում կա հետևյալ հայերեն մակագրությունը. «Եաղուբ Բճարուբիճ բաղամճ է մեր Սիմէօն (Շմավոն) կաթուղիկոսին. գոյ ազգաբանութիւն»։ Այս մակագրությունը կատարված է հավանաբար ԺԹ դարում։ Վերջում ավելացված «Գոյ ազգաբանութիւն» խոսքի մասին տես № 18 վավերագրի ծանոթագրության մեջ։

Վավերագիր 7.— Հրովարտակը տրված է Ուզուն-Հասանի թոռ՝ Մակսուդի որդի Ռուստամ փադիշահի (1493—1496) կողմից և ուղղված է Էջմիածնի Սարգիս կաթողիկոսին, որն ըստ Դավրիժեցու 1476—1513 թթ. եղել է Էջմիածնի աթոռակից կաթողիկոսներից մեկը (տես Ա. Դավրիժեցի, էջ 437)։

Հրովարտակի այս խիստ համառոտ բովանդակությունից պետք է եզրակացնել, որ խորը հակասություններ են եղել Էջմիածնի և Մակվի Թադեոս Առաքյալի վանքի միջև, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերել են այդ վանքերի վիճակներին և նրանցից ստացվող հոգևոր տուրքերին։

Բնագիրը գրված է գորշ թղթի վրա և գտնվում է բավական լավ վիճակում։ Ենթարկված է մասնակի ռեստավրացիայի։

Վավերագիր 8.— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի այս առաջին հրովարտակներից մեկը, որը մեզ հասածներից թերևս ամենահնագույնն է, գրված է նրա թագավորության երկրորդ տարում։ Բնագիրը մեզ է հասել չափազանց քայքայված վիճակում, բայց բարեբախտաբար գոյություն ունի նաև ավելի ուշ շրջանում (հավանաբար ԺԷ դար) հանված և չարխաթի կողմից հաստատված պատճենը (Թղթապանակ 2ա, վավ. № 11, մեծ. 48×20,5, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ), որի շնորհիվ հնարավոր եղավ վերականգնել ամբողջ տեքստը։

Բնագրի վերջում նշմարվող կնիքը անընթեռնելի է, իսկ պատճենի վրա, կնիքի տեղում, կարդում ենք «محل مهر نواب مستطاب جنت آرامگاه شاه اسمعیل — Նորին սրբություն դրախտաբնակ Շահ Իսմայիլի կնիքի տեղը»։ Պատճենի մյուս էջում կան իսկականի հետ համեմատված լինելու մասին արված նշումներ.

1. (مهر) قوبل باصل الاشرف الارفع الاعلی — Համեմատված է սրբազնագույն և բարձրագույն իսկականի հետ։ (Կնիք)

2. (مهر) مقابله شد — Համեմատվեց։ (Կնիք)

Պատճենի մյուս էջի վրա է գտնվում նաև հետևյալ հայերեն մակագրությունը. «Շահ Իսմայիլին բաղամիճ սաւատճ է վանքիս խարճ չեղնի և երկիրներ խումս և զաբեղճ վանքիս տան»։

Հրովարտակն ստացողի անունը բնագրում նշված է պարսկերեն «سیامون — Սիամոն» ձևով, որը մենք թարգմանում ենք Սիմեոն։ Սակայն ի նկատի ունենալով, որ Սիմեոն և Շմավոն անունները նույնն են, այն կարելի է կարդալ նաև Շմաւոն։ Այս Շմավոնը հավանաբար նախորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսի եղբորորդին է եղել և վերջինիս չարչարանքներից ու մահից հետո հաջորդել է նրան 1483 թվականին։

Անտարակույս այս հրովարտակի հիման վրա է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական»-ի հավելվածում (կազմված ԺԸ դարում) սխալմամբ Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի մասին ասված է «... Եւ գնացեալ առ Շահն ցուցանելով նմա զմուրհական՝ վերստին սեպհականեալ է սրբոյ տանս գիւղեցեալն զամենայն» (անդ, էջ 525)։

Վավերագիր 9.— *Այս հրովարտակը նույնպես գտնվում է քայքայված վիճակում, հատկապես խիստ վնասված է վավերագրի ամբողջ ձախ եզրը, որի հետևանքով բնագրից մի քանի բառեր հնարավոր չէ վերականգնել: Կնիքի վրա կարդացվում է միայն «*شاه اسمعيل بن حيدر *— Հեյդարի որդի Շահ Իսմայիլ» անունը: Ուղղանկյունաձև է, ներկված և փակցված է սովոր թղթի վրա:*

Վավերագրի մյուս էջում, հավանաբար Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու ձեռքով կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Շահ Իսմայիլի ռաղամն *է, որ* մաղաֆ *անէ զուլը Ամենափրկչի վանքն, զի ամենևին զհարկս և* զխարջն *զիւանական մի առացէ, ոչ ի* մլքէ *և ոչ յայլ իրաց: Թիւն անյայտացեալ էր (!)»:*

Նույն Սիմեոն Երևանցին, իր հանրահայտ «Ջամբռ» աշխատության մեջ, խոսելով Հավուց-թառի Ամենափրկիչ վանքի կալվածների մասին, նշում է, որ այդ վանքում, սկսած դեռևս Բագրատունյաց թագավորության շրջանից ժառանգաբար տիրել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու սերունդները: Դրանցից մեկն է եղել նաև Զաքարիա վարդապետը, որը 1440-ական թվականներից սկսած վանքի վանահայրն էր («Ջամբռ», էջ 277): Թովմա Մեծոփեցին նրա մասին գրում է. «Տէր Զաքարէն Հաւուց-թառայ ի յաղատորդեաց» (Թ. Մեծոփեցի, Հիշատակարան, էջ 52): Սույն Զաքարիա վարդապետը, հիջրեթի 894 թվականին (1489 թ.) 5000 դինար փրկագին վճարելով Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահից, Զանխուր-Սաադում հարքունիս գրավված կալվածների (Բեյթ-ուլ-մալի) տնօրեն Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեկի միջոցով, ետ է ստանում Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված 9 գյուղեր (Մանկուս, Ավանիկ, Կուտիս, Հավուց-թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս և Կոխդ), որոնց կալվածագրի պատճենը այժմ պահվում է Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում (տես թղթապանակ 1գ, վավ. № 927, գյուղերի ցուցակը, տես սույն ժողովածուի № 19 վավերագրում):

Ամենափրկիչ վանքը, որը մահմեդականների կողմից անվանվում էր «Կըզըլ վանք» (Կարմիր վանք), մյուս հայկական վանքերի նման ուներ մուաֆության իրավունք, այսինքն՝ ազատ էր արքունական հարկերից: Սակայն այդ իրավունքը ենթակա էր վերահաստատման յուրաքանչյուր նորընծա շահի կողմից: Իսկ այս դեպքում, երբ Աղ-Կոյունլուների բարձման և Սեֆյան դի-

նաստիայի հաստատման հետևանքով իշխանության գլուխ էր անցել Շահ Իսմայիլ Ա-ն, առավել ևս անհրաժեշտ էր վերահաստատել վանքի մուաֆության իրավունքները: Ուստի վանքի վանահայրը շտապել է Շահ Իսմայիլից ձեռք բերել սույն հրովարտակը, որը հատկապես վերաբերում է այդ հարցին:

Հրովարտակն ստացողի անունը վերջնական ճշտման կարոտ է: Բնագրի دانل بده سنان *հատվածը մենք այսպես ենք կարդում և պայմանական կերպով թարգմանում՝ «զարմանահրաշ Գեղարդի Դանիել»: Ըստ Երևույթին ԺԶ դարի սկզբին Հավուց-թառի և Գեղարդա կամ Այրիվանքի վանահայրը նույն անձնավորությունն է եղել, որը նստել է Այրիվանքում:*

Սիմեոն Երևանցին, ձեռքի տակ ունենալով նույն այս հրովարտակը, գրում է, որ Շահ Իսմայիլից հրովարտակ ստացողը եղել է նույն Զաքարիա վարդապետը, սակայն վավերագրի թվականը չի նշում. ուստի և դժվար է դա հավաստի համարել: Անհավանական է թվում, որ հիշյալ Զաքարիա վարդապետը վանքում իշխել է մինչև 1505 թ.: Դեռևս 1443 թ. մասին Օրմանյանը գրում է, որ «Զաքարիա Հավուցթառեցին արդեն եպիսկոպոսներուն երիցագույնը, այլև տկարացած էր տարիքի բերմամբ» (Ազգապատում, հ. 2, էջ 2124): Իսկ եթե իրոք հրովարտակի վնասված մասերում հիշված է եղել Զաքարիա անունը, որը քիչ հավանական է, ապա դա կարող է նախորդի մերձավոր ազգականներից մեկը եղած լինել:

ԺԵ—ԺԶ դարերում վանքի վանահայրության պաշտոնը ժառանգաբար անցնում էր հորեղբորից եղբոր որդուն կամ մերձավոր ազգականներից մեկին, և վերջինս, հոգևոր կարգ ընդունելիս, սովորաբար ձեռնադրվում էր իր նախորդի անունով: Դա արվում էր հատուկ նպատակով, որպեսզի հեշտությամբ հնարավոր լիներ օգտագործել նախորդ վանահոր անունով ստացված հրովարտակներն ու այլ արտոնագրերը: Մանավանդ, ինչպես դժվար չէ նկատել, հրովարտակներում հայ հոգևորականների մասին հիշատակելիս տալիս էին միայն նրանց անձնանունը, կցելով նրան «վարդապետ», «մահրասիա», «քեշիշ» և նման այլ մակդիրներ:

Վավերագիր 10.— *Հրովարտակը պահպանվել է այս միակ պատճենով, որը, հավանաբար, հանված է ԺԷ դարում: Վնասված տեղեր չունի և գտնվում է բարվոք վիճակում: Իր բովանդակությամբ այն շատ քիչ է տարբերվում №. 8 հրովարտակից, որի ստացողի անունը նույնպես Սիմեոն է:*

Անհավանական չէ, որ այս երկու հրովարտակներում հիշատակված Սիմեոն (ավելի ճիշտ՝ Շմավոն) եպիսկոպոսները տարբեր անձնավորություններ եղած լինեն։ Առհասարակ ընդունված էր, որ նոր նշանակվող վանահայրերը շահից ստանում էին հատուկ հրովարտակ, որպեսզի նախորդ վանահորը տրված արտոնություններն ու իրավունքները վերահաստատեին իրենց անունով։ Այս դեպքում, երբ համարյա նույն բովանդակությամբ մի հրովարտակ ստացված էր 1503 թվականին, երեք տարի հետո նույն շահից նոր հրովարտակի ստացումը կարելի է բացատրել այսպես. հավանաբար, նախորդ վանահոր մահվան կամ այլ պատճառներով, վանքի վանահայրության պաշտոնը անցել է մեկ ուրիշի, որին (ինչպես նշել ենք № 9 հրովարտակի ծանոթագրության մեջ), ընդունված սովորության համաձայն, հոգևոր կարգ ընդունելիս տրվել է նախորդ վանահոր անունը։

Նորընծա վանահայրը փորձել է նախորդի ստացած հրովարտակը, որի մեջ ինչպես տեսանք, նույնպես Շմավոն (կամ Սիմեոն) անունն է հիշված, օգտագործել որպես իրեն տրված արտոնագիր, որովհետև արքունիք գնալն ու նոր հրովարտակ ստանալը մեծ դժվարությունների ու խոշոր ծախսերի հետ էր կապված։ Սակայն, ինչպես երևում է, այդ նրան չի հաջողվել, բայց և այնպես նա կարողացել է հրովարտակի վերջում նշել տալ, որ «նախկինում հրապարակված արքայական հրամանագրի տրամադրությունը զանց չառնեն»։

Տաթևի վանքի վանահայրության պաշտոնը, սկսած դեռևս ԺԵ դարի 30-ական թվականներից, ժառանգաբար գտնվել է նույն վանքի վանահայր Անգեղակոթցի Շմավոն վարդապետի եղբորից սերած ժառանգների ձեռքում, որոնք մեծ մասամբ հոգևոր կարգ ընդունելիս ձեռնադրվում էին Շմավոն անունով։ Այդ անունը հրովարտակներում հիշատակվում է նաև «Սիմավոն», «Սիամոն», «Սիմեոն» ձևերով։ Տաթևի վանքում նստած Շմավոն վարդապետների մասին հիշատակությունների հանդիպում ենք մինչև իսկ ԺԷ դարի սկզբների վավերագրերում։

Ուշադրության արժանի է նաև մի այլ փաստ։

Այս և նախորդ № 8 հրովարտակի առաջին հրահանգը վերաբերում է այն հարցին, որ Գյոգչայի վիլայեթը հին ժամանակներից ի վեր եկեղեցական գծով Տաթևին է ենթարկվել, ուստի այսուհետև ևս պետք է ենթարկվի նրան։ Գյոգչայի կամ

Գյոգչա-Դանգիզի վիլայեթ կամ նահիա էին կոչվում պատմական Հայաստանի Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունյաց և Սոթքի գավառները, որոնք ընդգրկում էին ամբողջ Սևանի ավազանը։ Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, Սյունյաց 12 գավառներից 4-րդն ու 5-րդը Գեղարքունիքն ու Սոթքն էին և իրենց եկեղեցական տուրքերը վճարում էին Տաթևի վանքին (Օրբելյան, էջ 513—516)։

Սակայն, ինչպես երևում է, հետագայում այդ գավառները դուրս գալով Տաթևի իրավասությունից ենթարկվել են կամ Գանձասարին կամ այդ կողմերում գտնվող մի այլ վանքի և կամ, որ ամենից հավանականն է, Հավուց-Թառի Ամենափրկչի վանքին։

Հատկանշական է, որ Աղ-Կոյունլուների տիրապետության շրջանից Տաթևի վանքին տրված հրովարտակներ չեն պահպանվել, մինչդեռ նույն ժամանակաշրջանում է, որ Ամենափրկչի վանքը սկսում է ուժեղանալ, ընդարձակել իր կալվածներն ու ենթակա վիճակները։ Ինչպես նշված է № 9 վավերագրի ծանոթագրության մեջ, 1489 թվականին էր, որ վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետին հաջողվում է Յաղուբ փադիշահից ետ ստանալ իր ժառանգական կալվածները։ Շատ հավանական է, որ Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի հրովարտակով (վավ. № 2) Տաթևի թեմ հաստատված Գյոգչայի վիլայեթը, Աղ-Կոյունլուների օրոք ենթարկված է եղել Ամենափրկչին։

Շահ Իսմայիլի կողմից տրված, ինչպես սույն № 10, այնպես նաև № 8 հրովարտակներից պետք է եզրակացնել, որ պայքարը Գյոգչայի վիլայեթին վերստին տիրելու համար ավելի սուր բնույթ է ստացել և հանդիպել է հակառակ կողմի ուժեղ դիմադրությանը։ Այնպես որ նույն բովանդակությամբ կրկնակի հրովարտակների ստացումը կարելի է բացատրել նաև այս փաստով։ Սակայն, ինչպես երևում է, այս վերջին հրովարտակը ևս հարցը վերջնականապես չի լուծել և վեճերը շարունակվել են մինչև 1515 թվականը, երբ Գեղարքունիքի մելիքները հավաքվել են Տաթևում և իրենց ստորագրություններով հաստատել, որ իրոք իրենց երկիրը Տաթևի թեմն է և պետք է ենթարկվի նրան (Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 241)։

Վավերագիր 11.— Շահ Իսմայիլի այս վերջին հրովարտակը, որ գրված է 1510 թվականին, վերահաստատում է Տաթևին պատկանող այն գյուղերի ցուցակը, որը № 4 հրովարտակով 1468 թվականին հաստատված էր Կարա-Կոյունլու Հասան-Ալիի

կողմից: Այն տարբերությամբ միայն, որ այս ցուցակում Բնունիս և Թաս գյուղերը հիշատակված են որպես առանձին գյուղեր, իսկ նախորդում միասին են հիշված, որպես մեկ միավոր: Հավանաբար այդ երկու գյուղերը այն ժամանակ ընդգրկված են եղել մեկ համայնքի մեջ:

Հրովարտակը ռեստավրացիայի է ենթարկված ԺԹ դարում: Պատռված մասերը ետևի կողմից կարկատվել են մի հայերեն նամակով, որի վրա նշված է 1821 թվականը: Հրովարտակի բովանդակության մասին տրված հայերեն սխալ անոտացիան՝ «Ինգիլզակոթցի Սիմէօն վարդապետին (!) հանած բաղամն է վախմը գեղերեից համար» գտնվում է հենց այդ կարկատաններից մեկի վրա:

Պահպանված են նաև սույն հրովարտակի ԺԷ դարում հանված երկու պատճեններ (Թղթապանակ 2ա, վավ. №№ 12բ, և 12գ), որոնց հակառակ էջերի վրա կան պատճենի հարազատության մասին վկայող հետևյալ նշումները.

1. هو—قوبل باصله الاشرف الارفع المطاع الاعلى—حرر (مهر) — Նա է: Համեմատված է սրբազնագույն, բարձրագույն և հպատակության արժանի իսկականի հետ: Գրեց՝ (կնիք):

2. مقابله شد (مهر) — Համեմատվեց: (կնիք):

3. مقابله شد (مهر) — Համեմատվեց: (կնիք):

№ 12բ պատճենի հակառակ էջին պարսկերեն մակագրություն. «سواد نشان نواب علین آشیان شاه اسمعیل رحمة الله — Երկնաբնակ արքա Շահ Իսմայիլի հրովարտակի պատճենը: Թող աստված ողորմի նրան»:

№ 12գ պատճենի հակառակ էջի անկյունում՝ հայերեն. «Շահ Իսմայիլի հօքմին սաւատն է, սատրին մհրովն»:

Բնագրի վրայի ԺԹ դարում կատարված մակագրությունը նույն ձեռագրով կրկնված է նաև № 12գ պատճենի վրա:

Վավերագիր 12.— Շահ Թահմազ Ա-ից (1524—1576) պահպանված այս ամենահին հրովարտակը, թեև բավական քայքայված է, սակայն հաջող կերպով ռեստավրացիայի է ենթարկված: Ամբողջ բնագիրը ընթեռնելի է, գրված սովորական նասթալիղ գրությամբ, խիստ շեշտված շիքաստեի երանգներով, և հանդիսանում է այս գրությամբ գրված Մատենադարանի ամենահին հրովարտակը:

Վավերագրի մյուս էջում կատարված են երկու հայերեն կիսագրագետ նշումներ.

1. «Շահ Թահմազին հու[ք]մն է».

2. «Մղարնամայն է որ վանքիս թեմն հնազանդ լինին, որ մերն անց կենա: Շահ Թահմազին առաջին հօքմին սավադն է (!) ԾԹ (պետք է լինի ՋԾԱ—Հ. Փ.) թարըղին է գրեալ»:

Շահ Թահմազի թագավորության շրջանից սկսած փոփոխություն է նկատվում նաև հրովարտակների ընդհանուր ձևի մեջ: Եթե Կարա-Կոյունլուների, Աղ-Կոյունլուների, ինչպես նաև Շահ Իսմայիլի հրովարտակներում շահի կնիքը հաճախ դրվում էր հրովարտակի վերջում, ապա այստեղ և այսուհետև սովորաբար դրվում է սկզբում: Կնիքի կենտրոնի փոքր շրջանակի մեջ գրված է «بنده شاه ولایت طهماسب—٩٥٠ — Երկրի թագավորի ծառա՝ Թահմազպ 950 (1543)», «Երկրի թագավոր» ասելով շիաները հասկանում էին Ալիին: շահ Թահմազից սկսած Սեֆյանները իրենց այդպես էին կոչում և կնիքների վրա այդպես էլ փորագրում էին: Կնիքի շուրջը մեծ շրջանակի մեջ սովորաբար գրվում էր շիաների 12 իմամների անունները:

Այս ժամանակից սկսած մեծ տարածում է ստանում նաև հրովարտակների շարադրման այն ձևը, ըստ որի այն սկսվում էր «فرمان همایون شد — Արքայական հրաման եղավ» կամ «حکم جهانمطاع شد — Աշխարհասաստ հրաման եղավ» խոսքերով: Թուղրայի սկզբում նշվող «الحكم الله — Իշխանությունն աստծունն է» խոսքը փոխարինվում է կնիքից անմիջապես վերև գրվող «الملك الله» նույն իմաստը պարունակող խոսքով, որից վեր անպայման գրվում էր «هو — Նա է» (իմա՝ աստված է) արտահայտությունը: Այս բոլորը գրվում էր ոչ թե սովորական սև գույնի թանաքով, այլ ոսկեգույն կամ կարմիր թանաքով:

Հրովարտակների շարադրման այս ձևը, մասնակի փոփոխություններով, տիրապետում էր մինչև ԺԹ դարը: Թեև երբեմն, հին հրովարտակների վերահաստատման ժամանակ, և հատկապես զանազան առանձնաշնորհումների և մուաֆության կամ այլ արտոնությունների շնորհման դեպքում, պահպանվում էր նաև հին ձևը:

Վավերագիր 13.— Այս հրովարտակը իր արտաքինով չափազանց նման է նախորդ՝ № 12 հրովարտակին: Գրված է հա-

մեմատարար ավելի պարզ նասթալիղ գրությամբ, շիքաստեի աննշան էլեմենտներով։ Կնիքը նույն 950 (1543) թվականի կնիքն է, թղթի որակը ևս նույնն է։

Վավերագրի մյուս էջի վրա կատարված է հետևյալ հայերեն համառոտ անոտացիան. «ՃԻԶ (126). Այս այն շահ Թահմազի ռաղամն է, որ սուրբ Էջմիածնայ նվիրակն և իշխանութիւնն տւրէ Թումանն-Նախջուանու, Գեանջայու, Բարդայու, Ջակամներաց, Լոռու, Ախստեւ և այլ մերձակա նահանգներաց»։

Հրովարտակը գտնվում է բավական վիճակում և ենթարկվել է ռեստավրացիայի ԺԸ դարում։ Այս և հետագա դարերի բազմաթիվ այլ հրովարտակներ ԺԸ դարում, մեծ մասամբ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու կարգադրությամբ, ենթարկվել են վերանորոգման։ Անկախ այն բանից, թե վավերագիրը ծալված է թե ոչ, նրան հետագա փչացումից փրկելու նպատակով աջ, ձախ և ներքևի եզրերին փակցրել են 2—5 սմ լայնությամբ, սովորաբար գունավոր (դեղին, վարդագույն, բաց կամ մուգ կարմիր), բարակ, բայց ամուր թուղթ, իսկ վերևի մասից՝ նույն թղթի մի ավելի մեծ կտոր, որը ծալվելով ծածկում էր ամբողջ հրովարտակի տեքստը և ծառայում էր որպես պահպանակ։

Այս հրովարտակի վերևից փակցրած թղթի վրա գտնվում է Սիմեոն Երևանցու օրոք կատարված հայերեն երկրորդ համառոտ անոտացիան։

«(Ա.) Մեծ Շահ Թահմազի ռաղամն է, զոր տուեալ է Միքայէլ կաթուղիկոսին։ Զի Նախիջևան, Գեղարքունի, Ղափան, Խոյ, Սալմաստ, Գեանճա, Բարտա, Ախստև, Ջակեամներն և Լօռի սրբոյ Էջմիածնի լիցին հնազանդ և նորին կաթուղիկոսացն տացեն գնուիրակութիւն։ Ի թուին տաճկաց ՋԾԵ (955)»։ Այլ ձեռագրով ավելացված է. «Զօրին սաւատն գտցես Ա (1) համարով և ցուցակաւ սոյնոց»։

Պահպանված է նույն հրովարտակի ԺԷ դարում հանված պատճենը (Թղթապանակ 2ա, վավ. № 15, մեծ 47,5×21, գիր՝ շիքասթե), որի մյուս էջի վրա կա պատճենի հարազատության մասին վկայող մակագրություն. «السواد مطابق لاصله الاصيل الاشرف الاقدس الارفع الاعلى—حرر العبد (مهر) — Պատճենը համապատասխան է սրբազնագույն և բարձրագույն իսկականին։ Գրեց ստրուկ՝ (կնիք)»։ Իսկականի վերին մասից փակցրած թղթի վրայի հայերեն անոտացիան կրկնված է նաև պատճենի հակառակ էջի վրա, որի վերջում նույնպես տարբեր ձեռագրով ավե-

լացված է. «Զօրին հեղինակն գիտ Ա (1) համարով և ցուցակուն»։

Հրովարտակի ստացողն է Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը, որ ըստ Դավրիժեցու 1545—1576 թթ. եղել է Էջմիածնի աթոռակից կաթողիկոսներից մեկը (Ա. Դավրիժեցի, էջ 437—438)։ Ըստ Օրմանյանի իր կաթողիկոսության 31 տարիներից սկզբի 21 տարին, այսինքն մինչև 1567 թվականը. նա եղել է Ստեփանոս Սալմաստեցու աթոռակիցը, իսկ նրա մահից հետո դարձել է աթոռակալ կաթողիկոս, աթոռակիցներ ունենալով Բարսեղ և Գրիգոր Վաղարշապատցիներին և Ստեփանոս Անջեցուն (Ազգապատում, մաս Բ., էջ 2263)։

ԺԶ դարի պատմիչ Հասան բեկ Ռումլուի վկայությամբ, Շահ Թահմազը իր հիջրեթի 955 թվականի ռամազան ամսին բանակով ապաստանում էր Երզնկայի շրջակայքը. նույն ամսի 10-ին (1548 — հոկտ. 13) նա դուրս է գալիս Երզնկայից և շավվալ ամսի սկզբներին (նոյ. 3—6) իջևանում է Էջմիածնում (տես A chronicle of the early Safawis being the Ahsan'ut-tawarikh of Hasan-i-Rumlu, Edited by C. N. Seddon, Baroda, 1931 հ. Ա., պարսկերեն բնագիր, էջ 334)։ Շահը Էջմիածնում մնացել է շուրջ մեկ ամիս, որի ընթացքում նա հյուրընկալվել է Միքայել կաթողիկոսի կողմից, իսկ վերջինս օգտագործել է այս առիթը հատուկ հրովարտակով նորից վերահաստատելու համար Էջմիածնի իրավունքները հրովարտակում հիշված թեմերի վրա։

Սիմեոն Երևանցին «Ջամբռ»-ում մի քանի անգամ, անդրադառնալով Էջմիածնի աթոռին ենթարկվող թեմերի հարցին, վկայակոչում է սույն հրովարտակը և վերոհիշյալ պատճենը ու շեշտում, որ Միքայել Սեբաստացու ձեռք բերած հրովարտակը կարևոր նշանակություն է ունեցել Էջմիածնի իրավունքների և ազդեցության ամրապնդման հարցում, որ մինչև այդ Աղվանից կաթողիկոսները սեփականել էին Նախիջևանի, Գեղարքունյաց, Ղափանի, Աղստևի և Լոռվա վիճակները, իսկ Աղթամարի կաթողիկոսները Խոյն ու Սալմաստը («Ջամբռ», էջ 20, 78, 210), և այս հրովարտակով միայն դրանք նորից անցնում են Էջմիածնի տնօրինության տակ։ «Ջամբռ»-ից պարզվում է նմանապես, որ այս հարցի շուրջը սուր հակասություններ են առաջացել և լուրջ պայքար է ծավալվել Էջմիածնի և Գանձասարի ու Աղթամարի կաթողիկոսների միջև։ Նա մեծ կրքով արձանագրում է, որ «Այս Միքայելս նախապէս ճմլեաց զկզակս Աղուանից և Ախթամարու

կաթուղիկոսացն, որք կամէին ստնածել յԱթոռս սուրբ Էջմիածին» (Անդ, էջ 20)։

Վավերագիր 14.— *Պատճենի հարազատության մասին վկայող մակագրության մոտ գրված կնիքի վրա կարդացվում է 1060 (1650) թվականը, որից պարզվում է, որ պատճենը հանված է ԺԷ դարի 50-ական թվականներին։ Վավերագրի մյուս էջի վերին աջ անկյունի պատռված մասում եղել է հայերեն մակագրություն, որից պահպանված մի քանի բառերը առանձին միտք չեն արտահայտում։*

Վավերագիր 15.— *Սույն պատճենը հանված է ԺԷ դարում, վնասված տեղեր չունի և գտնվում է բարվոք վիճակում։ Վավերագրի եզրերից երևում է, որ ժամանակին նորոգված է եղել և շուրջը թղթի երիզ փակցվել։*

Հրովարտակը շարադրված է Շահ Իսմայիլի կողմից 1510 թվականին տրված հրովարտակի հիման վրա (վավերագիր № 11) և փաստորեն կրկնում է նրա բովանդակությունը։ Սակայն, ինչպես այդ մասին նշված է հրովարտակի սկզբում, հարկ է եղել իրողությունը ստուգել դիվանական դաֆթարներից։ Գյուղերի ցուցակը տրված է ճիշտ նույն հերթականությամբ, սակայն հիշված են միայն գյուղերի ու նահիաների անունները, առանց նշելու վիլայեթները (գուցե վերջիններիս սահմանների փոփոխման պատճառով)։

Պահպանվել է նույն հրովարտակի մի այլ պատճեն (թղթ. 2ա, վավ. № 16բ, մեծ. 50×19 սմ, գիր՝ շիքասթե), որը հավանաբար հանված է ԺԷ դարի 70—80-ական թվականներին, որովհետև մյուս էջում պատճենի հարազատությունը հաստատող կնիքների վրա կարդացվում են 1075 (1664—1665), 1076 (1665—1666) և 1089 (1678—1679) թվականները։

Այս պատճենի հակառակ էջի վրա կան հետևյալ մակագրությունները.

1. (مهر) هو—قوبل باصله الارفع المطاع الاعلى — *Համեմատված է բարձրագույն և հպատակության արժանի իսկականի հետ (կնիք)։*

2. (مهر) مقابله شد — *Համեմատվեց։ (Կնիք)։*

3. (مهر) مقابله شد — *Համեմատվեց։ (Կնիք)։*

4. ثبت شد. محل مهر — *Արձանագրվեց։ Կնիքի տեղը։*

Հիշատակության արժանի են նաև տարբեր ժամանակներում կատարված հետևյալ հայերեն մակագրությունները.

1. «*Շահ Թամազի* սաֆտի հուքմի սաւատն է, սատրի մօհրով»։

2. «*Շահ Թամազի* սաւադն է վախմ *գիւզօրէից ադադաւ*»։

Վավերագիր 16.— *Այս պատճենը շարիաթական-նոտարական պատճեն չէ և հնագրական նշաններից պետք է եզրակացնել, որ հանված է ԺԷ դարում։*

Շահ Թահմազ Ա-ից սկսած հաճախ հրովարտակների աջ լուսանցքի վերին մասում Սեֆյան շահերը հիշում էին իրենց հոր, երբեմն նաև պապի անունները։ Այդ անում էին հատկապես այն դեպքում, երբ հրովարտակը տրվում էր ժամանակին նրանց հոր կամ պապի կողմից տրված մի այլ հրովարտակի հիման վրա։ Այս տեսակետից սույն հրովարտակը Մատենադարանում գտնվողներից հնագույնն է, որտեղ Շահ Թահմազը հիշում է իր հորը, քանի որ, ինչպես պարզվում է հրովարտակի սկզբում գրված խոսքերից, այն տրված է «Ջամշիդի փառքն ու Սողոմոնի գիրքն ունեցող արքայի» (իմա՝ Շահ Իսմայիլ Ա-ի) հրովարտակի հիման վրա։

Պահպանվել է նույն հրովարտակի մի այլ պատճեն (թղթ. 4, վավ. № 2, մեծ. 25×14 սմ, գիր՝ շիքասթե-նասթալիղ), որը արտաքուստ ավելի հին է երևում, սակայն գրության ձևից ու այլ հնագրական նշաններից երևում է, որ այն ավելի ուշ է հանված։ Այս երկու պատճենների մեջ էական տարբերություն չկա, բացի մի բառից, որի ճիշտ ընթերցվածքը գտնում ենք այս երկրորդ պատճենում։ Հրովարտակի այն հատվածում, ուր ասված է. «Դարալու Շամլղի քյադխուդաներն ու ռայաթները ոչ մի դեպքում այդ հարցերում չմիջամտեն» և այլն, առաջին պատճենի մեջ (թղթապանակ 1ա, վավ. № 13) պարսկերեն دره‌لو شاملق *(Դարաշամբ անվան թուրքերեն ձևը) գրությունը ընթերցված է* درباره شاملق *որ նշանակում է «շամլղի մասին»։ Այս դեպքում, ինչպես տեսնում ենք, բնագրի իմաստը աղավաղվում է։ Խոսքն այստեղ վերաբերում է այն բանին, որ Կարիդ, Մահլազան և Կորուղ գյուղերը վեճի առարկա են եղել Մակվի Թադեոս առաքյալի և Դարաշամբի Ստեփանոս Նախավկայի կամ Մաղարդա վանքի միջև։ Իսկ այս հրովարտակով վերջնականապես որոշվում է, որ դրանք մտնում են Թադեոս առաքյալի վանքի (Ղարաքիլիսա) վիճակի մեջ և այդ գյուղերի ռայաթները իրենց եկեղեցական տուրքերը հիշյալ վանքին պետք է հատուցեն։ Ուստի Դարաշամբի հայ համայնքի ռայաթներն ու քյադխուդաները*

իրավունք չունեն այդ գյուղերի բնակիչներին ևս իրենց հետ հաշվել և իրենցից գանձվող տուրքերը նրանց վրա ևս բաշխել:

Ուշադրության արժանի են առաջին պատճենի մյուս էջի վրա կատարված հետևյալ հայերեն մակագրությունները.

1. «Որ հարկ չէ ցոյց տալ. 114»:

2. «Շահ Սէֆու (!) ռաղամի սաւատն է: *Զայս գիր ցոյց մի տար. Արքայունա* սունուրի սաւատն *է»:*

Ինչպես երևում է հետագայում իրադրությունը փոխվել է և հրովարտակում շարադրվածները այլևս օգտակար չեն եղել այն ստացողի համար: Ուստի և մակագրողը խորհուրդ չի տալիս այդ ցույց տալ պետական պաշտոնյաներին:

Վավերագիր 17.— *Պատճենը հանված է ԺԷ դարի 70—80-ական թվականներին: Համապատասխան կնիքների վրա կարդացվում են՝ 1076 (1665—1666), 1077 (1666—1667) և 1089 (1678—1679) թվականները:*

Տաթևի վանքապատկան գյուղերի մասին ԺԶ դարում տրված այս վերջին ցուցակում, նորից Բնունիս և Թաս գյուղերը միասին են նշված, իսկ Տաշու գյուղը հիշատակելիս ավելացված է նաև նույն գյուղի նոր անունը՝ Մալդաշ: Սա անշուշտ հետևանք է այն բանի, որ ինչպես հիշված է սադրի վճռի սկզբում, այն գրելիս նախօրոք աչքի են անցկացվել վանքի ստացած բոլոր հրովարտակներն ու գոյություն ունեցող կալվածագրերը և այլ բազմաթիվ փաստաթղթեր, հատկապես հաշվի են առել նաև տեղում կատարված ստուգումներն ու հավաքած վկայությունները:

Վավերագիրը ռեստավրացիայի է ենթարկված ԺԸ դարում և գտնվում է բարվոք վիճակում:

Վերին մասում կատարված է հետևյալ հայերեն մակագրությունը. «Շահ Թամազի մուսալ ճուքմի սաւատն *է,* սատրի մօճրօվճ»:

Վավերագիր 18.— *Այս հրովարտակը նույնպես թարգմանաբար լույս է տեսել Սարգիս Ջալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» ուղեգրության երկրորդ հատորի հավելվածում: Պատճենը հանված է նույն ձևով, ինչ ձևով որ հանված են №№ 3 և 6 հրովարտակների պատճենները՝ մաքուր սպիտակ թղթի վրա, մուգ սև թանաքով. գտնվում է բարվոք վիճակում: Կնիքների և մյուս մակագրությունների պատճենները ավելի խնամքով են հանված:*

Վավերագրի մյուս էջի ամենավերին մասում կա հետևյալ հայերեն մակագրությունը. «Շահ Թահմազի ըռաղամն *է Գրիգոր կաթուղիկոսին: Գոյ ազգարանութիւն: Տաճկաց ۹۷۷—977. Արցախ»:*

Այս և № 6 հրովարտակի մյուս էջի վրա կատարված հայերեն մակագրությունները գրված են նույն անձնավորության կողմից: Առաջին հայացքից անհասկանալի է այդ մակագրությունների վերջում ավելացրած «Գոյ ազգարանութիւն» խոսքը: Դա, ըստ երևույթին, ասված է այն իմաստով, որ հրովարտակի մեջ կա հիշատակություն Հասան-Ջալալյանների ազգաբանության մասին: Իրոք, այս հրովարտակում բավական մանրամասն տրված է Գանձասարի Աթոռակեաս Բ կաթողիկոսից հետո նրան հաջորդած կաթողիկոսների հաջորդական ցուցակը: Դժբախտաբար չի պահպանվել Աթոռակեաս Բ-ի Շահ Իսմայիլ Ա-ից ստացած հրովարտակը, որը հրապարակված պետք է լիներ 1516 թվականին: Չի պահպանվել նաև Աթոռակեսի եղբորորդու Սարգիս Ա Աշլաղեցու Շահ Թահմազ Ա-ից ստացած հրովարտակը, ուստի և հնարավոր չէ պարզել, թե վերջինս երբ է հաջորդել իր հորեղբորը:

Սարգիս Ա-ն վախճանվել է 1554 թվականին. նրան հաջորդել է իր եղբայր Մեհրաբ բեկի որդի Գրիգորը, որ ինչպես նշված է հրովարտակում, 1555 թվականին ներկայացել է շահին և ստացել է իր կաթողիկոսության հրովարտակը:

Վավերագիր 19.— *Հրովարտակն արտագրված է մի մատյանում, որի մեջ ամփոփված են Էջմիածնի և Երևանի խանության մեջ գտնվող մի շարք այլ վանքերի պատկանող կալվածների, տարբեր ժամանակներում գրված, կալվածագրեր ու պարսկերեն այլևայլ փաստաթղթեր: Մատյանը գրված է ԺԹ դարի երկրորդ կեսից ոչ շուտ: Նրա մեջ արտագրված են նաև այնպիսի վավերագրեր, որոնց բնագրերը այժմ պահպանվում են Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում: Սակայն կան նաև զգալի թվով վավերագրեր, այդ թվում նաև սույն № 19 վավերագիրը, որոնց բնագրերը չեն պահպանվել:*

1576 թվականին, երբ Շահ Թահմազ Ա-ի մահից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ Իսմայիլ Բ-ն, վերջինիս հրամանով կազմվեց մի արտակարգ հանձնաժողով, որին մասնակցում էին Իսմայիլի եղբայր Միրզա Իբրահիմը, Երևանի բեկլարբեկ Մուհամմադիխան Թոխմախ Ուսթաջլուն և վեզիր Միրզա Շուքրուլլան: Այս

հանձնաժողովին հանձնարարված էր երկու ամսվա ընթացքում քննել բոլոր գանգատներն ու բողոքները և համապատասխան վճիռներ կայացնել: Իսքանդար Մունշու վկայությամբ առանձնապես բարդություններ էին առաջացել հայերից գանձվող ջիզյայի գումարների շուրջ («Թարիխ-ե ալամարա-յե աբբասի» հ. Ա, Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրեր, № 11, էջ 199ա): Շարաֆ-խան Բիթլիսին էլ «Շարաֆնամե»-ում վկայում է այն մասին, որ Շահ Թահմազի թագավորության վերջին տարիներին Ատրպատականի և Անդրկովկասի «խարաջն» ու «ջիզյան» 7 տարի ապառիկ էր մնացել («Շարաֆնամե», հ. Բ, էջ 251—252): Մուհամմադի-խան Թոխմախի մասնակցությունը այս հանձնաժողովին ենթադրել է տալիս, որ վիճելի խնդիրների մեծ մասը վերաբերել է Երևանի բեկլարբեկության ենթակա շրջաններին:

Իսքանդար Մունշու մոտ պահպանված է նաև այդ հանձնաժողովի կողմից տրված վճիռների (امردیوان اشرف) թղթային, կնիքի բովանդակության և այլ տարբերանշանների նկարագրությունը, որը լիովին համապատասխանում է սույն վավերագրին:

Հանձնաժողովի կողմից տրված բազմաթիվ վճիռներից պահպանված այս հետաքրքիր նմուշը գալիս է ապացուցելու, որ իրոք Շահ Թահմազի թագավորության վերջին տարիներին աշխատավոր գյուղացիությունը, օգտվելով երկրում ստեղծված խառն վիճակից, բազմիցս ըմբոստացել է և ինչպես առանձին անհատներով, այնպես նաև ամբողջ համայնքով հրաժարվել է կատարել իր պարտավորությունները կալվածատիրոջ նկատմամբ:

Ի տարբերություն մյուս վանքերի, Հավուց-Թառի Ամենափրկիչ վանքի կալվածները վակֆային սեփականություններ չէին համարվում, և կալվածագրերում արձանագրված էին, որպես Զաքարիա վարդապետի սեփական մուլքեր: Այդ առանձնահատկությունը նկատել է նաև Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին: Խոսելով Զաքարիա վարդապետի մուլքերի մասին, նա գրում է.

«Արդ Զաքարիա վարդապետս գայսասիկ ի յանուն յիւր անունն առնու, և զանուն Ամենափրկչին ոչինչ յիշէ ի գաղալայօջն, և զվախմ անուն ինչ ոչ գրեցուցանէ. որոյ պատճառն է, զի սոքա (Զաքարիայի նախնիները — Հ. Փ.) ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատազգ և հարուստք, յորոց թէ-

պէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեցեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան: Վասն որոյ և ինքն մինչ առաջնորդ իսկ էր սոյն վանքիս, որպէս թէ վասն վանքիս առնոյր զայսքան մուլքս, թէպէտ յանուն վանքին վախմ ոչ գրեցուցանէր ի միամտութենէ» («Ջամբռ», էջ 277):

Վավերագիր 20.— Վավերագրի սկզբի «حکم عالی شد — Բարձր հրամանագիրս հրապարակվեց» խոսքերը և այն փաստը, որ կնիքը դրված է միայն հրամանագրի վերջում, թվականի վրա, իրավամբ ենթադրել է տալիս, որ հրամանագիրը տրված է տվյալ շրջանի բարձրագույն իշխանության կողմից: Որովհետև Ազատ-Ջիրանի մահալը մտնում էր Նախիջևանի խանության սահմանների մեջ, իսկ Նախիջևանի օլքան ԺԶ դարում ուղղակի ենթարկվում էր Թավրիզի բեկլարբեկին կամ ամիր-ուլ-ումարային, ուստի պետք է կարծել, որ հրամանագիրը տրված է վերջինիս կողմից: Կնիքը թեև բավական պարզ է, սակայն հնարավոր չէ ճշտել տիրոջ անունը: Կենտրոնական մասում «بنده شاه ولایت — ٩٨٦ — Երկրի տիրոջ ծառա. 986» գրությունից բացի, կա նաև կնիքի տիրոջ անունը ներկայացնող այսպիսի حماس մի գրություն, որը դժվար է որևէ անձնանունի նմանեցնել: Պարզ չէ նմանապես, թե այդ թվականներին ով էր Ադրբեջանի կամ Թավրիզի բեկլարբեկը:

Ջնայած իր հնության, վավերագիրը լավ է պահպանվել, բնագիրը անվթար է և միանգամայն ընթեռնելի:

Մյուս էջի վրա կա հետևյալ հայերեն մակագրություն. «վանքիս մուլքերին համար է, որ ինչ մուլք որ Ագուլիս կայ մալն ագուլեցիք տան»:

Վավերագիր 21.— Վավերագրի պարսկերեն բնագիրը աղճատված է և գրված է քերականական ու ուղղագրական աղաղակող սխալներով: Այդ պատճառով մենք նպատակահարմար համարեցինք բնագիրը իր տեղում, նախ տալ այնպես ինչ որ կա, իսկ հաջորդաբար՝ տալ նաև մեր կողմից խմբագրված ու սրբագրված տեքստը, պահպանելով լեզվի արտահայտչական և ոճական առանձնահատկությունները:

Մատենադարանում պահպանվում է նաև նույն փաստաթղթի մի այլ պատճեն, գրված նույնպիսի անգրագետ և խառն գրությամբ (թղթ. 1ա, № 1բ): Պարսկերեն բնագիրը կազմելիս

որոշ տեղերում օգտագործել ենք նաև այս պատճենը։ Սակայն բնագրի համար նպատակահարմար գտանք հիմք ընդունել № 1ա-ն, որովհետև նրա վերջում մանրամասն խոսվում է վավերագրի շարադրման ժամանակի ու հանգամանքների մասին. նշված է, թե որտեղ, երբ և ում նախաձեռնությամբ է կազմվել այն և այլն։ Իսկ № 1բ-ն ներկայացնում է միայն «Պայմանագրի» տեքստը. թվականը, վայրը և շարադրման հանգամանքները չեն նշված և կնքված է միայն մի անընթեռնելի կնիքով։ Պետք է ենթադրել, որ իր գրությամբ, թղթի որակով և արտաքին այլ նշաններով № 1ա բնագրին չափազանց նման այս երկրորդ փաստաթուղթը գրի է առնվել նույն ժամանակներում, հավանաբար Վասպուրականում գտնվող մի այլ վանքի համար։ Երկու վավերագրերն էլ փակցված են կանաչ գույնի նուրբ մետաքսյա կտորի վրա։

Սույն վավերագրի մեջ, ինչպես տեսանք, ասված է, որ նրա բովանդակությունը վերցված է «Մուհամմադ մարգարեի գրած պայմանագրից», սակայն մենք այն դնում ենք ԺԶ դարի վավերագրերի շարքում, որովհետև Ոստանի հաքիմ Կարախան բեկի կողմից, նոր իրադրության պայմաններում, Աղթամարի կաթողիկոսարանի շահերին համապատասխան այդ կարծեցյալ «Պայմանագիրը» վերաշարադրված է 1583 թվականին։ Այս տեսակետից էլ, այն կարող է դիտվել նաև որպես այդ ժամանակի հարաբերությունները արձանագրող մի փաստաթուղթ։

Մի կողմ թողած ավելի վաղ շրջանի հայ պատմիչների վկայությունները հայերի և արաբ զորականների միջև կնքված առանձին պայմանագրերի մասին, Սամվել Անեցու հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս ԺԲ դարում և ավելի առաջ, արդեն գոյություն են ունեցել նման «պայմանագրեր»։ Սակայն սխալ կլիներ այս վավերագիրը դրանցից որևէ մեկի պարզ պատճենը համարել։ Իրականում, սա մի կոմպիլատիվ բնույթի կեղծ փաստաթուղթ է, որը թեև իր բովանդակությամբ կապվում է նախորդ դարերի այս կարգի «պայմանագրերի» հետ, սակայն հետագայի ընդօրինակող-կազմողները այնքան են շեղվել նախորդ բնագրերից, կատարելով բազմաթիվ հավելումներ, հարմարեցնելով օրվա պահանջներին, որ այս վիճակում չի կարելի սույն վավերագիրը դիտել, որպես ԺԱ—ԺԲ դարերից կամ ավելի վաղ ժամանակներից մեզ հասած փաստաթուղթ։

«Պայմանագրի» մեջ հիշատակություն կա Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցու Աբդ-ուլ-մելիք ամիրայի կողմից Հայաստան արշավող Մուհամմադ ամիրային ընդառաջ գնալու և արշավանքը կանխելու մասին (տես Ղևոնդ, էջ 28—30, հմմտ. Դրասխանակերտցի, էջ 95—97, Գանձակեցի, էջ 60—61 և այլն)։ Ընդ որում Մուհամմադ ամիրան ներկայացված է որպես Մուհամմադ մարգարե։ «Պայմանագրի» կեղծողները ի նկատի են ունեցել նաև Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի կառավարիչ Մուավիա իբն-Սեֆյանի միջև 652 թվականին կնքված դաշնագիրը (տես Սեբեոս, էջ 140), ինչպես նաև Սամվել Անեցու անհայտ ժամանակի վերաբերող վկայությունը ոմն Մուհամմադի հետ կնքած պայմանագրի մասին, ըստ որի վերջինս «անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ հայոց աշխարհիս համարձակ ունել զքրիստոնէութիւն և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առնել Դ (4) դրամ և Գ (3) մոթ խորբալ (հացահատիկ) և ձիաւորական մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի, իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն» (Սամվել Անեցի, էջ 82)։

ԺԶ դարի առաջին քառորդում, երբ վերջնականապես Արևմտյան Հայաստանը անցավ օսմանյան Թյուրքիայի տիրապետության տակ և քրդական շատ ցեղերի պարագլուխներ ընդարձակ տիրույթներ (օջաքլըք, արփալըք) ստացան, երկրում ծայր առան հայ ռայաթների սանձարձակ հարստահարությունները, հատկապես սյուննի մոլեռանդ շեյխերի և այլ կրոնական առաջնորդների կողմից։ Կոստանդնուպոլսի հայ հոգևորականությունը, ավելի մոտ կանգնած լինելով պետական ղեկավար շրջաններին և արքունիքին, փորձում էր նման փաստաթղթերով սանձահարել նրանց, նորմավորել հայ ռայաթների պարտավորությունները պետության հանդեպ և միաժամանակ ամրապնդել իր արտոնյալ վիճակը։ Նման պայմանագրերի բազմաթիվ պատճեններ ԺԶ դարում ցրված են եղել Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան պետության այլ հայաշատ կենտրոններում։

Այս կեղծ փաստաթղթերը հաճախ դրական դեր էին խաղում և դրանցով հնարավոր էր լինում մեղմել այս կամ այն իշխանավորի ախորժակները։ Գրիգոր Դարանաղցին գրում է, թե ինչպես մի անգամ Կոստանդնուպոլսի ս. Սարգիս եկեղեցու իրավունքները վերահաստատելու համար ինքը, մի քանի այլ հոգևորականների հետ, խնդրագիր է ներկայացրել կենտրոնական իշ-

խանությանը։ Խնդրագրին կցված է եղել նաև «յալէ մեծ մանշուրն» (عالی منشور)՝ որ իւրեանք ահտնամա (عهدنامه — պայմանագիր) ասեն»։ Այնուհետև նա նկարագրում է, թե ինչպես թյուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները հավատում էին դրան և ընդունում որպես սրբազան փաստաթուղթ. «Գրեալ էաք ի մէջ արզուհալին (խնդրագիր) զօրպիսութիւն նորա, և յորժամ որ ընթերցան զարզուհալն խնդրեցին զմանշուրն, և հանեալ տուաք ի նոսա, և առեալ վերծանեցին և յոյժ սիրով ընդունեցին և համբուրեցին ամենեքեան վազիրնին և ետուն առ մեզ» (Դարանաղցի, էջ 133)։ Մի այլ տեղ Դարանաղցին հիշատակում է այն մասին, որ երբ 1622 թվականին ընդհանուր մանկաժողով էր հայտարարված, Ամիդի մի քանի թյուրք բարձրաստիճան ազնվական անձինք, որոնք լավ էին տրամադրված տեղի հայ բնակչության նկատմամբ, վերցնում են «յալէ գիր»-ը (պայմանագիրը) և տանում ցույց տալիս Սուլթան Մուրադին ու խնդրում նրան ետ վերցնել իր հրամանը (Նույն տեղը, էջ 211)։

Բայց միշտ չէր, որ այդ կեղծիքը ընդունվում էր որպես վավերական փաստաթուղթ։ Ամեն դեպքում դա կախված էր այն բանից, թե տվյալ սուլթանը, փաշան կամ պաշտոնյան անձամբ ինչպես էր տրամադրված հայ ռայաթների նկատմամբ։ Հայտնի է, որ ԺԸ դարի սկզբում Կոստանդնուպոլսի Ալեքսիք պատրիարքը նույնպես Շեյխ-ուլ-իսլամին ցույց է տվել հիշյալ «պայմանագրի» ոսկեգիր պատճենը, նշելով, որ դրա իսկականը գտնվում է Երուսաղեմում, սակայն դրանից շոշափելի արդյունք չի ստացել (Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 120)։

Արևելյան Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել նման կեղծ «պայմանագրերի» պատճեններ, որոնց մասին «Ջամբռ»-ում և այլ աղբյուրներում թեև հիշատակությունների չենք հանդիպել, սակայն Մատենադարանում կան 18-րդ դարի 60-ական թվականներին Աստրախանում պարսկերեն լեզվով գրված մի «պայմանագրի» 4 պատճեններ, որոնք իրր թարգմանված են քուֆի գրությամբ գրված արաբերեն բնագրից։ Այստեղ արդեն «պայմանագիրը» վերաբերում է ոչ թե մահմեդականների մարգարե Մուհամմադին, այլ շիաների առաջնորդ Ալիին։ Այս պատճեններից երեքի վրա գրված է, որ այն արտագրված է Պետերբուրգում գտնվող պատճենից։ «Պայմանագրի» այս պարսկական վարիանտը գրված է ավելի գրագետ լեզվով, սակայն նկատվում է, որ իրոք այն թարգմանված է արաբերենից. շատ տեղերում պահպանված է նախադասությունների արաբերենին հատուկ շարադասությունը։ Գրության սկզբում ասված է, որ «Սա այն պայմանագրի թարգմանությունն է, որ կնքել է Հիշամ իբն-Աբդ իբն-Վակկասը Ալի իբն-Աբիթալիբի հանձնարարությամբ հիջրեթի 40 թվականի սաֆար ամսին) (660 թ. հունիս-հուլիս), (տես Մատենադարանի անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 80դ, վավ. № 38։ Այս մասին տես նաև Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 121)։

«Պատմութիւն Նոր Ջուղայու» աշխատության հեղինակ Հ. Տեր-Հովհանյանը ձեռքի տակ ունեցել է նման մի «պայմանագրի» բավական ընդարձակ և հետաքրքիր օրինակ, որի հայերեն թարգմանությունը հետևյալ վերնագրով զետեղել է իր գրքի 2-րդ հատորում. «Վավերացեալ օրինակ պայմանագրոյ մարգարէին Արաբացւոց, տուեալ առ Ազգն Քրիստոնէից կամ Հայոց ի չորրորդում ամի հիջրեթի, որոյ այս է թարգմանութիւն» (անդ, էջ 147—153)։

Պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում, խիստ քայքայված վիճակում, կա նաև նույն «Պայմանագրի» արաբերեն մի ավելի համառոտ պատճեն (թղթապանակ 1ա, վավ. № 1գ, մեծ. 77×22, գիր՝ նասխ), որի տեքստը մեծապես ճմռված է, սկզբի և վերջի մասերը պատռված են, իսկ գրությունը շատ տեղերում ջնջված։ Սրա ժամանակը նույնպես անորոշ է։

Վավերագիր 22.— *Սույն հրովարտակը Սեֆյան Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդայի (1578—1587) Մատենադարանում պահպանվող միակ հրովարտակն է, որի միայն վերևի մասից մոտ 3 սմ կտրված է։ Բուն տեքստը դրանից չի տուժել. հավանաբար այդ մասում եղել է «الملك لله — Իշխանությունն աստծունն է» խոսքը։ Սակայն մյուս էջի մակագրության սկզբից պակասում է մոտ երեք բառ։*

Հրովարտակի տեքստը գրված է պարզ շիքասթե գրությամբ և ամբողջությամբ վերծանելի է։ Սակայն մյուս էջի հարկային հաշիվների մասին կատարված մակագրությունը գրված է բաց գույնի թանաքով, նույնպես շիքասթե, բայց չափազանց բարդ և անընթեռնելի գրությամբ։ Գրությունը տեղ-տեղ ջնջված է և հազիվ նշմարվում են բառերի հետքերը։ Հարկային գումարները արտահայտված են «սայաղ»-ով և ընթերցվում են մեծ դժվարությամբ։ Չնայած դրան մեզ հաջողվեց վերականգնել այս հա-

վերագրության ամբողջ տեքստը, որը կարևոր է իր ժամանակի հարկային սիստեմի ուսումնասիրության համար:

Հրովարտակի սկզբում գրված շահի կնիքի վրա մեծ գրչությամբ կարդացվում է «Սուլթան Մուհամմադ» անունը, իսկ մյուս էջի կնիքները թղթի մաշվածության հետևանքով անընթեռնելի են դարձել:

Վավերագիրը ռեստավրացիայի է ենթարկված և գտնվում է բարվոք վիճակում:

Վավերագիր 23.— Այս հրովարտակը տրված է Քարթլի Սիմեոն Ա. Թագավորի (1558—1600) կողմից: Նրա մուսուլմանական անունը Մահմուդ միրզա էր, դրա համար էլ թուղրայի վրա այսպես է գրված:

Քարթլի թագավորները պարսիկների կողմից կոչվում էին «Վալի-յե Գուրջիստան», այսինքն՝ Վրաստանի վալիներ: Վալիների կողմից տրված հրովարտակները սովորաբար գրված են լինում երկու լեզվով, թղթի երկու էջի վրա, մի էջում պարսկերեն, իսկ մյուսում՝ վրացերեն:

Սիմեոն Ա. Թագավորից Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում այս միակ հրովարտակն է պահպանված, որը արժեքավոր է հատկապես իր բազմաթիվ հարկային և վարչական տերմիններով: Գրության ձևով և ոճով չափազանց նման է դարասկզբին հրապարակված Շահ Իսմայիլի հրովարտակներին: Վավերագիրը ԺԷ դարում նույն գույնի թղթով ռեստավրացիայի է ենթարկված: Պարսկերեն և վրացերեն բնագրերը անվթար են և միանգամայն ընթեռնելի:

Վավերագրի առաջին էջի վերին մասում կա ԺԹ դարում կատարված մակագրություն. «44. Վրաց Սիմէօն թագաւորից ազատութեան թուղթ քահանաներին»:

Նույն հրովարտակը ժամանակին սիրով տրամադրել ենք հարգելի ընկեր Վ. Ս. Փութուրիձեին զետեղելու համար իր կազմած «Վրացա-պարսկական պատմական վավերագրեր» ժողովածուի մեջ, որը լույս տեսավ 1955 թ.: Հրովարտակի վրացերեն բնագիրը և պարսկերեն մասի վրացերեն թարգմանությունը տես (ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, Թբիլիսի 1955, էջ 458—460):

ԲԱՌԱՐԱՆ
ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Աբվաբ-ե ջամ՝ — ابواب جمع (արաբ.)— Բառացի նշանակում է «հանրագումարային գործեր»: Այսպես կամ միայն «ջամ՝— جمع» էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օբյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո ի մի էին բերվում և ի վերջո դրամական արտահայտությամբ արձանագրում, թե տվյալ օբյեկտը ընդհանուր գումարով որքա՞ն հարկ պետք է վճարի և դրանից որքանը ո՞ր հարկի հաշվից:

Ազդար — ازدر (պարսկ.)— Այս հարկային տերմինը հանդիպում է միայն Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1505 թ. հրովարտակում (№ 9): Գրությունը այլ կերպ չի վերծանվում, իսկ այսպես նշանակում է «արժանի»: Ըստ երևույթին պետք է հասկանալ պետական պաշտոնյաներին և այլ բարձրաստիճան անձանց, նրանց դիրքին և աստիճանին «արժանի» պարտադիր կարգով հատուցվող «նվերը» կամ նվիրաբերությունը:

Ազնաուր — ازناور (վրաց.) — Վրացի ազնվական-ֆեոդալ

Ալաֆե — علفه — տես ալաֆե և ուլուֆե:

Ալաֆե և ուլուֆե — علفه و علوفه (արաբ.) — Տերմինը բաղկացած է «ալաֆ—علف» (խոտ) բառի եզակի և հոգնակի ձևերից: Ինչպես բառն ինքը ցույց է տալիս, դա այն տուրքն էր, որ ռայաթները պարտավոր էին հատուցել երթևեկող պետական պաշտոնյաներին, որպես նրանց ձիերի և գրաստների կեր: Այս տուրքը ինչպես նախապես հատուցվել է բնամթերքով (խոտ, գարման, գարի և այլն), սակայն հետագայում շատ դեպքերում այն փոխարինվել է դրամական տուրքով: «Ուլուֆե» տերմինը առանձին վերցրած հասկացվում էր նաև ընդհանրապես «կեր»-ի, զինվորականության տրվող ռոճիկի իմաստով:

Ահալի-Ե Շար' — اهالی شرع (արաբ.)— Մուսուլմանական բարձրագույն կրոնական դատական-օրենսդրական ատյանի՝ Շար'ի անդամներ:

Աղչե — آقچه (թուրք.) — Արծաթ դրամի միավոր, ինչպես ասված է № 20 վավերագրում 4 աղչեն կշռել է 1 մսխալ (մոտ 4,5 գրամ), ուրեմն մեկ աղչեն կշռում էր մոտավորապես 1.10 գր. արծաթ:

Աման — أمان (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «ապահովություն»: Համաձայն մահմեդական օրենքների արաբական նվաճումների շրջանում, երբ իսլամական բանակը որևէ երկիր կամ քաղաք էր գրավում, այդ տեղի բնակչությունը, եթե նա մահմեդականություն չէր ընդունում, ենթակա էր կոտորածի, ավարի և գերեվարության: Իսկ եթե նրանք համաձայնվում էին փրկագին վճարել և դառնալ հարկատու, ապա նրանց «աման» էր շնորհվում, որից հետո նրանք կարող էին դավանել իրենց նախկին կրոնը:

Հետագա դարերում արդեն՝ «աման»-ի օրենքը կիրառվում էր առհասարակ բոլոր պատերազմների ժամանակ և հատկապես դիմադրություն ցույց տվող բերդերի բնակչության նկատմամբ, անկախ նրանց դավանանքից: Երբ պաշարվածները դադարում էին դիմադրություն ցույց տալ և համաձայնում էին որոշ փրկագին վճարել, ապա քաղաքը գրավող զինվորները իրավունք չունեին կողոպտելու և գերելու տվյալ քաղաքի կամ բերդի բնակչությանը:

Ամիլ — عامل (արաբ.) — «ամալ — عمل» (գործ) բառի ենթակայական ձևն է, որ նշանակում է «գործ կատարող», «գործադրող»: Հոգնակի ձևն է «ումմալ — عمال»: Դրանք այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օբյեկտները, չափում ցանքսերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր չափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, թե տվյալ օբյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի: Այս տերմինը թերևս համապատասխանում է Ժ—ԺԲ դդ. հայկական «ձեռնավոր» տերմինին: Նույն պաշտոնի համար գործածվում է նաև «ամալդար — عملدار» տերմինը:

Ամիր — أمير (արաբ.) — Բարձրաստիճան զորահրամանատար, քոչվորական ռազմական միավորումների առաջնորդ:

Ամիրթուման — امیر تومان (արաբ.-մոնղոլ.) — Իլխանության տիրապետության շրջանում ամբողջ երկրում կատարված էր նոր վարչական բաժանում, ըստ որի կազմվել էին առանձին նահանգներ, որոնք կոչվում էին «թուման», որ նշանակում է «տաս հազար»: Նահանգները այդպես էին կոչվում, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրի զինվորական նահանգապետը կամ «ամիրթումանը» պարտավոր էր պահանջված դեպքում 10 հազար զինվոր տալ: Ըստ երևույթին ԺԵ դարում ևս պահպանվել էին որոշ թումաններ, որոնց գլխավորող ամիրները շարունակում էին կոչվել «ամիրթուման»:

Ամրոցի իխրաջար — اخراجات قلعه «իխրաջաթ-ե կալ'ե» (արաբ.) — Տուրքեր, որոնք գանձվում էին մոտակա բերդերի և այնտեղ հաստատված բերդապահ կայազորների ծախսերը հոգալու համար:

Ավարիզ — عوارض — տես ավարիզաթ:

Ավարիզաթ — عوارضات (արաբ.) — «արիզե — عارضه» (պատահար) բառի կրկնակի հոգնակի ձևն է (عوارض—عوارضات): Այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տուրքով:

Արբաբ — ارباب (արաբ.) — «ռաբբ — رب» (տեր) բառի հոգնակի ձևն է, որ նույնպես օգտագործվում է «տեր» իմաստով: Այդպես էին կոչվում խոշոր կալվածատերերն ու գյուղատերերը: Այս տերմինը ավելի լայն տարածում ստացավ ԺԸ—ԺԹ դարերում և մինչև օրս էլ Իրանում խոշոր կալվածատերերը «արբաբ» են կոչվում: Համանիշներ՝ «մալիք», «մալլաք», «մուլքադար»:

Բահադուր — بهادر (մոնղոլ.) — Մոնղոլական արշավանքների շրջանում այսպես էին կոչվում նրանց ռազմական առաջնորդները՝ զորապետները: ԺԵ դարում այս էպիտետը տրվում էր միայն Կարա-Կոյունլու և հատկապես Աղ-Կոյունլու թագավորներին: Աղ-Կոյունլուների դինաստիան կոչվում էր նաև «բահադուրի» կամ «բայանդուրյան», որը գրվում էր նաև հրովարտակի սկզբում գրվող ու թագավորի անունը արտահայտող մոնոգրամի կամ «թուղրայի» մեջ, որպես թագավորի քաջության մասին

խոսող էպիտետ։ Այդ տրադիցիան շարունակվեց նաև Շահ Իսմայիլ Ա-ի ժամանակ, իսկ այնուհետև այս էպիտետն օգտագործվում էր շատ հազվադեպ և համարյա դադարեց գործածվելուց։

Բահրաչե — بهرچه (պարսկ.) — Այսպես էր կոչվում հողագործ գյուղացիության կողմից կալվածատիրոջն ու պետությանը վճարվող հողային ռենտան։ Տերմինի վերջում ավելացված «չե—چه» փոքրացուցիչ մասնիկը նրա բովանդակության մեջ փոփոխություն չի մտցնում և հանդիսանում է զուտ լեզվական երևույթ. ինչպես օրինակ «ղաբալչե — قبالچه» (կալվածագիր), «փարվանչե — پروانچه» (հրովարտակ), «վաքֆնամչե—وقفنامچه» (կտակագիր) և այլ բառերում։ Հողային ռենտայի պետությանը վճարվող մասը կոչվում էր «բահրաչե-յե դիվանի — بهرچهٔ دیوانی» (դիվանական բահրաչե), իսկ կալվածատիրոջը հասնող մասը «բահրաչե-յե մալիքանե — بهرچهٔ مالکانه» (կալվածատիրական բահրաչե)։

Բեկ — بیك (թուրք.) — Տեր, պարոն։ Տիտղոս, որ տրվում էր ավելի կրտսեր զինվորականներին և հատկապես քրդական և կըզըլբաշ ցեղերի (այմաղների) առաջնորդներին։

Բեկլարբեկ — بیکلربیک (թուրք.) — Սեֆյան Իրանի սահմանամերձ նահանգներում կամ կուսակալություններում իշխող խաներն ու ամիրները կոչվում էին «բեկլարբեկներ»։ Այս անվան արաբերեն համանիշն է «ամիր-ուլ ումարա — امیر الامرا», պարսկական արտահայտությամբ՝ «միր-ե միրան — میر میران»։ Սահմանամերձ կուսակալությունները, որոնք անվանվում էին բեկլարբեկություններ (بیکلربیکی) չափազանց նման էին Արշակունյաց Հայաստանի բդեշխություններին և կոչված էին վտանգի դեպքում միավորելու մերձակա մյուս խանությունների զինական ուժերը, իսկ վերջիններս իրենց հերթին պարտավոր էին ենթարկվել բեկլարբեկին, որպես գլխավոր զինվորական հրամանատարի։

Իրանում ԺԶ—ԺԷ դարերում կային 13 բեկլարբեկություններ, որոնցից հյուսիս-արևմտյան սահմանումն էին գտնըվում Ադրբեջանի, Ղարաբաղի (Գանձակի), Շիրվանի և Չուխուր-Սաադի կամ Երևանի բեկլարբեկությունները։

Բեյթ-ուլ-մալ — بيت المال (արաբ.) — Բառացի՝ «գանձատուն» (իմա՝ «պետական գանձարան»)։ Այս տերմինը գործածության մեջ է եղել խալիֆաթի տիրապետության շրջանից, երբ արքունի գանձարանը կոչվում էր «Բեյթ-ուլ-մալ-և մուսլիմին — بيت المال مسلمين»։ Այնուհետև այս տերմինի տակ հասկացվում էին նաև պետական հարկերը, իսկ ավելի ուշ հարքունիս գրավվող և պետական սեփականություն դարձվող ամեն ինչ։ ԺԴ—ԺԵ դարերում և այնուհետև էլ կենտրոնական իշխանության կողմից երկրի տարբեր նահանգներում նշանակվում էին «Բեյթ-ուլ-մալի» հատուկ գործակալներ («ամիլ կամ ղազի-յե Բեյթ-ուլ-մալ — عامل یا قاضی بيت المال»), որոնք գանձում էին որոշ հոգևոր տուրքեր և զբաղվում էին անժառանգ մեռած քաղաքացիների ունեցվածքի և կալվածների հայտնաբերման, բռնագրավման և նրանցից ստացվող եկամուտների տնօրինման գործերով։

Բիգար — بیکار (պարսկ.) — Հողագործ գյուղացիության կամ ռայաթների պարտադիր անվճար աշխատանքը ամրությունների, բերդերի, ջրանցքների և ճանապարհների վրա, ինչպես նաև ռազմական արշավանքների ժամանակ։

Բիթիկչի — بیتکچی (մոնղոլ.) — Իլխանության շրջանում այսպես էին կոչվում դիվաններում ֆինանսական-հարկային գործերով զբաղվող քարտուղարներն ու դպիրները։

Բհաթուր — տես բահադուր։

Բոլուք — بلوك (թուրք.) — «բոլմաք — بلمك» (բաժանել) բայից, որ նշանակում է «բաժանմունք», «ստորաբաժանում». օգտագործվում էր գավառի կամ շրջանի իմաստով։ Ժամանակակից պարսկերենում նշանակում է նաև «գյուղաքաղաք», «ոչ մեծ վարչական կենտրոն»։

Դաստանդազ — دست انداز (պարսկ.) — Տերմինը կազմված է «դաստ — دست» (ձեռք) գոյականից և «անդախթան — انداختن» (նետել) բայից և բառացի նշանակում է «ձեռք նետող», «ձեռք ձգող»։ Տուրքը վերաբերում է պետական պաշտոնյաների կողմից զանազան պատրվակներով ռայաթներից գանձվող տուրքերին, երբ նրանք, այսպես ասած, «ձեռք էին երկարում» ռայաթների ինչքին և ունեցվածքին և փորձում էին դրամ կամ այլ արժեքավոր իրեր շորթել նրանցից։

Դարուղա — داروغه (մոնղոլ.) — Գլխավոր ոստիկանապետ և հարկահան։

Դաֆթար — دفتر (արաբ.) — Տետր, մատյան։ Գլխավորաբար օգտագործվում էր հարկային մատյանների իմաստով. «Դաֆթար» կամ «Դաֆթարխանե» էր կոչվում նաև այն հիմնարկությունը, որտեղ պահվում էին հարկային մատյանները։

Դինար — دينار (արաբ.) — Արծաթ դրամի միավոր։ ԺԷ դարում 200 դինարը, որ կոչվում էր մեկ «աբասի», կշռում էր մոտ 7—9 գրամ մաքուր արծաթ։ 10,000 դինարը հավասար էր մեկ «թումանի»։

Դիվան — ديوان (արաբ.) — Պետական գործերի ատյան կամ գրասենյակ։ Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի իմաստով։ Երբ ասում էին «դիվանական պարտավորություններ» («Թաքալիֆ-ե դիվանի — تكاليف ديوانى», «Հուկուկ-ե դիվանի — حقوق ديوانى» կամ «ավարիզ-ե դիվանի — عوارض ديوانى») հասկացվում էր ռայաթների հարկային պարտավորությունները պետության նկատմամբ, իսկ «դիվանի հողեր» («արազի-յե դիվանի — اراضى ديوانى») էին կոչվում այն հողերը, որոնք պատկանում էին պետությանը, և որոնց եկամուտները անմիջապես մտնում էին պետության գանձարանը կամ ռոճիկի դիմաց տրվում էին պետական պաշտոնյաներին ու զինվորականությանը։

Դիվան-ալ սադարաթ — ديوان الصدارت (արաբ.) — Կրոնական բարձրագույն առաջնորդի՝ սադրի ատյանը։

Դիվանական ավարիզ — عوارض ديوانى «ավարիզ-ե դիվանի» (արաբ.) — տես դիվան։

Զաքեդ — ճիշտը՝ զաքյաթ — زكوة (արաբ.) — Եկամուտի 1/40-ի չափով եկեղեցուն կամ մզկիթին վճարվող տուրք. հայերեն՝ «քառասնիկ»։

Զիմմի — ذمى (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «պաշտպանյալ»։ Այդպես էին կոչվում քրիստոնյա և հրեա հպատակները, որոնք ի տարբերություն մուսուլման հպատակների, բոլոր հարկերից ու պարտավորություններից բացի, պարտավոր էին վճարել նաև հատուկ գլխահարկ՝ «ջիզյա», որով իրավունք էին ստանում իրենց կրոնը դավանելու։

Էթեմադ-ուդ-դովլե — اعتماد الدوله (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «պետության վստահություն»։ Այդպես էր կոչվում առաջին վեզիրը, որը փաստորեն վարում էր պալատական մինիստրի պաշտոնը։

Էյդի — عيدى (արաբ.) — Ֆեոդալին, կամ տեղի պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին մուսուլմանական մեծ տոներին (էյդ-ե ֆեթր, էյդ-ե ղադիր, էյդ-ե ղորբան) նվերների անվան տակ տրվող պարտադիր տուրք։

Ըռաղամ — տես՝ ռաղամ։

Թարըղ, ճիշտը՝ թարիխ — تاريخ (արաբ.) — Թվական. նաև պատմություն, ժամանակագրություն։

Թարխան — ترخان (մոնղոլ.) — Իլխանության շրջանից պահպանված տերմիններից է, որ նշանակում է «հարկային իմունիտետ վայելող». համանիշ է արաբերեն «մուաֆ» և «մուսալլամ» տերմիններին (տես)։

Թարհ — طرح (արաբ.) — Այսպես էր կոչվում պետական պաշտոնյաների կողմից բնակչության նկատմամբ կիրառվող այն հարկադրանքը, երբ ռայաթներին ստիպում էին որևէ ապրանք չնչին գնով զիջել իրենց և կամ, ընդհակառակը, որևէ ապրանք բարձր գներով գնել իրենցից։

Թաֆավութ-ե ջիզյա — تفاوت جزيه (արաբ.) — Բառացի՝ «ջիզյայի տարբերություն»։ Հայերից գանձվող գլխահարկի կամ «ջիզյայի» վրա ժամանակի ընթացքում բարդված գումարներ, որոնք հարկային մատյաններում գրանցվում և հաշվվում էին առանձին և դիտվում էին որպես առանձին պարտավորություն։

Թիուլդար — تيولدار (թուրք.-պարսկ.) — Այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան զինվորականներն ու պետական պաշտոնյաներն ու ամիրները, որոնք ռոճիկի դիմաց ստանում էին շրջանից, գյուղերից կամ առանձին գյուղից գանձվող ամբողջ պետական հարկերի կամ նրանց մի մասի գանձման իրավունքը, որպես «թիուլ»։

Խոշոր թիուլդարներն իրենց տրված օբյեկտների բնակչության նկատմամբ, թիուլդարության ժամանակաշրջանում հաճախ ունենում էին նաև վարչական ու դատական իրավունք։

Թոբբե — توبره (պարսկ.) — Տոպրակ, հացահատիկի կամ ընդեղենի պարկ։

Թուղրա — طغرا (արաբ.) — Հրովարտակների սկզբում գըրվող և թագավորի, կրոնապետի կամ այլ բարձրաստիճան անձնավորության անունը պարունակող մոնոգրամ, որը գրվում էր իրար մեջ հյուսված, բարդ և դժվարընթեռնելի գրությամբ:

Թուման — تومان (մոնղոլ.) — 10.000 դինար (տես).

Իխրաջաթ — اخراجات (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «ծախսեր»: Այդպես էին կոչվում այն արտակարգ ծախսերը, որ տարբեր առիթներով ռայաթները պարտավոր էին հատուցել պետությանը կամ նրա պաշտոնյաներին:

Իթլաղ — اطلاق (արաբ.) — Բառացի՝ «հեռացում», «ուղարկում»: Տերմինը վերաբերում է պետական պաշտոնյաներին այս կամ այն հարկատու օբյեկտն ուղարկելուն, պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ռոճիկները ստանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող հարկերի հաշվից: Այս առիթով նրանց ձեռքը տրվող հանձնարարական գրությունները կոչվում էին նաև «հավալե» (տես):

Իմամ — امام (արաբ.) — Մուսուլման, հոգևորական — առաջնորդ, կրոնապետ:

Խան — خان (մոնղոլ.) — «Ղան» (տեր, իշխան) տիտղոսն է, որով մեծարվում էին բարձրաստիճան զինվորականության ներկայացուցիչները: Պարսիկները այդպես էին կոչում նաև վրաց թագավորներին՝ «վալիներին»: Ավելի ուշ այս տիտղոսը դարձավ հատկապես խոշոր ֆեոդալ-նահանգապետների սեփականություն:

Խասսե-յե շարիֆե — خاصهٔ شریفه (արաբ.) — Այսպես էին կոչվում արքունի կալվածները, արհեստանոցներն ու գործատները, և առհասարակ, շահին ու թագավորական ընտանիքին պատկանող մյուս բոլոր հաստատությունները միասին վերցրած: Դրանք բոլորն ունեին հատուկ գործերի կառավարչություն, որ կոչվում էր «Սարքար-ե խասսե-յե շարիֆե» (سرکار خاصهٔ شریفه):

Խարաջ — خرج (արաբ.) — Արաբական տիրապետության շըրջանում այսպես էր կոչվում գլխավոր հողային հարկը: ԺԶ—ԺԸ դդ. այս տերմինը քիչ գործածական էր և հասկացվում էր բնակչությունից գանձվող մի շարք պետական հարկերի իմաստով (բացի գլխահարկից), որպես հավաքական հարկային տերմին:

Խարճ — տես խարաջ:

Խարջ — տես խարաջ:

Խոջա, ճիշտը՝ խաջե — خواجه (պարսկ.) — Այսպես էին կոչվում մեծահարուստ վաճառականներն ու դրամատերերը: Այն խոջաները, որոնք առևտրի բնագավառում ձեռք բերած հաջողությամբ սկսում էին թանկագին կալվածներ կամ «մուլքեր» գնել՝ հաճախ ազդեցիկ դիրք էին գրավում արքունիքում, զբաղեցնելով նույնիսկ ֆինանսների մինիստրի՝ «սահիբ դիվան»-ի (صاحب دیوان) պաշտոնը:

Խումս — خمس (արաբ.) — Բառացի՝ «հնգորդ», եկեղեցական տուրք:

Կոնալղա — قنلغه (թուրք.) — Ջաղաթայի լեզվով նշանակում է «օթևան»: Այսպես է կոչվել պետական պաշտոնյաներին, արքունի սուրհանդակներին (չափար — چاپار) և պաշտոնական գործերով երթևեկող այլ բարձրաստիճան անձանց հյուրընկալելու պարտավորությունը:

Հակկաբե — حقّابه (արաբ.-պարսկ.) — Տերմինը կազմված է արաբերեն «հակկ — حق» (իրավունք) և պարսկերեն «աբ — آب» (ջուր) բառերից և նշանակում է «ջրի իրավունք»: Այսպես էր կոչվում ջրի այն բաժինը, որ հատկացվում էր տվյալ հողամասի, հանդի, այգու և, առհասարակ, որևէ մշակելի տարածության ոռոգման համար:

Հասիլ — حاصل (արաբ.) — Հասույթ, բերք, որևէ կալվածից ստացված օգուտ, եկամուտ:

Հավալե — حواله (արաբ.) — Հանձնարարական գրություն, որը ստանում էին պետական պաշտոնյաներն ու զինվորականները Դիվանից և ներկայացնում էին այս կամ այն գյուղական համայքին կամ ստորին հարկային տեսուչներին, իրենց ռոճիկի դիմաց գրության մեջ նշված քանակությամբ կանխիկ դրամ կամ մթերք ստանալու համար:

Հաքիմ — حاکم (արաբ.) — Գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր:

Հոկուկ-ե դիվանի — حقوق دیوانی (արաբ.) տես դիվան:

Հոքմ — حکم (արաբ.) — Հրամանագիր, բարձր կարգադրություն:

Հուքմ — տես հոքմ:

Ղաբալաթ — قبالات (արաբ.) — Կալվածագրեր, եզակի՝ «ղաբալե — قبالة»: Աղբյուրներում ավելի հաճախ պատահում է նույնպես հոգն. «ղաբալեջաթ — قبالجات» ձևով:

Ղալլե — غلة (արաբ.) — Հացահատիկ: Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1506 թ. հրովարտակում (№ 10) գործ է ածված գյուղացիությունից գանձվող հողային ռենտայի իմաստով, որպես «բահրաչեհ»-ին (տես) համանիշ տերմին: Այս տերմինին հանդիպում ենք միայն հիշյալ եզակի վավերագրում: Հատկանշական է, որ ԺԹ դարի վերջերին և Ի դարի սկզբներին Հարավային Ադրբեջանում (Իրան) գյուղացիներից գանձվող պետական ռենտա-հարկը կոչվում էր «ղալլե» և հատուցվում էր բնամթերքով, իսկ կանխիկ դրամով գանձվող հարկը կոչվում էր «մալիյաթ», որը անշուշտ ծագում է նախորդ դարերի «մալ» կամ «մալօջհաթ» (տես) հարկային տերմինից:

Մադախիլ — مداخل (արաբ.) — Եկամուտ:

Մադրասե — مدرسة (արաբ.) — Մուսուլմանական հոգևոր դպրոց:

Մալ — مال (արաբ.) — Գլխավոր եկամտահարկը և սեփականության հարկը, որ գանձվում էր ամեն տեսակի եկամտաբեր օբյեկտներից ու շենքերից, այգիներից, վարելահողերից, ջրաղացներից, ձիթահանքերից, գութաններից, տներից, խանութներից և այլն: Մալը գանձվում էր ինչպես բնամթերքով, այնպես և կանխիկ դրամով: ԺԵ դարից սկսած «մալ» հարկի հետ միատեղ հիշվում է նաև «ջհաթ»-ը (տես «մալօջհաթ»):

Մալիք — مالك (արաբ.) — Սեփականատեր, մուլք ունեցող կալվածատեր: ԺԸ—ԺԹ դդ. այդպիսիք կոչվում էին նաև «մուլքադար — ملكدار»: Համանիշներ՝ «մալլաք», «արբաբ»:

Մալիքանե — مالكانه (արաբ.-պարսկ.) — Կալվածատիրոջ կամ մալիքին վճարվող հողային ռենտա: Համանիշներ՝ «բահրաչեհ», «ուջրաթ-ուլ-մասալ», «մուլք»:

Մալօջահաթ — مالوجهات (արաբ.) — Տերմինը կազմված է «մալ» (ապրանք, հարստություն) և «ջհաթ» (կողմեր, վայրեր վարելահողեր) բառերից: «Մալ»-ը սեփականության հարկն էր, իսկ «ջհաթ»-ը գյուղի վարելահողերից գանձվող հողային հարկը: Այս երկու հարկերը միշտ միատեղ էին հաշվվում և ընդհանուր գումարով գանձվում գյուղական համայնքից: Մալօջհաթը բնակչությունից գանձվող ռենտա-հարկի մեծ մասն էր կազմում և մի անգամ որոշված անխախտ չափերով գանձվում էր ռայաթներից: Դրա համար էլ, շատ հաճախ, այս անվան տակ հասկանում էին տվյալ օբյեկտից գանձվող նաև այլ հարկերը, այս դեպքում «մալօջհաթ» տերմինը դիտվում էր որպես հավաքական հարկային տերմին:

Մակթա՛ — مقطع (արաբ.) — Կտրված, որոշված, վերջնական: Մթերքի մի որոշակի քանակ, կամ հաստատուն գումար, որ ամեն տարի սիստեմատիկ կերպով, անկախ հարկատու օբյեկտի տվյալ տարվա բերքից, պետք է հատուցվեր կալվածատիրոջը կամ պետությանը որպես ռենտա:

Մահալ — محال (արաբ.) — «Մահալլ — مَحَلّ» (վայր) բառի հոգնակի ձևն է, որ բառացի նշանակում է «վայրեր», բայց այս տերմինը հաճախ գործ էր ածվում արդի «շրջան»-ի իմաստով և համանիշ էր «նահիա»-ին (տես):

Մաղաֆ — տես մուաֆ:

Ման — من (պարսկ.) — Ծանրության չափ, որ հավասար էր մոտ 4,5 կիլոգրամի:

Մավզու՛ — موضوع (արաբ.) — Զեղչված, վերացված, ջնջված. հարկային մատյաններից ջնջված, հանված հողեր կամ այլ հարկատու օբյեկտներ:

Մարֆու՛-ուլ-կալամ — مرفوع القلم (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «գրչից մերժված» իմա՝ ցուցակագրության չենթարկվող:

Մելիք — ملك (արաբ.) — Իր նախնական իմաստով նշանակում է «թագավոր», «տեր», «արքա»: Սակայն ԺԵ—ԺԸ դդ. մելիքներ էին կոչվում գյուղական կամ քաղաքային ավագները, որոնք ընտրվում էին համայնքի ավագների խորհրդի կողմից և ներկայացնում էին տվյալ համայնքը պետության և նրա պաշտոնյաների առաջ և պետական հարկերի ու այլ պարտավորությունների իրացման գործում կրում էին գլխավոր պատասխանատվությունը: Արցախում և Սյունիքում մելիքությունը փոխանցվում էր ժառանգաբար և ստացել էր հատուկ բովանդակություն: Այստեղ մելիքները փաստորեն վերածվել էին մանր

ֆեոդալ-իշխանների, որոնք մեծ մասամբ ունեին նման ծագում։ Սրանք հատուկ արտոնություններ էին վայելում և ունեին դատական և զինվորական իրավունք։

Միսալ — مثال *(արաբ.)* — Բառացի՝ «օրինակ»։ Այդպես էին կոչվում մուսուլմանական հոգևոր ատյանների (Շար՛ի) վճիռները։ Սովորաբար դրանք կոչվում էին «միսալ-և լազիմ-ուլ-իմթիսալ — مثال لازم الامتثال» (օրինակելի օրինակ), այսինքն՝ գործադրության և իրագործման արժանի վճիռ։

Մղարնամայ, ճիշտը՝ **մուաֆնամե** — معافنامه *(արաբ.-պարսկ.)* — Հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատվելու, հարկային իմունիտետ շնորհելու փաստաթուղթ-արտոնագիր։

Մող — مل կամ **մոք** *(հուն.)* — Հացահատիկի չափ, մոտավորապես 25 լիտր տարողությամբ։

Մոհր — مهر *(արաբ.)* — Կնիք։

Մսխալ — مثقال *(արաբ.)* — Ծանրության չափ, մասնավորապես թանկարժեք մետաղների. հավասար է 4,5 գրամի։

Մուաֆ — معاف *(արաբ.)* — Հարկային իմունիտետ, ազատում բոլոր տեսակի պետական հարկերից, երբեմն նաև միայն որոշ հարկերից և պարտավորություններից։ Համանիշ՝ «մուսալլամ», «թարխան» (տես)։

Մուբաշիր — مباشر *(արաբ.)* — Հարկահավաք, վերակացու, ձեռնավոր։ Այսպես էին կոչվում հատկապես այն պաշտոնյաները, որոնք չափում էին կալերում կուտակված բերքը և առանձնացնում էին կալվածատիրոջն ու պետությանը տրվող ռենտա-հարկը։ Համանիշ՝ «թահսիլդար — تحصیلدار»։

Մուդառիս — مدرّس *(արաբ.)* — Մուսուլմանական հոգևոր դպրոցի դասախոս։

Մութասադդի — متصدّی *(արաբ.)* — Վերակացու։ Այսպես էին կոչվում հատկապես դիվանական հարկային գործերի վերակացուները՝ «մութասադդիան-և ումուր-և դիվանի — متصدیان امور دیوانی»։

Մութասարրիֆ — متصرف *(արաբ.)* — Ֆինանսական պաշտոնյա, պետական նահանգային եկամուտների տնօրեն։

Մութավաջջեհաթ — متوجهات *(արաբ.)* — տես վջուհաթ։

Մութավաքքիլ — متوكّل *(արաբ.)* — Պետական, դիվանական հարկային գործերով զբաղվող լիազորներ՝ «վաքիլներ» (տես)։

Մուլք — ملك *(արաբ.)* — Սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբար ստացած կամ դրամով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված։ Վավերագրերում ժառանգաբար ստացած կալվածները անվանվում են «մուլք-և մովրուսի — ملك موروثی», իսկ գանձագին կալվածները՝ «մուլք-և զարխարիդ — ملك زرخرید»։

«Մուլք» էր անվանվում նաև հողային ռենտայի այն մասը, որ վճարվում էր կալվածատիրոջ (տես «մալիքանե», «բահրաչե», «ուջրաթ-ուլ-մասալ»)։

Մուկադդամ — مقدّم *(արաբ.)* — Առաջնորդ, գործ է ածվում ինչպես գյուղական ավագների, այնպես նաև հոգևորական առաջնորդների իմաստով։

Մուհդիս — محدث *(արաբ.)* — Բառացի նշանակում է «ըստեղծող», «առաջացնող», «որևէ պատահարի պատճառ դարձող»։ Այս տերմինը ավելի ուշ օգտագործվում էր վերացական գոյականի ձևով՝ «էհդաս — احداث»։ Երբ դարուղաները, թիուլդարները կամ տվյալ վայրի պետական հարկերի կապալառուները զբաղվում էին ռայաթների միջև ծագած վեճերի և հատկապես «էհդաս-և արբաե — احداث اربعه» («Չորս դիպվածներ» — սպանություն, բռնաբարություն, ատամ ջարդել և կուրացնել) կոչվող հանցանքների քննությամբ, դրա համար կողմերից գանձում էին հատուկ տուրք, որ կոչվում էր «մուհդիս»-ի կամ «էհդաս»-ի տուրք («ռասմ-և մուհդիս — رسم محدث», «ռասմ-և էհդաս — رسم احداث»)։ ԺԶ—ԺԷ դդ. գյուղերից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ որոշ գումար նախօրոք նախատեսվում էր «էհդաս»-ի տուրքի դիմաց, և համայնքը պարտավոր էր վճարել, անկախ այն բանից թե տվյալ տարվա ընթացքում վեճեր կամ տարաձայնություններ կլինե՞ն, թե ոչ։

Մուհթասիբ — محتسب *(արաբ.)* — Ֆինանսական հարկային պաշտոնյա, որ ճշտում էր հարկերն ու տուրքերը և հսկում շուկայի չափերն ու կշիռն։

Մումայյիզ — مميّز *(արաբ.)* — Բառացի «որոշող», «ճշտող»։ Այսպես էին կոչվում այն պաշտոնյաները, որոնք ստուգման

նպատակով չափում էին ցանքատարածությունները, այգիները, բանջարանոցներն ու այլ ստացվածքները, նշում, թե ինչքան եկամուտ կարող է ստացվել դրանցից և ըստ այնմ որոշում, թե որքան հարկ պետք է գանձվի:

Մուսալ — տե՛ս միսալ

Մուսալլամ — مسلم (արաբ.) — Հարկերից ազատված, հարկային իմունիտետ վայելող. գործածված է ինչպես անհատների, այնպես նաև օբյեկտների վերաբերյալ: Համանիշ «թարխան», «մուաֆ» (տե՛ս):

Յաթաղ — يتاق (թուրք.) — Հատկապես մանր եղջերավոր անասունների մակաղատեղ՝ նստելու, հանգստանալու կայան բաց դաշտում:

Յառլիղ — يرليغ (մոնղոլ.) — Հրովարտակ, արքայական հրամանագիր:

Յարղուչի — يرغوچى (մոնղոլ.) — Իլխանության շրջանում այսպես էին կոչվում պետության կողմից նշանակված դատավորները, որոնք առաջնորդվում էին մոնղոլական սովորույթային իրավունքի՝ «Յասա»-ի նորմերով:

Նազր — نذر (արաբ.) — Այն տուրքը, որ հավատացյալները ուխտում էին սիստեմատիկաբար հատուցել եկեղեցուն կամ մզկիթին:

Նահիա — ناحيه (արաբ.) — Գավառ, շրջան: Համանիշ՝ «մահալ» (տե՛ս):

Նամորդար — نامردار (պարսկ.) — Հանդիպում է միայն մեկ անգամ № 9 հրովարտակում: Այս բառը ըստ երևույթին կազմըված է «նա» ժխտական մասնիկից և «մորդար» (պիղծ) բառից: Ամենայն հավանականությամբ հայ ռայաթներից հավելյալ մի բան շորթելու միջոց էր մշակվել, նրանց տանը իջևանող պաշտոնյաների կողմից: Պատճառաբանելով, որ իրենք, շփվելով հայերի հետ և ննջելով նրանց տանը, ըստ մուսուլմանական հասկացողության, պղծվում էին, ուստի և իրավունք էին վերապահում իրենց այդ «վնասի» դիմաց որոշ դրամական հատուցում պահանջելու:

Նովրուզի — نوروزى (պարսկ.) — Նոր տարվա առաջին օրը՝ գարնանամուտին, ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին վճարվող պարտադիր նվեր-տուրքը:

Շահնա — شحنه (արաբ.) — Քաղաքի զինվորականության պետ, պարետ, որը վերահսկում էր նաև բնակչությունից գանձվող հարկերի իրացմանը: Վավերագրերում հաճախ հանդիպում է հոգն. «շահանի — شحانی» ձևով:

Շանակիսաթ — شناقصات (արաբ.) شنقصه բառի կրկնակի հոգնակի ձևն է (شناقصات—شناقص), որ նշանակում է ապօրինի պահանջմունքներ, շահատակություններ, հարստահարություններ:

Շար՚ — شرع (արաբ.) — Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները:

Շար՚ի — شرعى (արաբ.) — Օրինական, համաձայն «Շա՚ր»-ի օրենքների:

Շարիաթ — شريعت (արաբ.) — Մուսուլմանական կրոնական օրենքներ: Այսպես էր կոչվում նաև հոգևորականների խորհուրդը՝ «Շար»-ը (տե՛ս):

Շարիաթական — տե՛ս շար՚ի:

Շարի՚յյե — شرعيّه (արաբ.) — տե՛ս շար՚ի:

Շիգար — شيكار (պարս.) — Այս հարկային տերմինը նախապես եղել է «շահ-քար — شاه كار», ապա դարձել է «շա-քար — شاكار», որ ըստ Գեորգ Դյրրի բառարանի նշանակել է թագավորի, շահի (իմա՝ արքունիքի) համար կատարվող անվճար աշխատանք: Լինելով համանիշ և միշտ հիշվելով «բիգար» (տե՛ս) տերմինի հետ միասին, ենթարկվել է բառային ասիմիլյացիայի և դարձել «շիգար»: Այնպես որ սխալ է այն բացատրել «շիքար — شكار» (որս) բառով:

Շիլթաղաթ — شلتاقات (մոնղոլ.) — «Շիլթաղ» (զրպարտություն) բառի արաբ. հոգնակի ձևն է: Այս անվան տակ հասկացվում էր պետական պաշտոնյաների կողմից զանազան զրպարտություններով, կեղծ ու հնարովի պատրվակներով որևէ բան շորթելը:

Ջերիքի ոսկի — زرچريك «զար-և չերիք» (մոնղոլ.-պարսկ.) — Այլ աղբյուրներում այս տուրքը կոչվում է միայն «չերիք»: Շահ Իսմայիլ Ա-ի հրովարտակում (№ 9) սրան կցված է նաև «զար» (ոսկի) բառը և այս ձևով բառացի թարգմանվում է «աշխարհազորի ոսկեդրամ»: Սա այն տուրքն էր, որ գանձվում էր ռայաթ-

ներից, երբ տվյալ վայրից անցնում կամ այնտեղ իջևանում էր շահը և կամ թագավորական ընտանիքից որևէ մեկը՝ իր շքախմբով: «Սավարի» էր գանձվում նաև դեսպանների երթևեկության ժամանակ: Հաճախ պատահում էր, որ օտար դեսպանություններ էին գալիս և ամիսներ շարունակ կանգ էին առնում Երևանում կամ այլ սահմանամերձ վայրերում, մինչև որ կենտրոնից հրավունք կստացվեր շահին ներկայանալու: Ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում նրանք կերակրվում և հանգստանում էին շրջակա գյուղերից գանձվող «սավարիի» հաշվին: Աղբյուրներում այս տերմինին զուգահեռ օգտագործվում է նաև արաբերեն «նըզուլ — نزول» (իջևանել) տերմինը:

Սաւադ — տես սավադ:

Սաւատ — տես սավադ:

Սաֆտ. ճիշտը՝ սաբբ — ثبت (արաբ.) — Արձանագրում, հաստատում, ռեգիստրացիա:

Սիջիլ — سجل (արաբ.-հուն.) — Վավերագիր, հաստատուն գրություն, վկայական, սիգել:

Սունուր — سنور (հուն.) — Սահման: Վավերագրերում օգտագործվում է հատկապես գյուղի մշակելի հողային տարածության (քյոփշան) սահմանների իմաստով: Հայկական աղբյուրներում՝ սինոռ:

Վազիրանե — وزيرانه (արաբ.-պարսկ.) — Աղբյուրներում ավելի հաճախ հանդիպում է «ռասմ-ալ-վիզարաթ — رسم الوزارت» ձևով: Սա այն տուրքն էր, որ գանձվում է ինչպես գլխավոր «վազիր-ե դիվանի», այնպես նաև նահանգային վազիրների օգտին:

Վախմ — տես վակֆ:

Վակֆ — وقف (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «կանգ առնել», «ամրանալ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված՝ վակֆ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որոնք, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի մշտական սեփականություն և որպես այդպիսիք ազատվում էին պետական հարկերից:

Վակֆնամչե — وقفنامچه (արաբ.-պարսկ.) — Ավելի հաճախ

հանդիպում է առանց վերջի «չե — چه» փոքրացուցիչ մասնիկի «վակֆնամե — وقفنامه» ձևով: Կտակագիր, փաստաթուղթ, որով հավատացյալները զանազան շարժական կամ անշարժ ստացվածքներ էին նվիրում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին: Վերջի «չե» մասնիկը իմաստային փոփոխություն չի մտցնում այս տերմինի մեջ:

Վաքիլ — وكيل (արաբ.) — Որևէ մեկի կողմից լիազորված անձ, ներկայացուցիչ կամ գործերի տնօրեն, նաև գործակատար: Որոշ վավերագրերում հանդիպում է նաև «մութավաքքիլ — متوكل» (տես) ձևով:

Վիլայեթ — ولايت (արաբ.) — Երկիր, երկրամաս, նահանգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն ընդարձակ նահանգ, իսկ երբեմն նույնիսկ մեծ գավառ:

Վջուհաթ — وجوهات (արաբ.) — «վաջհ — وجه» (գումար) բառի կրկնակի հոգնակի ձևն է (وجوه—وجوهات): Այս անվան տակ հասկացվում էին առհասարակ այն բոլոր հարկերը, որոնք գանձվում էին կանխիկ դրամով: Աղբյուրներում հանդիպում է նաև «թավաջջուհաթ — توجهات», «մութավաջջեհաթ — متوجهات» ձևերով:

Րաղամ — տես ռաղամ:

Ուլամ — الام — տես ուլաղ և ուլամ:

Ուլաղ — الاغ — տես ուլաղ և ուլամ:

Ուլաղ և ուլամ — الاغوالام (մոնղոլ.) — «Ուլաղ» նշանակում է «չորքոտանի», «դրաստ», իսկ «ուլա[մ]» նշանակում է «սայլ» (վերջի «մ»-ն չի բացատրվում): Վավերագրերում այս երկու տերմինները գործ են ածվում որպես համանիշ տերմիններ: Այսպես էր կոչվում գյուղացիների այն պարտավորությունը, որ նրանք կատարում էին իրենց փոխադրական միջոցները տրամադրելով զինվորականությանն ու պետական պաշտոնեությանը մի տեղից մյուս տեղը գնալու համար: Ձիերի, էշերի, ջորիների, ուղտերի և այլ դրաստների հավաքագրումներ կատարվում էին նաև խոշոր զորաշարժերի ժամանակ: Այս

դեպքում գյուղացիները իրենք ևս պարտավոր էին հետիոտն գնալ իրենց գրաստների ետևից և տեղափոխել բանակի պաշարն ու հանդերձանքը։

Ուլուֆե — علوفه — տես ալաֆե և ուլուֆե։

Ուջրաթ-ուլ-մասալ — اجرةالمثل (արաբ.) — Բառացի նշանակում է «որպես վարձ»։ Շարիաթական տերմինով այսպես էր կոչվում հողային ռենտան, որ հողագործ գյուղացիությունը պարտավոր էր հատուցել հողի սեփականատիրոջը։ Համանիշներ «մալիքանե», «բահրաչե», «մուլք» (տես)։

Ուսուլ — اصول (արաբ.) — «Ասլ — اصل» (ծագում) բառի հոգնակի ձևն է։ Գործ էր ածվում ազնվական ծագում ունեցող անձանց իմաստով։ Աղբյուրներում այս տերմինը հանդիպում է նաև «ասիլ — اصیل» գերբայական ձևով։

Փարվանչե — پروانچه (պարսկ.) — Պաշտոնական գրություն, հրամանագիր, հրովարտակ։

Փիշքաշ — پیشکش (պարսկ.) — Զանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին և պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք։ Բառացի նշանակում է «առջևը դնել», «մատուցել»։

Քալանթար — کلانتر (պարսկ.) — Բառացի նշանակում է «ամենամեծ» (کلان-تر)։ Այսպես էին կոչվում քաղաքագլուխները, որոնք զբաղվում էին բնակչության քաղաքացիական հարցերով և հետևում էին քաղաքի հասարակական գործերին։ Սրանք սովորաբար ընտրվում էին քաղաքի մեծահարուստ վաճառականների կամ խոջաների շարքերից։

Քյադխուդա — کدخدا (պարսկ.) — Այսպես էին կոչվում գյուղական ավագները։ Սակայն չպետք է հասկանալ միայն գյուղի «գեղջավագ»-ի, «տանուտերի» կամ «ռես»-ի իմաստով. մի գյուղում կարող էին լինել մի քանի քյադխուդաներ, դրանք փաստորեն գյուղի ավագների կամ «աղսախկալների» (պարսկ. «ռիշսաֆիդ») խորհրդի անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին երբևէ գյուղի տանուտեր եղած ժամանակ։ Այդ պաշտոնից ազատվելուց հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քյադխուդաներ ու մասնակցում էին ավագների խորհրդին։

Օլքա — الكاء (թուրք.) — Բառացի նշանակում է «երկիր»։ Հողային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավատ տրվում էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և բարձրաստիճան զինվորականությանը՝ ամիրներին։ Օլքա ստացող ամիրները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել կենտրոնական իշխանությանը։ Օլքայի ամիրները իրավունք ունեին առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երթերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ թմբուկներով թմբկահարել։

Ֆաթվա — فتوى (արաբ.) — Մուսուլմանական կրոնապետների՝ «շեյխ-ուլ-իսլամների» և «մուֆթիների», ինչպես նաև կրոնական բարձրագույն ատյանի՝ «Շար'»-ի կողմից այս կամ այն հարցի մասին տրված վերջնական վճիռ, որը օրենքի ուժ ուներ։

Ֆակիհ — فقیه (արաբ.) — Իսլամական կրոնական օրենքների օրենսգետ։

Ֆատուշահ, ճիշտը՝ փադիշահ — پادشاه (պարսկ.) — Թագավոր, արքա։

Ֆերման — فرمان (պարսկ.) — Հրաման, թագավորական հրովարտակ։

ПЕРСИДСКИЕ ДОКУМЕНТЫ
МАТЕНАДАРАНА

I

УКАЗЫ

(XV—XVI вв.)

Настоящим выпуском начинается публикация персидских документов, которые хранятся в Государственном Матенадаране. Эти документы являются важным источником по изучению многих, пока еще неясных вопросов социально-экономической и политической истории Армении и сопредельных стран в XV—XIX вв.

В настоящем выпуске публикуется 23 персидских указа XV—XVI вв.

Расшифровка указов, подготовка к печати, перевод на армянский язык, а также введение, комментарии и пояснения различных терминов, касающихся налогового обложения, административной системы, социальных отношений и пр. принадлежат А. Д. Папазяну.

Поскольку публикуемые документы представляют немалый интерес для изучения истории не только армянского народа, но и других народов Закавказья и Ближнего Востока, было признано необходимым дать русский перевод документов, предисловия, комментариев и пояснений терминов, который выполнен К. А. Мелик-Оганджаняном.

Второй выпуск серии „Персидские документы Матенадарана“ охватит указы первой половины XVII века.

Матенадаран

ПРЕДИСЛОВИЕ

В архивных фондах Матенадарана — Государственного хранилища древних рукописей при Совете Министров АрмССР особое место занимает фонд документов, написанных арабскими письменами (по-персидски, по-арабски, по-турецки). Здесь хранятся около 1500 документов, содержащих богатый и разнообразный материал для изучения социально-экономической жизни XV—XIX вв. не только Армении и Закавказья, но и всей Передней Азии.

Эти документы большей частью относятся к монастырям Восточной Армении и в разное время были собраны и сосредоточены в архиве Эчмиадзина. Здесь мы находим документы, привезенные из Гандзасара, Татева, Хавуц-тара, Securing Securing Securing Ованнаванка, Сагмосаванка, из монастыря апостола Товмы в Агулисе, из монастыря Степаноса Первомученика или Магарды в Дарашамбе, из монастыря апостола Тадевоса (Фаддея) в Маку и из других дальних или близких монастырей. В этом фонде документов нашли место и такие документы личного характера, часть которых при различных хозяйственных сделках была сдана Эчмиадзинскому монастырю на хранение. Здесь были собраны и документы, представлявшие лишь историческую ценность.

Оставляя в стороне документы личного характера (личные письма и прочую переписку), которые в свою очередь представляют особую ценность и важны для изучения как политической, так и гражданской истории, персидские документы этого фонда можно разделить на три группы.

В первую большую группу входят указы и грамоты (ферманы и хокмы), данные шахами, указы (хокмы, таалига и васига) местных ханов и других высокопоставленных лиц,

и решения (фатва и мисал), вынесенные по спорным вопросам мусульманскими религиозными предводителями—садром, шейх-ул-исламом или муфтием.

Во вторую, не менее большую, группу входят записи, составленные в шариатских — нотариальных канцеляриях или в меджлисах Шар'а, которые относятся к купле-продаже, пожертвованию, аренде земли и прочего достояния (кабала, купчая крепость, вакфнаме, иджарeнаме и др.).

В третью, сравнительно меньшую, группу входят все соглашения, договоры, мирские приговоры и прочие подобные им документы не шариатско-нотариального характера, которые относятся к спорам по наследству между отдельными гражданами, разногласиям, возникавшим по межевым и ирригационным вопросам между разными сельскими общинами, и к свидетельствам, выдаваемым райатами о праве земельной собственности и землепользования (снурнаме, шаадатнаме, ходджатнаме и т. д.).

Документы последних двух групп, можно сказать, в большинстве относятся к экономическим и особенно аграрным вопросам. О продаже мулкских сел, как целиком, так и по дангам или по пол и четверть данга, о закладывании их за долги, о пожертвовании и других подобных отчуждениях говорят многочисленные купчие крепости („кабала“) и „вакфнаме“,составленные в нотариальных канцеляриях Шар'а. Это превосходные документы, выявляющие сущность мулкского наследственного землевладения. Хронологическое изучение их дает возможность ознакомиться с историей изменений, имевших место в упомянутом землевладельческом институте за XV—XVIII вв.

Особую ценность представляют записи и купчие крепости (кабала) Шар'а, относящиеся к купле-продаже мелких и крупных земельных участков, садов, мельниц, дингов (толчея для риса), маслобоен, домов, мест для застройки домов и другого имущества и прочих видов отчуждения. В этих документах отчетливо замечается принцип шестидангового подразделения всего достояния.

Правда, они представлены в небольшом количестве, но с точки зрения изучения аграрных отношений весьма важны

документы, относящиеся к вопросам ирригации, распределения и использования воды. Внимательное изучение их показывает, что право собственности на воду не всегда сочетается с землевладением, и что вода нередко принадлежит не данному землевладельцу, а другому, иногда даже сельской общине.

Не мало документов, в которых говорится о внутренней организации сельских общин, о классовом антагонизме и об определенных фактах социальной борьбы внутри общины между меликами, старшинами, священниками и другими представителями зажиточного крестьянства и бедными и малоземельными райатами.

Достойны особого внимания „снурнаме“ и „шаадатнаме“ (письменные свидетельства и мирские приговоры), составленные в связи с уточнением границ лугов и пахотных земель (пашен, „кёвшан“) того или иного села.

Сохранились мирские приговоры (длина 2—2,5 метра, ширина 20—30 см.), на которых имеются подписи и печати авторитетных людей и стариков данного села или сел, заверяющие, что данное поле принадлежит этому, а не другому селу. Для государственных или диванских сел, не имевших специальных владенных, главной формой уточнения границ были свидетельские показания стариков и видных людей соседних сел.

Упомянутые документы, как первоисточники, имеют исключительное значение и содержат громадный фактический материал для истории аграрных отношений XV—XIX вв. в Закавказье, Иране и соседних странах. В них нашло свое правовое отражение множество вопросов, касающихся землевладения и землепользования, классовых взаимоотношений собственника земли и работающего на ней землероба-райата, равно как границ компетенции землевладельца и сельской общины и истории феодального общества.

Однако для изучения феодальных отношений и всей социально-классовой структуры этого общества более чем определенные и официальные данные содержат вошедшие в первую группу документов царские указы и ферманы или, как принято говорить, „рагамы“, большая часть которых до-

шла до наших дней в виде подлинников, а некоторая часть в копиях, нотариально заверенных Шар'ом.

Грамоты и указы, в свою очередь, имеют разнообразное содержание. Они, как отметили мы выше, по месту обнародования или писания и по дарующей инстанции делятся на три разряда, которые коротко можно назвать: а) шахские, б) ханские и в) выданные духовенством (духовные).

Шахские указы и ферманы составляют большое число документов и охватывают 400-летний период, с XV—XIX вв. Древнейший указ дан султаном Джаханшахом Кара-Коюнлу в 1449 году настоятелю Татевского монастыря вардапету Шмавону Ангехакотци, а последний указ Наср-эд-дин шах Каджаром в 1848 году Карапет-хану, государственному контролеру дорог районов Халхала и Ардабиля в Южном Азербайджане.

Богата и разнообразна тематика шахских указов. Каждый из них посвящен одному или нескольким вопросам и издан на основании устных или письменных петиций. Солидное число составляют в особенности указы XVII века (около 200 ук.), которые приобретены большей частью эчмиадзинскими католикосами. Заметно, что указов, относящихся к периоду смены шахов, больше, чем в остальное время. Принято было, что по воцарении того или иного шаха католикосы и настоятели монастырей, взяв с собою указы, полученные от предыдущих шахов, ездили в Исфаган, чтобы на их основании получить новые указы или „рагамы". То же самое происходило и тогда, когда одни католикосы или настоятели сменяли других. В подобных случаях это обстоятельство отмечалось в начале указа.

Впрочем возникали и совсем неожиданные вопросы, связанные с захватом земли или воды, с излишним взиманием налогов, с запретом свободных разъездов нунция и с ущемлением прав армянской общины, из-за которых католикосы подавали шаху особые петиции. Если вопрос не носил догматического характера, для чего необходимо было запросить мнение Шар'а, то шах тут же на оставленном на петиции свободном месте сверху писал свой приказ по затронутому вопросу. В противном случае петиция препровождалась в Шар', который по рассмотрении вопроса на оборотной стороне петиции давал свое заключение (приговор), после чего шах приказывал привести его в исполнение. Таким образом один и тот же документ содержал и требование истца, и приговор Шар'а, и ферман шаха об исполнении этого приговора. Около двух десятков указов XVII века подтверждают опубликованные Шар'ом „фатва", касающиеся главным образом гражданского—правового положения армянских райатов—„зимми".

Особый интерес представляют те указы, которые, будучи написаны на основании ранее выданных указов, содержат эти последние целиком или отдельными отрывками.

В указах, касающихся „союргалов", „тиулов", „муафства" и прочих подобных прерогатив, равно как и в указах, обнародованных в связи с уточнением помещичьих прав, приводятся пространные отрывки из приговоров, вынесенных высшим духовным присутствием,—„Диван-ал-садаратом" или „Шар'ом", и выписки из диванских налоговых книг, получаемых из главного „мустовфи-ул-мамалика" или областных „мустовфи". В указах подобного рода имеются весьма определенные упоминания как о помещичьей земельной ренте, так и о государственной ренте-налоге и других повинностях, исполняемых землеробами-райатами.

По выпискам из диванских налоговых книг можно выяснить, какие налоги взимались, определить количество налогов и форму возмещения (деньгами или натурой?), по какому принципу взимались эти налоги, кому передавались и где и т. д. Детальное изучение многочисленных социальных терминов, упомянутых в этих указах, дает возможность составить более четкое представление о кочевой, феодальной иерархии, государственно-управленческом аппарате, диванских служащих, о младших финансовых чиновниках, работавших в областях, а также о системе канцелярского официального делопроизводства.

Необходимо отметить, что эти указы, отображая правовые нормы феодальной государственно-общественной системы, представляют особый интерес также с точки зрения изучения внутренних противоречий этого общества, слабости

центральной власти, феодальной раздробленности и в результате этого господствующей на окраинах анархии, самовластной и своевольной жизни феодалов, военщины и государственных чиновников. Наличие нескольких указов, выданных в разное время по одному и тому же вопросу, само собой доказывает, что претворение в жизнь этих наказов не всегда было гарантировано. В этом отношении характерен факт, что почти все указы заканчиваются следующими словами: „...И пусть примут это как строгое распоряжение, не отклоняются от его содержания и ежегодно не требуют нового указа“.

* * *

Первым исследователем упомянутых документов, хранящихся в Матенадаране, был католикос Симеон Ереванци (1763—1780 гг.). На основании этих документов в своем известном труде, называемом „Джамбр“-ом[1], он дал историю землевладения, монастырского достояния Эчмиадзина и других монастырей, находящихся в Ереванском ханстве, и дарованного им налогового иммунитета — „муафства“. Он ознакомился с содержанием каждого документа и велел написать красивым курсивным шрифтом его краткую аннотацию на оборотной стороне документа. Часто на указах или владенных-купчих крепостях можно встретить сделанные им же (Симеоном Ереванци) отметки о важности или, напротив, малозначительности данного документа. Впрочем, следует заметить, что эта краткая аннотация далека от возможности охвата многочисленных вопросов, отраженных в этих документах, и потому, не будучи исчерпывающей, она может послужить поводом для превратного понимания.

Вероятно в это же самое время эти документы были реставрированы, классифицированы по отдельным объектам и вопросам и нумерованы. Симеон Ереванци, говоря о каждом документе, тут же прибавляет: „найдешь по списку и номеру ( ), написанным на нем“. Следует полагать, что он намеревался приобщить к своему труду список использованных или упомянутых в труде документов по имеющейся на них нумерации, чего он, впрочем, не успел сделать, а потому скобки, предусмотренные для упомянутых в „Джамбре“ указов, большей частью не были заполнены[1].

[1] С. Ереванци, „Джамбр“. Вагаршапат, 1873 г. (на древнеарм. яз.). *Ս. Երևանցի, «Ջամբռ», գիրք որ կոչի յիշատակարան-արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող ընաւից որպիսութեանց սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոց շրջակայից վանօրէիցն: Վաղարշապատ, 1873:*

Симеон Ереванци так же усердно изучил и использовал турецкие указы и владенные — купчие крепости. В специальной главе он перечисляет их, излагая весьма краткое содержание каждого документа[2].

Проявляя необычайную предприимчивость в направлении большего расширения и обогащения монастырских владений Эчмиадзина, а также укрепления общественно-политического авторитета католикоса всех армян, Симеон Ереванци сумел оценить имеющиеся у него документы и на основании их восстановить и укрепить право монастыря. Он с сожалением отмечает, что, благодаря халатности своих предшественников, многие и весьма ценные документы исчезли из монастырского архива: „Ибо принимаясь за это,— пишет он,— я с большим недоумением и вздыхая писал, так как то, чего хотелось мне и что надеялся я найти, точно зная, что они имеются при Престоле, многого и вовсе не нашел“[3].

Далее, говоря о значении шахских указов, он продолжает:

„Не ведаю, исчезли ли они благодаря завистливым, коварным и неприязненным людям, или по халатности преемников сего Престола (места), или же от частых смертей (смертности), смуты в стране и среди земных (жителей), а вместе с ними и у нас на Престоле и среди тех, кто имел касательство с Престолом. Я говорю не только о первых и

[1] В настоящее время этот список можно восстановить, благодаря сохранившимся на документах номерам. За малым исключением все документы, упомянутые в „Джамбре“, ныне хранятся в Матенадаране, в фонде документов, написанных арабскими письменами.

[2] „Джамбр“, гл. XXII и XXIII, стр. 234—252 (на древнеармянском языке).

[3] Там же, стр. 209.

древнейших, но и о поздних и ближайших. Итак, как я сказал, не найдя многого, рассмотрел я и вник в смысл и намерения (умыслы) того малого, что имелось у меня под рукой, и, изложив здесь, зафиксировал их, дабы и они не исчезли. Правда, дарители — инородцы и враги нашей религии, однако дары их и указы, по мирскому, полезны, целебны и дают гарантию, точно так, как от ядовитых змей мы берем териак (противоядие) для исцеления разных недугов. Эту (речь) я потому так затянул, чтобы и ты при обладании ими со всей осторожностью хранил остающиеся (документы) при себе, и не сказал бы, мол, такой то рагам бесполезен, или же нет тех царей, какую пользу могут принести их приказы, ибо они часто становятся годными и каждый из них имеет свое время годности, что мы неоднократно испытывали. А в особенности, чем больше царских грамот у нас при Престоле, тем больше чести ему. На эту (тему) достаточно для твоей благорассудительности"[1].

Так он в своей книге неоднократно советует своим преемникам бережно хранить и обогащать архив указов и других официальных отношений и документов.

Несомненно, последние слова католикоса Симеона сыграли важную роль в деле хранения документов как дотоле существовавших, так и более позднего периода.

Впрочем, Симеон Ереванци сумел собрать и сохранить лишь документы монастырей, входивших в пределы ереванского ханства (Гехард, Хавуц-тар, Хорвирап, Дзагаванк, Кечарис, Севан, Айреванк, Бджни, Кошаванк, Ованнаванк, Сагмосаванк, Мугни и др.). После него число указов и купчих и владенных весьма обогатилось и умножилось. В течение XIX века и позднее здесь постепенно сосредоточились многочисленные древние и новые ценные документы других монастырей Восточной Армении и Южного Азербайджана, а также небольшое число документов, привезенных из Западной Армении. В большом количестве представлены, в особенности, документы Татева, из коих значительное число указов, купчих и владенных относится к XV веку (древнейшая владенная написана в 1400 г.).

---

[1] „Джамбр", стр. 209—210.

Имеются определенные сведения о том, что некоторые церковные деятели занимались изучением гандзасарских указов[1]. Так, например, Раффи в своем труде „Меликства Хамса" упоминает, что гандзасарским митрополитом Багдасаром Хасан-Джалаляном был составлен „сборник разных ферманов и указов", коим он пользовался, когда писал упомянутый труд[2]. Гандзасарскими указами пользовался также архиепископ Саргис Джалалян; армянский перевод 15 указов он издал в качестве приложения ко второму тому своего труда „Путешествие в Великую Армению"[3].

---

[1] Вероятно документы Гандзасара были привезены в Эчмиадзин после 1836 года, когда по „Положению" была ликвидирована агванская митрополия и были образованы гандзакская (гянджинская) и шемахинская епархии. Вероятно также, что и татевские документы были в это же время перевезены в Эчмиадзин. О документах Дарашамба и Маку, правда, нет определенных упоминаний, однако, известно что документы этих монастырей в конце XIX века уже находились в Эчмиадзине (см. Е. Франгян, Атрпатакан, Тифлис, 1905, стр, 30,— на арм. языке).

Достоин упоминания и тот факт, что персидские указы и другие документы, касающиеся монастыря Аменапркича в Нор-Джуге (Нов. Джульфы) и местной армянской колонии, не были перевезены в Эчмиадзин, и, насколько нам известно, они и по сей день хранятся в музее монастыря. Этими документами в свое время пользовался О. Тер-Ованян и около двух десятков указов и других документов, относящихся к XVII—XIX вв., поместил в армянском переводе в своем двухтомном труде „История Нор Джуги, находящейся в Исфагане", изданном в Нор-Джуге в 1880—1881 гг. (См. т. 1, стр. 36—39; 84—85, 193—194, 478—489; т. 2, стр. 147—153 и 243—251).

[2] *Раффи*, „Меликства Хамса", 2-ое изд., Тифлис, 1895, стр. 94, (на армянском языке). Армянский перевод 6 указов, выданных гандзасарскому монастырю ханами Карабаха за 1790—1813 гг., издал Г. Тер-Ованнисян (Мурацан) в подстрочных примечаниях к статье, посвященной биографии митрополита Багдасара, кои он вероятно почерпал из упомянутого сборника (см. журнал „Пордз", № 5, 1880, стр. 145—155).

[3] *С. Джалалян*, Путешествие в Великую Армению, Тифлис, 1858, т. 2, стр. 480—501 (на древнеарм. языке). Армянские переводы около 18 указов и шариатских записей, свидетельствующих о помещичьих правах Мелик Шахназара Гехаркуникского и его преемников и относящихся к XVI—XIX вв., издал архиепис. Месроп Смбатянц в конце своего труда «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի», вышедшего в свет в 1896 г. Местонахождение оригиналов этих документов неизвестно.

Не забудем упомянуть, что эчмиадзинские документы вызвали некоторый интерес также в 30-х гг. XIX в., когда работавшие в Закавказье особые комиссии на основании представляемых им документов вновь утверждали право собственности местных помещиков относительно их прежних поместий. На владенных многих сел, принадлежавших Эчмиадзину, сохранились на русском языке надписи и краткие аннотации за подписью председателя и секретаря этих комиссий, работавших в те годы.

Впрочем, упомянутые и подобные им частичные, эпизодические и поверхностные исследования никак не могут сравниться с весьма оригинальной и плодотворной работой католикоса Симеона Ереванци, остающейся и по сей день важным первоисточником и представляющей собой замечательный образец оценки и показа архивных материалов.

Армянская буржуазная историография весьма мало занималась изучением персидских документов. Кое-какие ссылки на наличие некоторых указов встречаются в III томе „Истории Армении“ Лео, которые с точки зрения источниковедения не представляют особой ценности.

Основа научного, марксистского изучения официальных документов на персидском языке, хранящихся в Государственном Матенадаране и в архивах, хранилищах рукописей и музеях Армении, Азербайджана и Грузии, была заложена лишь в годы Советской власти, а уж с 30-х годов XX в. начали появляться публикации отдельных сборников документов (персидские тексты с русским переводом).

В 1936—1937 гг. под редакцией Ю. Н. Марра были опубликованы сборники документов Нахичеванского и Кубинского ханств. В первой книге серии, выпущенной в 1936 году под общим заголовком „Передняя Азия в документах“, собраны 24 документа (указы, купчие, владенные и др. документы), относящиеся к истории Нахичеванского ханства, в особенности, к истории племени Кангярлу XVII—XIX вв.[1], а во второй книге — 29 документов Кубинского

[1] Передняя Азия в документах, серия памяти Ю. Н. Марра, кн I, Нахичеванские рукописные документы, XVII—XIX вв., Тифлис, 1936.

ханства XVIII в., среди которых 23 ханских указа и 6 других документов[1]. Как было упомянуто, это — первые опыты научного издания персидских документов, за которыми должны были последовать другие сборники, как об этом сказано в предисловии первой книги. Однако издание этой серии ограничилось упомянутыми сборниками.

В 1949 г. в издании Института истории им. И. А. Джавахишвили Академии наук ГрузССР вышла в свет первая книга сборника „Персидские ферманы и хокмы музея Грузии“ (персидские тексты с переводом на грузинский язык), составленная т. Макаром Хубуа. Эта книга содержит 50 указов XVII—XVIII вв., данных шахами Сефевидами, Надир шахом и его преемниками, а также царем Картли Ираклием II и другими[2].

По инициативе того же института в 1955 г. вышел в свет составленный старшим научным сотрудником института В.С. Путуридзе сборник под заглавием „Грузино-персидские исторические документы“, который содержит 192 двуязычные (одна страница на персидском языке, другая—на грузинском) грамоты, данные грузинскими царями в XVI—XVIII вв[3].

Нужно сказать, что этот сборник как по своему объему, так и по ценности и многосторонности заключенного в нем материала, а также проделанной при этом добросовестной научной работе представляет собой важный вклад в дело изучения и издания персидских архивных документов.

Значительная работа проделана также в направлении издания очень ценных персидских документов, которые имеются в хранилищах рукописей и архивах среднеазиатских республик. Вышли в свет как отдельные сборники, так и монографические работы, имеющие в приложении оригиналы или переводы документов[4]. Однако, по свидетельству ис-

[1] *Указы* Кубинских ханов, изд. Груз. ФАН, Тифлис, 1937.

[2] მაკარ ხუბუა, საქართველოს მუზეუმის სპარსული ფირმანები და ჰოქმები, თბილისი, 1949.

[3] ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, თბილისი, 1955.

[4] Известны следующие публикации:

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, ч. 1. Торговля с Московским государством и международное положение

следователей, опубликованные до настоящего времени документы составляют лишь весьма незначительную часть документов, хранящихся в богатых фондах архивов.

Из персидских документов как Матенадарана так и Гос. цент. архива АрмССР пока что ничего не издано, если исключить те маленькие отрывки, взятые из 3 документов, которые имеются в приложении монографического труда И. П. Петрушевского „Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв"[1]. Между тем эти документы представляют собой более крупную ценность и достойны большего внимания. Как было сказано, эти документы хранятся в Матенадаране в фонде документов патриаршего дивана, написанных арабскими письменами[2]. Незначительное число неофициальных персидских документов пока что имеется в фондах армянских документов и в индивидуальных архивах[3].

Более 200 официальных и неофициальных писем и 14 ханских указов, данных ереванскими ханами Хасан-Али-ханом (1755—1764), Хусейн-Али-ханом (1764—1783), Кулам-Али ханом (1783—1784) и большей частью Мухаммед-ханом

Средней Азии в XVI—XVII вв. Труды Историко-археографического института и Института Востоковедения АН СССР, материалы по истории народов СССР, вып. 3, Ленинград, 1933.

Материалы по истории кара-калпаков, Сборник, Труды ИВАН СССР, т. VII. Москва-Ленинград, 1935.

Из архива шейхов Джуйбари. Материалы по земельным и торговым отношениям Средней Азии в XVI в. Изд. Инст. Востоковедения АН СССР, Москва-Ленинград, 1938.

П. П. Иванов. Хозяйство Джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв. Изд. Инст. Востоковедения АН СССР, Москва-Ленинград, 1954.

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. 1. Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О. В. Чеховича, под редакцией А. К. Арендса, изд. АН УзССР, Ташкент, 1954.

1 См. уп. с., стр. 360—364.

2 Персидские документы в хронологическом порядке помещены в след. папках патриаршего дивана: 1а, 1б, 1в, 1г, 1д, 1е, 2а, 2б, 3 и 4.

3 Патриарший диван, папка 250, фонд индивидуальных архивов, папка 80 г.

(1784—1805),— были тщательно переписаны писцом Мухаммед-хана и внесены в книгу, хранящуюся в настоящее время в фонде персидских рукописей Матенадарана[1]. Эти документы являются весьма важными источниками для изучения истории как внутренней жизни ереванского ханства второй половины XVIII века, так и его внешней политики и взаимоотношений с соседними ханствами, пашалыками и особенно с Грузией.

Значительное число (около 100 док.) персидских указов и других официальных и неофициальных документов, относящихся к XVII и XIX вв., в течение времени было собрано и сосредоточено в Гос. цент. архиве АрмССР. Эти документы по сей день не каталогизированы и не обработаны. Между тем среди них имеются достаточно ценные документы, в т. ч. указы и „тиулнаме", выданные шахами Сефевидами армянским меликам Кашатага, которые могли бы пролить новый свет на историю армянских меликств Арцаха.

Хотя некоторые советские историки в свое время пользовались персидскими документами Матенадарана и, черпая в них необходимые материалы, писали диссертационные работы[2], все же пока что не сделано серьезной попытки в

1 Персидские рукописи Матендарана, № 233.

2 Достойна особого внимания докторская диссертация проф. И. П. Петрушевского „Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв.", изданная в 1949 г., в которой в значительной мере использованы материалы персидских документов Матенадарана.

На основании персидских документов Матенадарана диссертационную работу написал доцент Ереванского Госуд. университета им. В. М. Молотова Т. Акопян на тему: „Борьба армянских общин с католицизмом по новонайденным персидским документам".

Частично пользовался этими документами Б. Арутюнян в своей диссертационной работе на тему: „Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв.", изданной в 1940 году.

Пишущий эти строки свою диссертационную работу „Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке" также написал главным образом на основании персидских архивных материалов Матенадарана.

направлении научного издания этих документов[1]. По этой самой причине, как правильно отметил И. П. Петрушевский: „Персоязычные документальные источники XVI—XVIII вв., выявлены и изучены еще далеко недостаточно, поэтому оценка их значения и особенностей в полной мере была бы преждевременной"[2]. Тем не менее следует отметить, что исследования проф. И. П. Петрушевского пока что остаются единственными трудами, которые содержат более или менее пространные сведения об упомянутых документах[3]. Впрочем, и в них не удостоились особого внимания указы XV в., первой половины XVI, второй половины XVIII и XIX вв., а также значительное число купчих и владенных и других бумаг XV—XIX вв., входящих во вторую большую группу документов.

Изучение архивных документов на персидском языке требует в первую очередь серьезной специализации в деле расшифровки и чтения подобного рода документов. Это большей частью произвольно написанные рукописи, в которых, как правило, отсутствуют диакритические знаки, имеющие столь большое значение для правильного чтения по-персидски. Обычно тексты загромождены излишними иносказательными плеоназмами. Часто изложение прерывается синонимными титулами, занимающими несколько строк. Многие докумеы, особенно нотариальные записи и копии, написаны неграмотными писцами, не соблюдающими самых элементарных грамматических правил персидского языка. В особенности трудна расшифровка собственных имен и географических названий, а еще труднее приведенные в выписках налоговые вычисления, размеры и суммы взимаемых налогов, которые выражены сложными знаками „сайага" и легко могут ввести в заблуждение.

[1] Видный советский историк Аш. Иоаннисян во время своих занятий в Московском Центральном Государственном архиве выявил в фонде „Сношения России с армянами" документы на персидском языке (прошения, письма и договоры), относящиеся к первой четверти XVIII века и представляющие большую историческую ценность. Тексты их с армянским переводом стеклографическим способом издал в 1927 г. в Ереване выдающийся лингвист Р. Ачарян под заглавием „Документы об армяно-персидских сношениях". Это издание следует считать первым серьезным опытом в деле научной публикации персидских документов в годы Советской власти в Армении.

[2] И. П. Петрушевский. Очерки..., стр. 17.

[3] И. П. Петрушевский. Персидские официальные документы XVI—начала XIX в. как источник для истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. „Проблемы источниковедения", т. III, 1940, стр. 15—29; его же. Очерки ..., стр. 7—11.

Документы написаны весьма разнообразным письмом. Если об указах XVII и XVIII вв. можно утверждать, что они в основном написаны почерком „настаалик" и „шикастэ" или каким-то письмом, являющимся смешением этих почерков, то этого нельзя сказать об указах XVI и особенно XV века. Указы XV века написаны таким письмом, которое по форме походит на „дивани", но в котором заметны четко выраженные элементы „шикастэ". Впрочем, большая часть указов этого периода и указы шаха Исмаила начала XVI века написаны письмом, правда, близким к „дивани", но более похожим на „таалик". Письмо „рик'а", весьма распространенное в Турции и арабских странах, в Иране применялось лишь при изложении шариатских решений (фатва), в других случаях оно не было употребительным. Некоторые формы письма „насх" с частичным оттенком „шикастэ" встречаются не в основном тексте нотариальных записей, а на отметках, исполненных на оборотной стороне или на полях, удостоверяющих большей частью подлинность копии и регистрации документа. Впрочем, как было уже сказано, с середины XVI века начинают преобладать „настаалик" и особенно разнообразные формы „шикастэ", хотя параллельно с ними иногда применяются получившие новый оттенок „таалик„ и „дивани".

Вопрос изучения писания и искусства письма документов в свою очередь представляет специальный интерес, нуждающийся в более кропотливом исследовании. Здесь лишь отметим, что после приобретения определенного опыта и необходимых палеографических познаний в области расшифровки и чтения архивных документов на персидском языке, можно сказать, что теперь уже преодолены основные препятствия в вопросе издания этих документов. В первую очередь необходимо правильно расшифровать и составить

безошибочный текст каждого документа, а потом предложить его вниманию исследователей, как полноценный и достоверный исторический первоисточник.

При издании, несомненно, нужно принять за основу ту классификацию документов, о которой говорилось в начале. Исходя из этого принципа, первый выпуск серии „Персидские документы Матенадарана“ мы посвящаем наиболее древним указам XV—XVI вв. Документы XVII века войдут в последующие два, несравненно более объемистые выпуска. Документам XVIII и XIX вв. будут посвящены отдельные выпуски. В другой серии будут опубликованы купчие крепости, владенные и прочие нотариальные записи о хозяйственных сделках, входящие во вторую, большую группу документов.

* * *

В этом сборнике сосредоточены все 22 указа XV—XVI вв., из коих царями Кара-Коюнлу даны 4 указа, Ак-Коюнлу—3, шахами Сефевидами—13, беглярбеком Азербайджана—1 и последний указ—Симеоном, царем Картли (1558—1600). В сборнике публикуется еще одна грамота, данная в 1583 г., в годы правления востанского хакима Карахан-бека, которая, хотя по форме своей не похожа на грамоту и написана в утверждение мнимого договора, относящегося к основателю ислама Мухаммеду, но по характеру своему и по содержанию может рассматриваться как особая привилегия, данная Ахтамарскому монастырю и местной армянской общине.

Указы XV века, из коих 5 подлинных, по своей древности имеют исключительное значение. Каждый из них не только помогает нам выяснить важные подробности, связанные с отдельными событиями и лицами армянской действительности второй половины XV века, но и весьма способствует изучению феодального государственного административного аппарата и социально-экономических отношений периода владычества как Кара-Коюнлу, так и Ак-Коюнлу.

Известно, что первоисточники по истории этого периода весьма бедны, а из официальных архивных документов опубликовано лишь несколько союргальских указов. Древнейший из них—указ Кара-Юсуфа, основателя династии Кара-Коюнлу, данный 10 раби' II месяца 820 г. (27 апреля 1417 г.) амиру Шамс-ад-дину, вождю битлисского курдского племени Рожак, и касающийся утверждения союргальских прав его на битлисскую, хлатскую, мушскую и хнусскую области Западной Армении. С некоторыми сокращениями этот указ цитируется в первом томе „Шарафнаме“ автора XVI века Шараф-хана Битлиси, одного из потомков упомянутого амира Шамс-ад-дина, когда он повествует о племени Рожак и их вождях, его предках[1]. Остальные союргальские указы относятся исключительно к периоду владычества Ак-Коюнлу. Из них большую ценность представляет указ, выданный в 903 г. хидж. (1498 г.) Касымом, сыном Джахангира Ак-Коюнлу, Искандар-беку, владельцу Эгильского района Диарбекира. Текст этого указа вместе с английским переводом и богатыми комментариями в 1939 г. издал русский востоковед В. Минорский[2].

Особенность издаваемых в настоящем сборнике указов XV века заключается в том, что они касаются исключительно прав армянской церкви и правового положения армянских трудящихся и являются непосредственными источниками для изучения внутренней жизни Армении. Если в вышеупомянутых союргальских указах изложены некоторые подробности, касающиеся союргальского феодального института, из коих можно сделать конкретные заключения о социально-классовом положении лиц, получающих союргал, и относительно прерогатив их, или из упомянутых налоговых терминов делать выводы о феодальной эксплуатации и тяжелом эконо-

[1] Charafnameh ou histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis publiée par V. Veliaminof—Zernof, СПБ, 1860, т. 1. персидский текст, стр. 376—378.

[2] V. Mynorsky, A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu 903/1498, Bulletin of the School of oriental studies vol. IX, part 4, London, 1939. Союргальский указ, данный в 1488 г. Якубом падишахом Ак-Коюнлу духовному училищу в Ширазе, называемому Мансурийе, в котором упомянуто около 27 налоговых терминов, приведен в книге Хасана Фаси „Фарсname-е Насери“ (см. „Фарсname-е Насери“, персидский текст, Тегеран, 1318 (1895), стр. 81—82).

мическом положении трудового крестьянства, то издаваемые в настоящем томе указы XV века не только выявляют сущность и характер налогового иммунитета—„муафства“ армянской церкви и армянского духовенства, но и одновременно проливают яркий свет на историю церковно-вакуфного землевладения.

Из указов и особенно владенных-купчих этого периода ясно видно, что церковное землевладение в XV веке имело определенное развитие. В XIV веке большая часть монастырских земель была захвачена отдельными представителями кочевой аристократии. Были конфискованы и присвоены также земли последних представителей армянских феодальных родов и большая часть этих земель была дана на правах союргальского владения военным вождям и высокопоставленным военным кочевых племен. В XV веке многие представители последних армянских феодальных родов в целях спасения жертвовали незначительные остатки былых крупных земельных владений монастырям и, принимая духовный сан, пытались этим способом сохранить свои права на упомянутые поместья и свое господствующее положение в отношении армянского трудящегося народа.

Иногда подобные „пожертвования“ производились другим способом. Какой-нибудь представитель этого же феодального рода, принявший духовный сан и состоявший настоятелем данного монастыря, „покупал“ у своего единокровного родственника это поместье и путем шариатско-нотариальной записи жертвовал (делал вакфом) тому же монастырю и в вакуфном договоре или „вакфнаме“ подчеркивал, что должность настоятеля монастыря или „мутавалли“ по смерти его будут исправлять его близкие (родственники). Вспомним здесь хотя бы 7 сел, которые Григор Маквеци в 1431 году пожертвовал Эчмиадзину, „купив“ их у Амир-Рустама Орбеляна[1]. Именно по этой самой причине непосредственно после восстановления патриаршего престола в Эчмиадзи-

[1] Персидские документы Матенадарана, папка 1з, докум. № 934. Перевод этой владенной-купчей на грабаре (древнеарм. яз.), см. журн. „Арарат“, 1875, стр. 212—213; Ар. Абраамян, „Владенные“, Ереван, 1941, стр. 12 (на армянском яз.).

не (1441—1443) развернулась борьба из-за престола между сторонниками Григора Маквеци и Киракоса Вирапеци, которая, правда, кончилась победой Григора, однако по смерти последнего приеемниками его были не его потомки, а церковные деятели иного происхождения.

Впрочем, если Эчмиадзинский католикосат не получил наследственного характера, то это благодаря тому обстоятельству, что он сделался католикосатом всех армян; в других же монастырях установился этот порядок и в некоторых местностях он просуществовал вплоть до XIX века. Так было, например, в Гандзасаре, где господствовали Хасан-Джалаляны, в Татеве, где вплоть до XVII века продолжали господствовать потомки брата вардапета Шмавона Ангехакотци, которые были в родстве с сюникскими Орбелянами, в Ахтамаре, где патриарший трон долгое время находился в руках потомков Арцруни. Такой же порядок наблюдался также в монастыре Аменапркича в Хавуц-таре, где долгое время господствовали преемники вардапета Закария Хавуцтареци, которые, по свидетельству Симеона Ереванци, вели свое происхождение от потомков Григора Магистроса Пахлавуни и т. д[1].

Указы №№ 1, 2 и в особенности указ № 4 свидетельствуют о том, что в последние годы царствования султана Джаханшаха Кара-Коюнлу (1435—1467) позиции Татевского монастыря довольно стабилизировались. В это самое время вардапет Шмавон Ангехакотци „купил“ ряд сел у Амира-Рустама, сына Бешкена Орбеляна, вакуфные права которых вновь утвердил Хасан-Али, сын Джаханшаха, указом опубликованным за 4 месяца до лишения его власти (док. № 4). О вакуфных монастырских поместьях Гандзасара говорится также в указах №№ 3 и 6.

Все указы единодушно свидетельствуют о том, что армянское духовенство было свободно от государственных налогов; впрочем, неоднократное напоминание об этом само собой является доказательством того, что этот принцип часто нарушался. В этом отношении имеет важное значение в особенности указ Якуба, падишаха Ак-Коюнлу от 1487 г. (док. № 6), где вполне определенно сказано, что от нало-

[1] „Джамбр“, стр. 277 (на древнеарм. яз.).

гов освобождается лишь черное духовенство или монахи (رهبانان غیر مخالط).

Относительно налогового иммунитета часто использованы следующие синонимные термины: „муаф“, „мусаллам“, „марфу’-ул-калам“ или „мавзу’“. Совместное употребление их дает нам право предположить, что они по существу имеют одно и то же содержание. Любопытно, что термин монгольского периода „тархан“ использован в указе грузинского царя Симона, выданном в 1594 г. армянским священникам города Гори (докум. № 23).

Именно в связи с пожалованием монастырям и монахам муафских прав упоминаются наименования взимаемых налогов, а также указывается от каких повинностей освобождаются они. В вышеупомянутом указе Бегум-хатун, жены кара-коюнлунского султана Джаханшаха, ее сына Хасана-Али и Якуба падишаха Ак-Коюнлу, большей частью упомянуты такие налоговые термины, которые знакомы нам по сюргальскому указу Касыма Ак-Коюнлу от 1498 года.

С этой точки зрения, конечно, представляют большую ценность указы шаха Исмаила I Сефевида (док. №№ 8, 9, 10, 11), относящиеся к 1503—1510 гг. Из них три указа даны Татеву, а один — монастырю Аменапркича в Хавуц-таре, в связи с пожалованием им муафства — налогового иммунитета. Упомянутые указы являются красноречивым доказательством того, что владычество Сефевидов не внесло никакого существенного изменения в существующую систему налогов и ничем не облегчило положение райатов — трудового крестьянства. Еще в конце XVI в. Шараф-хан Битлиси писал о том, что действующий в его время сборник законов о налогах („кануннаме“) являлся тем сборником законов, который был составлен в годы царствования Узун-Хасана Ак-Коюнлу[1].

Этими своими указами шах Исмаил в прежнем виде утверждал муафские права религиозных учреждений и запрещал государственным должностным лицам и военным взимать с них подати, обычно взимаемые с райатов и других подданных.

---

[1] Шарафнаме, т. 2, стр. 120.

Отсюда ясно, что прокламированные как в первые годы царствования Узун-Хасана Ак-Коюнлу, так и шахом Исмаилом многие налоги и повинности, признанные „незаконными“ („гейр-е хокми“) или „запрещенными повинностями“ („муталебат-е масдуде“), продолжали существовать и в больших размерах претворялись в жизнь государственными чиновниками.

Помимо собирательных налоговых терминов, каковыми являются, например, „ихраджат“, „аваризат“, „вджухат“, „мутаваджехат“, „хокук-е дивани“, „такалиф-е дивани“ и т. д., об определенных налоговых повинностях райатов говорят в особенности следующие термины „алафе-улуфе“, „улаг-улам“, „бигар-шигар“, „коналга“, „саварн“. „пишкаш“, „салами“, „эйди“, „новрузи“, „джов“ (ячмень), „гусефанд“ (овца) и ряд других, большая часть которых встречается как в вышеупомянутых союргальских указах, так и исторических первоисточниках этого и последующего периода времени.

Впрочем важность издаваемых указов не только в том, что они вновь утверждают и уточняют названия и содержание налогов и податей; упомянутые указы шаха Исмаила содержат и такие налоговые термины, которые, насколько нам известно, упоминаются впервые. С этой точки зрения представляет большую ценность в особенности указ № 9, который, к сожалению, имеет повреждения и читается с большим трудом. Этим указом, датированным 25 месяца раби’ I 911 г. хидж. (26 августа 1505 г.), шах Исмаил I жалует право муафства монастырю Аменапркича в Хавуц-таре и инструктирует своих воинов и других служащих не притеснять настоятеля монастыря разными налогами и повинностями. Среди упомянутых здесь налоговых терминов встречаются и такие, которые, не будучи знакомы нам, трудно поддаются расшифровке. С большим трудом, с помощью словарей, удалось дать их вероятное чтение, что, несомненно, нуждается в дальнейшем уточнении.

К таким терминам относится, например, термин „аздар“, что по толкованию словаря Георга Дпира означает „достойный“, а потому следует этот термин разуметь в смысле даров, *достойных* феодала или государственного должностно-

го лица, его положения и звания. Затем термин „намордар“, который дословно означает „не поганный“, это повидимому тот налог, который взимался с христиан в тех случаях, когда государственные должностные лица, вопреки шариатским законам, будто „вынуждены“ бывали останавливаться на ночлег в домах христиан и питаться их продуктами. Новым налоговым термином является и „джавалик“, который означает шерстяной мешок или плащ особого вида. По всей вероятности, существовала какая-то особая повинность, уплачиваемая мешками и тарой для зерна. В том же указе упоминается термин „золото черика“ („зар-е черик“), из чего можно заключить, что армяне взамен военной службы, называвшейся „черик“-ом платили особый налог золотом.

Особенно важное значение имеет древнейший указ шаха Исмаила (док. № 8), выданный Татевскому монастырю 12 месяца шаабан 908 г. хидж. (10 февраля 1503 г.). Здесь лишь один единственный раз упоминается о налоге „мухдис“ („расм-е мухдис“), который существовал как до того, так и в более поздние времена и назывался „эхдас“-ом („расм-е эхдас“). Мы пытались дать объяснение этого термина, опираясь как на архивные документы Матенадарана, так и в особенности на одно свидетельство историка XVII века Искандера Мунши, по которому „мухдис“-ом или „эхдас“-ом назывался налог, который взимали государственные чиновники и тиулдары, когда они занимались разбором разных споров, возникавших между райатами, и особенно тех преступлений, которые назывались эхдас-е арбаэ —(„четыре случая“— убийство, изнасилование, выбивание зубов, ослепление)[1].

Заслуживает внимания и то, что в указе шаха Исмаила, данном Татевскому монастырю 6 месяца раджаба 912 г. хидж. (22 ноября 1506 г.) (док. № 10), в котором затронуты те же вопросы, что и в вышеупомянутом указе от 1503 г., вместе с налогом „мал“ упоминается также термин „галле“

[1] „Тарих-е аламара-е аббаси“, т. I; Персидские рукописи Матенадарана, № 11, стр. 292а. Ср. с Tadhkirat al-Muluk by V. Minorsky, London, 1943, стр. 42, 119, персидский текст (факсимиле), стр. 3.

(зерно), который в документах позднего периода не встречается. Впрочем этот термин вплоть до 1930-ых гг. продолжал существовать в Иране в смысле натуральной ренты-налога, уплачиваемой государству крестьянами.

Как в указах Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, так и в указах шаха Исмаила I не только утверждены муафские права армянской церкви и армянского духовенства, но и строгонастрого предписано армянским райатам неукоснительно выполнять свои обязательства в отношении служителей церкви, армянского клира. От крестьян требуется регулярная уплата церковных податей, которые названы обычным мусульманским термином „назр“ (обещание, обет) или просто „податью“ („расм“). В этом отношении важны в особенности краткие аннотации на армянском языке, исполненные на некоторых указах. В этих аннотациях также упоминается ряд налоговых терминов, в т. ч. и церковные подати, которые зачастую не отмечены в тексте указа, как, напр., „хумс“ и „закят“[1].

Упомянутые в армянских аннотациях как налоговые, так и социальные и административные термины большей частью те же термины, которые упомянуты в этом или в другом указе. Однако они интересны в другом отношении: они показывают, как упомянутые термины произносились самим народом.

Указы царей Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу, а также шаха Исмаила I Сефевида представляют большую ценность в отношении социальных и административных терминов XV века, содержащихся в них. В некоторых из них, благодаря тому, что они написаны на основании указов, данных в прошлом, имеются такие термины, которые восходят и к XIV и предыдущим векам. В особенности бросаются в глаза термины, восходящие к периоду ильханства, как, напр., „амиртуман“, „даруга“, „битикчи“ и др. Социальными терминами богаты особенно начальные части-зачины указов, в которых лицо, выдающее указ, обращается к государственным чиновникам, воинским чинам и к представителям господствующих сос-

[1] См. комментарий док. № 8 в настоящем сборнике.

ловий данной местности. Среди государственных чиновников и местных внутриобщественных должностных лиц больше всего упоминаются следующие термины: „амир", „амиртуман", „хаким", „даруга", „шахна", „амил", „мубашир", „мутасарриф", „мутаваккил", „мутасадди", „мукаддам", „калантар", „мелик", „кедхуда", а из представителей зажиточных и господствующих сословий — „усул", „арбаб", „ашраф", „ахали" и пр. термины.

Духовный сан армянского клира представлен разными терминами. Независимо от их положения и занимаемой должности они обычно называются „вардапетами". Впрочем, иногда употребляется термин „кешиш" (священник), что следует понимать в смысле „армянское духовное лицо". Монахов обычно называют „рахбан" или „рахиб", а вообще членов братства монастыря называют „колахсиах" (чернец, черноголовый). Часто употребляется термин „махрасиах" (иногда также „махрасиаб"), что означает „инок", однако и этот термин употребляется в случайном понимании, ибо иногда так называются и католикосы (док. № 13). В этом отношении весьма примечательны указы, выданные агванским католикосам, в которых употреблен термин „католикос".

Указы агванских католикосов, данные на основании прежних указов, восходивших в свою очередь к указам на армянском языке киликийских армянских царей, во многих случаях сохранили такие армянские географические названия, которые с X века более не употреблялись в арабской и персидской письменности, как, напр., „Агванк", „Хачен", „Гандзасар" и т. д.

Из указов шаха Тахмаспа I Сефевида сохранились 7 указов. Из них два указа относятся к Агулису (док. №№ 12 и 14), два — к Татеву (док. №№ 15 и 17) и один — к Маку (док. № 16) и утверждают их вакуфные владельческие права относительно монастырских сел и пахотных земель. Из остальных двух указов одним (док. № 13) удостоверяются патриаршие права эчмиадзинского католикоса Микаэла Себастаци (1545—1576), коим одновременно уточняются фемы и епархии, подчиненные Эчмиадзину, а другим (док. № 18) восстанавливаются наследственные права гандзасарского католикоса Григора (1554—157?) относительно агванского патриаршего престола.

Упомянутые указы агулисского монастыря апостола Товмы весьма помогают уяснить владельческую и муафскую сущность тех монастырских земель, которые входили в общую обрабатываемую площадь отдельных сел (кёвшан) и поземельный налог и государственная рента-налог которых, будучи раз высчитаны, в общей сумме взимались с сельской общины. Из указа № 14 ясно видно, что из общей ренты-налога, взимаемого со всего села, ни одна доля не налагалась на монастырь, как на пользующегося некоторой долей земли. Из содержания и стиля указа одновременно видно, что по этому вопросу постоянно существовали противоречия и развертывалась сильная борьба между монастырем и членами сельской общины, и что последние нередко восставали и пытались насильственно обрабатывать монастырские земли, ничего не платя монастырю. Такие земельные участки, коими монастыри владели на правах землепользования, играли весьма отрицательную роль в деле еще большего обнищания крестьянина-землероба, члена общины, ибо изъятие этих земельных наделов из компетенции сельских общин означало сокращение общей обрабатываемой площади села, и это в том случае, когда государственную ренту-налог с этих земель фактически продолжали платить крестьяне, члены общины того же села.

О том, что борьба между монастырем Агулиса и райатами окружных сел носила длительный характер, следует заключить из того факта, что среди издаваемых указов имеются два указа, из коих один опубликован в 1581 г. беглярбеком Азербайджана, а другой — в 1585 г. сефевидским султаном Мухаммедом Худабанда, которые выданы в подтверждение муафских прав этого монастыря на вакуфные земли. Так, например, в указе от 1581 г. (док. № 20) также подчеркнуто то, что „мал" и диванские прочие обязательства с монастырских земель, находящихся недалеко от Агулиса в Ванандском ущелье, подсчитаны в общем „малоджхате" и „вджухате", взимаемых с Агулиса, а потому кедхуда и райаты сел, находящихся в ущелье Votanda, не вправе что-нибудь требовать от настоятеля агулисского монастыря.

Последний указ агулисского монастыря, выданный в месяце мухаррам 994 г. хидж. (23 декабря 1585 г.—22 января 1586 г.), представляет исключительную ценность. Здесь имеется достаточно определенное свидетельство о том, что хотя монастырская братия первоначально освобождена была от прибавочной подушной подати („тафавут-е джизья“), все же чиновник-ревизор („мумайиз“) снова вычислил их подушную подать и внес в общую сумму налогов, взимаемых с Агулиса. Далее в указе сказано, чтобы агулисские мелики кедхуда вносили эту сумму на месте и не причиняли по этому поводу никакого беспокойства людям монастыря.

Из частичного изучения некоторых упомянутых указов видно, что указы, выданные агулисскому монастырю как шахом Тахмаспом I, так и бегларбеком Азербайджана и султаном Мухаммедом Худабанда, могут премного помочь в деле выяснения вопросов вакуфного землевладения монастырей и определения, как и в конечном счете за чей счет исправляется право муафства, пожалованное монастырю и монахам.

Указами, выданными в 1557 г. и 1562 г. шахом Тахмаспом I Сефевидом Татевскому монастырю, вновь утверждаются списки монастырских сел, при этом отмечено, что они в свое время являлись мулками вардапета Шмавона Ангехакотци и последним пожертвованы монастырю в виде вакфа. Сравнение этих списков со списками указов Хасан-Али Кара Коюнлу от 1468 г. и шаха Исмаила I Сефевида от 1510 г. показывает, что число монастырских сел за 100 лет не изменилось. И это не случайно. Жертвовали целые села и группы сел крупные армянские феодалы-землевладельцы, коих в XVI в. больше не было в Армении. В XVII веке отмечены лишь факты пожертвования единичных сел или какой-нибудь части их представителями армянского зажиточного купеческого сословия, которые с конца XVI века начали приобретать мулки, купленные на деньги.

Не менее важным документом является указ шаха Тахмаспа, пожалованный в месяце раджаб 969 г. хидж. (7 марта —6 апреля 1562 г.) монастырю апостола Тадевоса в Маку (док. № 16; в док. Каракилиса), коим определяются грани-

цы монастырского поля и уточняется количество воды, отведенной ему. Документ вызывает особый интерес в особенности содержащимися в нем географическими названиями, интересными деталями и терминами, относящимися к вопросу орошения и церковным податям. Он имеет важное значение для армян Маку, Хоя и ближайших к ним районов, равно как для определения сферы влияния монастырей особенно апостола Тадевоса в Маку и Первомученника Степаноса в Даращамбе, причем он содержит много интересных сведений.

С точки зрения изучения истории социальной борьбы райатов с феодалами достоин особого внимания опубликованный высочайшим диваном в 1577 г., в годы царствования шаха Исмаила II, указ, выданный в подтверждение решения „судей стана“ (воинское присутствие). Этот указ выдан после того, как настоятель Хавуц-тара и его родственники — другие землевладельцы представили жалобу чрезвычайной комиссии, образованной шахом Исмаилом II, указывая на то, что многие райаты их сел отказываются платить ренту. Чрезвычайная комиссия предписывает бегларбеку Чухур-Саада (Ереван) и уполномоченному Шар'а укротить райатов и заставить их выполнять свои обязательства в отношении помещиков. Этот указ особенно ценен содержащимися в нем шариатско-юридическими терминами, как напр., „мулк-е шар'и“ (ملك شرعى)، „уджрат-ул-масал“ (اجرة المثل)، „талаб ва лзум“ (طلب و لزوم)، „джахат-е шар'ийе“ (جهة شرعيه) и др.

Указы XVI в., как было сказано, также богаты многочисленными налоговыми, социальными и административными терминами. Эти термины необходимы для изучения вообще налоговой системы и, в частности, той формы реализации налогов, когда право взимания их с населения, по отдельным объектам, вместо жалования выдается военщине или государственным должностным лицам как „тиул“ или „хамесале“.

Тиул, как феодальный институт, начал выступать с первой половины XVI века и сделался принятой формой, в особенности, в XVII веке. Характерно то, что о тиулдарах

впервые упомянуто в указе шаха Тахмаспа I от 1544 г. (докум. № 12).

С точки зрения изучения налоговой системы достойны внимания в особенности термины „абваб-е джам'“ и „макта'“, из коих первый, употребляющийся иногда в сокращенной форме „джам'“, является той общей суммой налогов, под которую подведены налоги, взимаемые с одного или нескольких податных объектов. Когда говорили, что налоги такого-то объекта входят в „абваб-е джам'“ того или другого села или города, то это означало, что этот объект должен был свои налоги уплатить лишь через посредство данной сельской общины и не мог рассматриваться как отдельная налоговая единица. „Макта'“ называлась та определенная сумма или то определенное количество продуктов, которое, будучи раз установленным, независимо от урожая данного года, неизменно выплачивалось помещику или государству.

Довольно своеобразным и ценным документом является указ Симона, царя Картли, 1544 года, относящийся к праву тарханства (налоговой иммунитет) армянских священников Гори. Этот указ (док. № 23) по форме и стилю весьма схож с указами шаха Исмаила I начала XVI в. Здесь упоминаются почти те же термины, о которых мы говорили при описании указов XV века. Будучи написан на основании более древних указов, он содержит такие термины, которые не встречаются в других указах XV и XVI вв., например, „тархан“, „яргучи“, „савари-е даргах“, „вазиране“ и другие.

Мы здесь не будем отдельно останавливаться на единственном документе (док. № 21), относящемся к Ахтамарскому монастырю, о чем мы достаточно подробно говорим в комментарии к этому документу.

В пределах этого предисловия нет возможности остановиться в отдельности на каждом термине, упомянутом в указах, и показать значение его в деле изучения социально-экономических отношений того времени.[1] Отметим лишь

---

[1] Объяснение терминов см. в „Словаре терминов“ в конце настоящего выпуска.

следующее: хотя в указах второй половины XVI века весьма часто повторяются налоговые, социальные, административные и прочие термины предыдущих веков, однако, как частично мы имели возможность познакомиться, среди них имеется значительное число таких терминов, которые впервые появляются в XVI веке и весьма важны для изучения истории изменений и развития, имевших место в феодальных отношениях.

Указы содержат интересные сведения также об управленческом делении и административной системе страны. В качестве крупных административных единиц упомянуты вилайеты Чухур-Саада (Ереван)[1], Туман-е Нахчеван, Капанат, Карабах, Арран, Арасбар, Гёкча. Как видим, картина административного деления страны в XV—XVI вв. почти та же, какая была в период владычества ильханов, когда страна была разделена на „туманы“. Название „туман“ сохранилось лишь в соединении с Нахчеваном, что затем продолжалось вплоть до конца XVIII века. Часто названия административного деления — „вилайет“, „нахия“, „махал“, „болюк“ переданы в случайном осмыслении; в частности термин „махал“ употреблен в смысле „местности“, а иногда и „села“ (док. № 11).

Из более мелких административных единиц упомянуты так называемые нахия „Орота“ и „Гехи“ в вилайете Капаната и „Сисаджан“ и „Азад-Джиран“ в „Туман-е Нахчеван“. Свидетельства об этих нахия или махалах и входящих в них известных селах дают нам возможность приблизительно уточнить пределы вышеупомянутых вилайетов.

В связи с утверждением списков монастырских имений и уточнением их границ, упомянуты названия многих армянских сел, которые важны для изучения исторической географии, в особенности Восточной и Юго-восточной Армении XV и XVI веков.

Крупные монастыри и церкви в указах и других доку-

---

[1] Араратская область начала так называться в конце XIV века по имени княжившего здесь амира Саада. „Чухур-Саад“ значит „Яма Саада“ или „Долина Саад“, в армянских источниках „Саата пос“. Собственно имя „Саад“ буквально означает „счастливый“, а потому персидские источники название „Чухур-Саад“ этимологизируют и переводят „счастливая долина“.

ментах большей частью названы по наименованию той местности, где они находятся, напр., „Татев“, „Вагади“, „Агулис“, „Дарашамб“ и др. Впрочем, иногда они упомянуты под турецким названием, как, напр., „Учкилиса“ (Эчмиадзин), „Каракилиса“ (монастырь апостола Тадевоса), „Кызыл ванк“ (Аменапркич — Всеспаситель) и т. д.[1]

Наконец, нужно отметить, что указы представляют особый интерес и с точки зрения изучения существовавшей в то время системы секретарства, диванской переписки, а также порядка регистрации. На документах, большей частью на оборотной стороне, имеются надписи, из коих видно, что по написании этих указов они обычно заносились в определенные диванские книги.

После закрепления печатью шаха, каковая с XVI века обычно ставилась наверху основного текста, указы подлежали закреплению также печатями садра и эътемад-уд-довле. Далее, если указы касались вопросов земельной собственности и муафства, они подвергались регистрации и „мустовфи-е мовкуфатом“, а затем заносились в местные, областные дафтары „мовкуфата“. Такие указы подлежали учету также в центральных и местных финансово-налоговых канцеляриях и закреплялись печатями соответствующих должностных лиц и следующими весьма краткими надписями: „записано“, „регистрировано“, „фиксировано“, „извещено“ и т. д.

На шариатских копиях, помимо довольно подробной регистрации имеющихся на подлиннике печатей и надписей, иногда сжато, иногда же сравнительно пространно на арабском языке отмечалась верность копии с подлинником, что удостоверялось печатью начальника нотариальной конторы Шар'а. На копиях также встречаются надписи, свидетельствующие об их регистрации и заверенные печатью соответствующей инстанции.

1 Эчмиадзинский монастырь и село Вагаршапат назывались „Учкилиса“ (три церкви) потому, что в XIV веке при кафедральном храме имелись еще две другие церкви. „Каракилиса“ (черная церковь), „Кызыл ванк“ или „Кызыл килиса“ (Красный монастырь или Красная церковь) назывались те монастыри и церкви, которые были построены из камня этого цвета.

* * *

Все указы XV—XVI вв., находящиеся в различных папках, в настоящей книге распределены в хронологическом порядке. Каждый документ имеет весьма краткий заголовок, в котором отмечено: кем дан указ, кому, когда и по какому поводу? Затем указаны соответствующая папка фонда персидских документов Матенадарана и тот номер, за которым регистрирован данный документ. Далее отмечено: документ подлинный или копия, размер его и форма письма. Документы написаны на разной бумаге, что мы не сочли нужным отмечать это в каждом отдельном случае. Более подробное описание состояния документа дано в комментарии к каждому отдельному документу.

При переводе указов мы старались точно передать подлинник и в пределах возможности, иногда допуская некоторые стилистические и синтаксические нескладности, сохранить такие выразительные специфические особенности этих документов, которые отображают дух времени и характерны для канцелярского делопроизводства, разработанного в условиях феодальных отношений.

Во время перевода переводчику приходилось ставить знаки препинания, ибо, как известно, современные правила пунктуации не применялись в персидской письменности.

В переводе текста мы использовали прямые скобки в тех случаях, когда пытались восстановить поврежденные или стертые части его или когда, в целях удобопонятности, вынуждены бывали прибавить одно или несколько слов. В круглые скобки взяты объяснительные слова, необходимые для правильного понимания данного отрывка текста. В круглых скобках также отмечены персидские синонимы тех терминов, которые в издаваемом тексте даны в русском переводе. Не восстановленные нами неразборчивые и поврежденные отрывки отмечены многоточием; в подстрочных примечаниях перевода указано количество неизвестных, неуточненных слов.

Налоговые, социальные, административные и прочие термины, равно как географические названия и иностранные

собственные имена мы постарались дать в персидском произношении[1], исключая лишь несколько терминов и имен, которые в нашей литературе укоренились в местном традиционном произношении, напр., „вилайет“, „нахия“, „мелик“, „даруга“.

Термины, данные в армянском и русском переводах указов курсивом, объяснены в словаре в конце выпуска. Объяснение терминов дано, по возможности, кратко, при этом мы старались передать основной смысл термина, примененный в то время и специально в данном тексте документа. Терминам, пока что окончательно не освещенным наукой, мы дали свое более вероятное, как нам казалось, объяснение или предложили их новое толкование, не входя в полемику с тем или иным исследователем.

Объяснение некоторой части терминов дается впервые, на основании данного документа и других источников.

Не во всех случаях удалось нам расшифровать печати на документах. Впрочем, принадлежность их тому или другому лицу большей частью уточнена.

Документы, сохранившиеся в подлинниках, сличены нами с дошедшими до нас копиями, а документы, сохранившиеся в копиях (одна или несколько копий), — друг с другом. Имеющиеся в них различия весьма незначительны. В случае существенных различий мы в текст вносили более вероятное, отметив это в комментариях к документу.

Описание упомянутых копий документов и имеющиеся на них различные надписи также подробно даны в комментарии каждого документа.

Персидские указы преимущественно написаны на одной странице, на оборотной стороне делались надписи относительно регистрации документа, а в более позднее время аннотации на армянском языке.

В разделе персидских документов полностью дана первая страница каждого указа. Текст второй страницы дан лишь в тех случаях, когда документ состоял из шахского указа и мисала Шар'а, написанных на обеих страницах бумаги (док. №№ 17 и 19) или же если на оборотной стороне сделаны важные надписи, непосредственно связанные с содержанием

[1] Персидские ä, h, ġ передаются русскими буквами а, х, г.

основного указа (док. №№ 11 и 12), в противном случае подробное описание оборотной стороны документа дано в конце армянского и русского переводов.

Мы старались основные тексты указов дать, по мере возможности, без излишних приписок, а потому на этих документах армянские надписи и краткие аннотации, исполненные в разное время, мы поместили в комментарии данного документа.

Об отдельных деятелях, упомянутых в указах, мы старались дать дополнительные сведения.

Предлагая вниманию востоковедов этот первый опыт расшифровки, перевода и публикации текстов персидских документов, мы надеемся, что замечания специалистов всемерно помогут нам избежать имеющихся в данном выпуске недочетов при издании следующих выпусков „Персидских документов Матенадарана“.

А. Д. Папазян.

ДОКУМЕНТ 1

Указ султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1449 г. об освобождении от налогов монастырских земель Татева и Вагади и урожая, собранного с них

Папка 2а, документ № 10, оригинал, размер 32×14 *см.*
письмо шикастэ-дивани

...* показал [грамоты] прежних царей и августейший указ повелителя мира,— да не убудет он во всех краях [мира],— что, согласно им, урожай [земель] монастырей Татева и [Вагади], который исстари принадлежал им и расходовался на [нужды] освещения и посетителей (паломников), пожалован (сделан *мусалламом*) ему (настоятелю). Все *даруга*, *шахна*, *мелики* и *кедхуда* Оротского *болука*, согласно указу его величества завоевателя [стран],— да продлит бог дни его царствования и власти,— ни в коем случае не должны близко подступать к посевам и урожаю упомянутого *вардапета* и к людям, связанным с ним, и ни в большей и ни в меньшей мере не должны возыметь [к.-л.] желание и ожидание и [должны] обходиться [с ними] так, чтобы упомянутый *вардапет* остался доволен и благодарен и сумел бы обслуживать посетителей (паломников) и молиться за [благоденствие] державы его величества государя...**,— да увековечит бог дни его царствования и власти.

Пусть они так несут [службу] и верят.

Написан в конце месяца раби' I 853 г. (20—23 мая 1449 г.).

Две печати — неразборчивы.

---

* Начало текста утрачено.

** Неразборчивое слово.

ДОКУМЕНТ 2

Указ султана Джаханшаха Кара-Коюнлу об освобождении монастырских земель Татева и Вагади от всякого рода налогов и о подчинении армянского духовенства Гёкчайского вилайета Шмавону вардапету, настоятелю Татева

Папка 2а, документ № 7, оригинал, размер 47×17 *см*, письмо шикастэ-дивани

Амиры олка, хакимы и *даруга*, *мутаваккилы, амилы*, занимающиеся [этими делами] *мутасадди* и *амиртуман* Капаната, Аррана и Арасбара и в особенности *шахна, мелики* и *мукаддами* [этих] местностей пусть осведомятся о высочайшем *фермане* и будут уведомлены и знают, что на-днях предводитель христиан (викарий) *вардапет* Шмавон пришел к вратам (во дворец) прибежища мира и, выразив свою покорность и заверив [нас], что возносит молитвы о вечном продлении нашей, со дня на день растущей державы, представил указы прежних царей, [а также] подписанный и обнародованный высочайший указ о том, чтобы монастыри Татева и Вагади, являющиеся резиденцией и местожительством его, и обрабатываемые земли, относящиеся к *вакфам* его монастыря, считались *муаф* и *мусаллам* от *мала, ихраджата* и *аваризов дивана* и чтобы не взимались с его посевов, пахотных земель и урожая *мал* и *харадж*, чтобы его люди были признаны *мусаллам* и свободны от переписи *(марфу'-ул-калам)*.

А потому с помощью всемогущего бога обнародован сей указ, которому следует обязательно подчиниться во всех краях и во всех местностях, дабы их *мутаваджехаты*, по древним признанным законам считались *муаф* и скинутыми *(мавзу')*, а священники и монахи Гёкчайского *вилайета* попрежнему признали его своим предводителем (викарием) и *вардапетом* и подчинились ему, несли службу, и тот *назр*, который с древних времен они давали монастырю Татева, в том же порядке продолжали давать.

[Мелики] и *даруга* Орота, согласно данному указу, которому надлежит подчиниться, пусть признают [сие] утвержденным и не делают противного.

Нет даты. Печать Джаханшаха.

ДОКУМЕНТ 3

Указ Бегум хатун, жены султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1462 г., выданный Гандзасарскому католикосу Иоаннесу, коим удостоверяются его патриаршие права и предлагается государственным служащим данной местности не только не притеснять его и подчиненное ему духовенство взиманием разнообразных податей, но и в случае надобности оказывать им помощь

Папка 2а, документ № 5, копия, размер 106×33 *см*, письмо шикастэ-дивани

Он богатый!

Августейшая государыня. Мое слово:

Да будут осведомлены *амиры, хакимы, даруга*, родовитые *(усул)*, вельможные, знатные, видные люди и *мелики, кедхуда, арбабы* и *амилы, мутасаррифы* и *битикчи* стран, находящихся в безопасности, что гордость христиан Иоаннес, католикос *вилайета* Агванк, на днях показал ее величеству, опоре царской власти,— да продлит бог на вечные времена ее царствование и власть,— (Джаханшах) высочайший указ, представленный на утверждение блаженной памяти почившего царя Шейха Увейс *бахадура*,— да просветит господь-бог душу его!

Содержание этого указа следующее:

«„С давних времен и согласно хартии царя Сиса — предводительство и главенство над всеми местностями Агванка принадлежит католикосу Матевосу, в каковых целях обнародован настоящий указ — *ярлык*, чтобы признали его, как раньше, предводителем и главой армян этого *вилайета*, считали его десницу в этом деле мощной и полноправной, не останавливались на постой в местностях, [принадлежащих] ему, не брали его скот на *улаг*, не взимали с него и подчиненного ему духовенства ничего под видом *джизья* и

бейт-ул-мала, чтобы армяне Гандзасара в Агванке признали его своим предводителем и главой и не выходили в отношении их религии за пределы его речей и поучений, считали необходимым подчиняться ему и чтобы никогда не отмежёвывались от него, чтобы никто не вмешивался и не ввязывался в его дела, не совершал преступных деяний в отношении подчиненного ему духовенства и приближенных лиц, не требовал от них ничего и не имел никаких желаний и ожиданий. Если он обратится к ним с какой бы то ни было просьбой, то чтобы они сочли нужным честно помочь ему и сделать так, чтобы они, подчиненное ему духовенство и приближенные его, свободно могли заниматься своими делами и надлежащими вопросами и постоянно славословили".

[Католикос Матевос этот указ] представил нам и попросил утвердить на свое имя. Просьба его была одобрена и с помощью всемогущего бога сей августейший указ был обнародован во всех концах [мира], чтобы, как было утверждено и принято указами прежних царей, так и [ныне] обходились и не производили никаких изменений в принятых законах и прежних канонах, считали в этом деле его десницу мощной и полноправной, признали его своим предводителем и главой и в отношении их религии не выходили за пределы его речей и поучений».

[Католикос Иоаннес] попросил подпись *хассе-е шарифе*. Уважив его просьбу, был написан сей августейший указ. Согласно [упомянутым] указам, пусть признают установленным и утвержденным и не вносят в их законы изменения, так как это принадлежит нашему *хассе-е шарифе*; пусть в [упомянутых] вопросах не противятся и не делают упущений и пусть всюду так поступают и лишь только этот [указ] будет украшен священной печатью и засияет, да поверят ему.

Написан 10-го дня зикаада месяца 866 г. (6 августа 1462 г.).

Печать Бегум-хатун: Если милосердный господь даровал [тебе] богатство обоих миров,
То не возгордись ты величием, дарованным тебе судьбой, о Хатун хан.

Регистрирован. Раб и отменный слуга *ходжа* Шамс-ад-дин Мухаррам.

ДОКУМЕНТ 4

Указ Хасан-Али Кара-Коюнлу от 1468 г. об освобождении от налогов монастырей Татева и Вагади, о пожаловании им бахраче монастырских сёл и о регулярной выплате духовных податей

Папка 2а, документ № 6, оригинал, размер 74×26 *см*, письмо шикастэ-дивани

Он великодушен и заботлив!

Победоносный Хасан-Али *бахадур*. Наше слово.

Да будет известно *амирам*, *хакимам*, *даруга*, *амилам* и *мубаширам* дел *дивана* Капаната, Аррана и Арасбара, а также *меликам* и [*кедхуда* этих мест], что гордость христиан—*вардапет* Шмавон и монах Степанос прибыли к вратам прибежища мира и, обратившись с ходатайством, представили высочайшему милосердию указы, дарованные им блаженной памяти почившим мучеником царем, отцом моим,— да озарит господь бог душу его!— о том, чтобы „не взимали *мал*, *ихраджат* и *авариз* с монастырей Татева и Вагади, являющихся их резиденцией и местожительством, и с монастырских *вакфов* и обрабатываемых ими земель, а также не брали *мала* и *хараджа* с пахотных земель и посевов их и связанных с ними людей, чтобы священники и монахи *вилайетов* Гёкча и Орота признали его своим предводителем и *вардапетом* и были покорны ему, и тот *назр*, который с давних времен давали они монастырю Татева, попрежнему продолжали давать. *Бахраче* с земель купленных Шмавоном *вардапетом* у сына Бешкена, мы милостиво даровали ему по приобщенному списку".

Так как они попросили удостоверить это, поэтому, согласно их просьбе, был закреплен этот высочайший указ, дабы в принятом порядке и по установленным законам их посевы были признаны *муаф*, *мусаллам* и землями, не подлежащими переписи (*марфу'-ул-калам*); не допускать в

прежних указах и законах никаких изменений, посягательств и ни в коем случае не причинять беспокойства и в этом вопросе не делать никаких упущений.

Написан по высочайшему повелению,— да продлит всемогущий бог его жизнь!—4-го дня месяца рамазана 872 (28 марта 1468 г.).

Печать:
Хасан Али, сын султана Джаханшаха, 872

Занесено в книгу:
Слуга царского двора Мир-Али Парванчи.
Написал раб, слуга.

Список монастырских сёл, написанный очень мелкими буквами — письмом шикастэ на узенькой полоске листа и прикрепленный между 6-ой и 7-ой строками указа

№№	Село	Нахиа	Вилайет
1	Бнунис и Тас	Сисаджан	Туман-е Нахчеван
2	Каракилиса	"	"
3	Дастаджерд и Гёлязи	"	"
4	Свари	Орот	Капанат
5	Агакянди	"	"
6	Ташу	"	"
7	Татев	"	"
8	Тандзатап	"	"
9	Хотанан	"	"
10	Халидзор	"	"
11	Шнхер	"	"
12	Борди	"	"
13	Киц	"	"
14	Хот	"	"

ДОКУМЕНТ 5

Указ Узун-Хасана Ак-Коюнлу от 1475 г. об освобождении армянского духовенства в Дарашамбе от „хараджа“ и „джизья“

Папка 1а, докум. № 3, оригинал, размер 32×18 *см*, письмо шикастэ

Власть принадлежит богу!]

Победоносный Хасан *бахадур*. Наше слово.

Да знают все *даруга* и *калантары* Дарашама, что [армянский] монах Вардан и другие прибыли к вратам прибежища мира и возбудили ходатайство о том, что с давних времен до сих пор не было никогда такого закона, чтобы с монахов и чернецов Учкилисы (Эчмиадзина) взимали *харадж* и *джизью*. [Об этом] у них имеются в руках указы прежних царей.

Необходимо, чтобы, как раньше, считая [все это] определенным и установленным, не причиняли беспокойства монахам и чернецам этого места, не взыскивали с них ничего и не пренебрегали прежним порядком, так как упомянутые монахи принадлежат к монашескому сословию Учкилисы (Эчмиадзина).

Следует так поступать, не отклоняться от указа и верить высочайшему и святейшему указу.

Написан 6-го дня месяца джумады II 880 г. (8 октября 1475 г.)

Печать:
Хасан сын Али, сын Османа.

Занесен в книгу великого *амира* Осман-бека....*
Слуга [царского] двора Ал-Рашид (?).

На оборотной странице шесть печатей одного и того же размера: две печати неразборчивы. На первой из остальных четырех печатей можно прочесть имя „Муса Мухаммад 878 г. (1473–1474)“, *на второй имя* „Омар“, *на третьей* „Ибрагим“, *а на четвертой* „покорнейший слуга Шейх Ибрагим“. *У трех печатей имеются записи, касающиеся регистрации. На оборотной странице в левом углу, сверху снова упоминается имя Осман-бека. Имеются еще две краткие записи* „Уведомлен“ *и* „написан“, *при этом под последней упоминается 880 г.*

* Одно слово неразборчиво.

ДОКУМЕНТ 6

Указ Якуба падишаха Ак-Коюнлу от 1487 г. Гандзасарскому католикосу Шмавону, коим он утверждает его патриаршие права и освобождает подчиненное ему армянское духовенство от различных податей

Папка 2а, документ № 8, копия, размер 141×32 *см*, письмо шикастэ-дивани

Власть принадлежит богу!

Победоносный Якуб *бахадур*. Наше слово.

Печать:
в центре: Якуб, сын Хасана, 892.
по краям: Кто выгоды человека божьего защитит,
Бог его во всех случаях от бед защитит, 892

Пусть знают *амиры*, *хакимы*, *даруга*, родовитые (*усул*), вельможные, знатные, видные люди, *мелики*, *кедхуда* и *арбабы* всего Азербайджана, все *мутасадди* дел *дивана* и *мубаширы* царских дел *вилайета* Агван[к], что на днях армянские священнослужители — католикос Шмавон и инок Мартирос, являющиеся племянниками (сыновьями брата) священнослужителя католикоса Матевоса, прибыли к вратам прибежища мира и показали указ, дарованный блаженной памяти почившим царем Джаханшахом-Мирзой католикосу Матевосу. Как сказано, они прибыли к вратам прибежища мира и представили его величеству упомянутый указ следующего содержания:

«Вышеупомянутый [католикос Матевос] показал указ блаженной памяти царя Султана-Увейса *бахадура* о том, что „с давних времен и согласно хартии царя Сиса, предводительство и главенство над всеми местностями Агванка принадлежит католикосу Матевосу. Надлежит, чтобы его признавали, как раньше, предводителем и главой армян этого *вилайета*, считали его десницу в этом деле мощной и полноправной, не останавливались на постой в его местностях, не брали их скот на *улаг*, не взимали с него и подчиненного ему духовенства ничего под видом *джизьи*, чтобы армяне Гандзасара в Агванке признали его своим

предводителем и главой, чтобы [вышеуказанные лица] в отношении подчиненного ему духовенства не совершали никакого преступления, не взыскивали с них ничего и не имели никакого желания и ожиданий. А если он у них потребует что-нибудь, пусть они сочтут это своим долгом честно помочь ему и сделать так, чтобы он и подчиненное ему духовенство и его приближенные смогли свободно заняться своими делами и надлежащими вопросами“.

Он показал [этот указ], и было установлено, как было в прошлом установлено и принято, согласно указам прежних царей, в том же порядке считать принятым и не производить никаких изменений в текущих законах и прежних канонах, считать его десницу в этом деле мощной и полноправной и признавать его своим предводителем и главой».

[Католикос Шмавон и инок Мартирос] по этому вопросу попросили наш высочайший указ на свое имя, представив при этом [также] *фатву имамов* религии о том, что, „если *имам* данного времени от *джизьи* освободит монахов (сделает *муафом* и *мусалламом*), то это разрешается *шариатом*“. Вот поэтому обнародован на нашем материке достойный подчинения и недосягаемый царский наш указ: если изложенное в начале нашего указа говорит в пользу верующих, то пусть все это будет признано и закреплено на имя католикоса Шмавона и инока Мартироса, так как они являются монахами, и будет достойно нашей высочайшей подписи, и как по сей день было принято предводительство тамошних армян, пусть [и впредь] считают точно так утвержденным. Пусть незаконно не останавливаются у них на постой приходящие и уходящие, победоносные воители, *мубаширы* и другие не требуют *алафе* и *улуфе* и, вопреки настоящему указу, не посягают [ни на что], *шигаром* и *бигаром* никогда не причиняют беспокойства. Пусть все *даруга* и *кедхуда* признают [сие] утвержденным в данном порядке, пусть не отклоняются от указа и ежегодно не требуют нового указа, и когда [этот указ] будет украшен и засияет высочайшей и священной печатью и сделается понятным и четким, пусть верят ему.

Завершен благополучно.

Написан 4-го дня месяца джумады I 892 г. (24 апреля 1487 г.), в престольном городе Тавризе.

На оборотной странице неудачно срисованы записи, сделанные писцами и относящиеся к регистрации указа в книгах дивана. Имеются четыре неразборчивые записи и копия круглой печати, на которой читается: „Победоносный Якуб *бахадур*". *При ней имеется следующая запись*: „Это и есть подлинник печати".

ДОКУМЕНТ 7

Указ Рустама падишаха Ак-Коюнлу от 1493 г. католикосу Саргису в Эчмиадзине, коим повелевает не утруждать настоятеля монастыря апостола Тадевоса в Маку вардапета Закарию

Папка 1а, докум. № 14, оригинал, размер 22,5×17,5 *см*, письмо шикастэ

Власть принадлежит богу!

Победоносный Рустам *бахадур*. Наше слово.

Да знает Саргис из Учкилисы, что Закария монах (настоятель) Каракилисы (монастырь апостола Тадевоса) в Маку доказал, что он (Саргис) его неуместно и несправедливо притесняет и посягает на него. [А потому] надлежит, чтобы он с ним обходился попрежнему и не посягал на него неуместно и вопреки высочайшему указу и чтобы он в этом вопросе не делал упущения и считал это своей обязанностью.

Завершен благополучно.

Печать:
Рустам, сын Максуда, сына Хасана.

Написан 8-го дня месяца зикаада 898 г. (21 августа 1493), в краю Бедовстана (?).

На оборотной странице имеется запись: „Внесен в книгу *дивана*".

ДОКУМЕНТ 8

Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1503 г. об установлении прежних епархиальных прав Татева в лице вардапета Симеона, настоятеля Татева, над духовенством Гёкчайского вилайета, о вторичном утверждении монастырских земель, а также об освобождении этих земель и местного духовенства от многочисленных государственных налогов и обязательств

Папка 2а, докум. № 13а, оригинал, размер 43×24 *см*, письмо шикастэ—дивани

Он есть!

Во имя бога милостивого и милосердного.

Власть принадлежит богу!

Победоносный шах Исмаил *бахадур*. Наше слово:

Пусть знают *амиртуман*, *амиры*, *хакимы*, *даруга*, *амилы*, *мутасадди*, занимающиеся [этими делами] Нахчевана, Гёкчи, Аррана и Арасбара, *мелики* и *мукаддамы олхи* Орота, что на днях прибыл к вратам прибежища мира *вардапет* Симеон и, пав ниц, поцеловав прах царского порога, возбудил ходатайство о том, что главенство армянского духовенства и монахов *вилайета* Гёкча с древних времен принадлежит ему. Следовательно необходимо, чтобы его по стародавнему порядку и древнему канону признали *вардапетом* и главой армянского духовенства и монахов упомянутого *вилайета*, чтобы они подчинялись и служили ему и ту подать (*расм*), которую они уплачивали монастырю Татева, продолжали платить.

[Поскольку] монастыри Татева и Вагади являлись резиденцией и местожительством его (Симеона), и земли, принадлежавшие к монастырским *вакфам*, и обрабатываемые [им], в том же порядке признать утвержденными и не причинять [им] беспокойства; не причинять беспокойства упомянутому [*вардапету*] под предлогом *ихраджата*, *аваризата*, *шилтагата* и таких недопустимых требований, как *алафе* и *улуфе*, *коналга*, *улаг* и *улам*, *бигар* и *шигар*

дастандаз, савари, пишкаш, салами, ихраджат крепости, эйди, новрузи, ячмень, баранта и прочие запрещенные диванские обязательства и не причинять беспокойства вышеупомянутому и его приближенным и не подступать близко к их посевам, землям и урожаю. В каком порядке они обходились с ними, в том же порядке пусть продолжают поступать и в отношении их не считать удобным взимать подать *мухдис*. Пусть местные *даруга* и *амилы* не вмешиваются в их дела и не взимают следуемые им подати и считают обязательным заботливое отношение к ним и не преступают смысла августейшего указа, ежегодно не требуют новых указов и верят этому высочайшему указу.

Завершен благополучно.

Печать шаха Исмаила I

Написан 12-го месяца шаабан 908 г. (10 февраля 1503 г.).

ДОКУМЕНТ 9

Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1505 г. об освобождении монастыря Аменапркича в Хавуц-таре и духовенства того же монастыря от ряда государственных налогов и других обязательств

Папка 1а, докум. № 6, оригинал, размер 40×22 *см*, письмо шикастэ-дивани

Власть принадлежит богу!

Победоносный Исмаил *бахадур*. Наше слово.

Печать шаха Исмаила I

Отныне решено, чтобы никто [будь он] победоносный воин или кто-нибудь другой, не посмел посягать на монастырь Кызыл-Ванк (Аменапркич), чтобы близко не подступал к*... настоятелю чудотворного копья (Гехард) и гордости мудрецов Даниэла, не вмешивался [в его дела] и не пытался причинить [ему] вред. Чтобы не подступал под предлогом [взимания] *ихраджата, аваризата, [шилтагата], права...., дастандаза, савари, аздара, пишкаша, салами, эйди, новрузи, намордара, джавалиги, золота за черик, тафавут-е джизья, тафавут-е...* и других запрещенных диванских обязательств. *Хакимы, даруга* и *калантары* Чухур-Саада пусть знают, что так утверждено и пусть не отклоняются от [настоящего] повеления.

* Вследствие порчи левого края документа, утраченные слова отмечены многоточием.

Завершен благополучно.

Написан 25-го дня месяца раби' I 911 г. (26 августа 1505 г.).

На оборотной странице имеются следующие регистрационные записи указа:

Согласно отношению почтенных чинов *дивана*.

Имело место — *подпись*.

Регистрирован.

Осведомлен.

ДОКУМЕНТ 10

Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1506 г. об утверждении прежних прав предводителя и настоятеля Татевского монастыря в лице вардапета Симеона над духовенством Гёкчайского вилайета и о повторном закреплении монастырских земель, а также об освобождении этих земель и местного духовенства от многочисленных государственных налогов и обязательств

Папка 2а, докум. № 136, копия, размер 59×20 *см*, письмо шикастэ

Во имя бога милостивого и милосердного.

О, Али!

Победоносный избранник Исмаил *бахадур*. Наше слово.

Место печати шаха Исмаила

Пусть знают *хакимы, даруга* и *амилы* Аррана, Арасбара, Капаната, Орота, Сисаджана, Гуштасифа, Карадага (Карабах?) и Нахчевана, что на днях прибыл *вардапет* Симеон к вратам небесного и возбудил ходатайство о том, что с давних времен ему принадлежит предводительство над армянскими священнослужителями и монахами *вилайета* Гёкча. А потому мы повелеваем, чтобы, согласно прежнему порядку и стародавнему закону, признали его предво-

дителем и *вардапетом* армянских священнослужителей и монахов упомянутого вилайета, подчинились и служили ему, а подати, выплачиваемые с давних времен монастырю Татева, продолжали платить.

[Поскольку] монастыри Татева и Вагади являлись резиденцией и местожительством его (Симеона) и земли, принадлежавшие монастырским *вакфам*, обрабатывались [им], считать в том же порядке утвержденными, и чтобы не причиняли ему беспокойства. Не причинять беспокойства упомянутому *[вардапету]* и его приближенным под предлогом [взимания] *ихраджата, аваризата, шилтагата* и других недопустимых требований, как *алафе* и *улуфе, коналга, бигар, дастандаз, пишкаш, салами, ихраджат крепости, эйди, новрузи,* ячмень, баранта и другие запрещенные обязательства, и [не посягать] на их посевы, пахотные земли и урожай, в каком порядке с давних времен по сей день обходились с ними в вопросе *мала* и *галле*, в том же порядке продолжали поступать. Местные *даруга* и *амилы* да не вмешиваются в их дела, а пусть оставляют им подати, [причитаемые им], и считают обязательной заботу о них. Да не оставят без внимания смысл обнародованного раньше высочайшего указа и ежегодно не требуют нового указа.

Завершен благополучно.

Написан 6-го дня месяца раджаба 912 г. (22 ноября 1506 г.).

ДОКУМЕНТ 11

Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1510 г., коим утверждается список сёл, принадлежавших монастырю Татева

Папка 2а, докум. № 12а, оригинал, размер 42×23 *см*, письмо шикастэ

Он бог!

Во имя милостивого и милосердного бога.

О, Али!

Власть принадлежит богу!

Победоносный Исмаил *бахадур*. Наше слово.

Печать шаха Исмаила I

В настоящее время выяснилось, что местности, упомянутые при сем в Сисаджане Туман-е Нахчеван и в Ороте Капаната, являющиесян аследственными *мулками вардапета* Шмавона из Ангелакота, были отданы в *вакф* монастырю Татева в Капанате, [ныне] находятся в его ведении и не имеют отношения к *дивану*. А потому решено, чтобы упомянутые местности были признаны вечными *вакфами* вышеупомянутого храма, и кто будет там заниматься пахотой и посевом, тот должен, по принятому исстари порядку, платить ему (монастырю) *бахраче* и ни под каким предлогом не делать упущений. Никто не должен вмешиваться в упомянутые *вакфы* и не подступать к ним близко, и пусть настоящее будет принято как строгое предписание.

Написан в месяце шаввал 915 г. (12 января— 10 февраля 1510 г.).

На оборотной странице дан следующий список монастырских сёл:

№№	Село	Нахиа	Вилайет
1	Бнунис	Сисаджан	[Туман-е Нахчеван]
2	Тас	"	"
3	Каракилиса	"	"
4	Дастаджерд и Гёлязи	"	"
5	Свари	Орот	Капанат
6	Агакянди	"	"
7	Танцзатап	"	"
8	Ташу	"	"
9	Татев	"	"
10	Хотанан	"	"
11	[Х]алидзор	"	"
12	Шнхер	"	"
13	Хот	"	"
14	Борди	"	"
15	Киц	Гехи	"

ДОКУМЕНТ 12

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1544 г. об уплате настоятелю монастыря апостола Товмы в Агулисе «бахраче», взимаемом с мулков этого монастыря

Папка 1а, док. № 10, оригинал, размер 25×15 *см*, письмо шикастэ-настаалик

Печать шаха Тахмаспа I

Последовал августейший *ферман* о том, чтобы *мутасадди мулков*, законно принадлежащих монастырю в Агулисе и находящихся в местности (деревня), называемой Шорлут в *нахие* Азад-Джирана в Туман-е Нахчеван, по местному стародавнему порядку и принятой [исстари] форме, безо всякого упущения вручали *бахраче* упомянутых *мулков* настоятелю вышепоименованного монастыря, если только оно не имеет никакого отношения к *Дивану*. После этого они не должны, вопреки принятому порядку, вмешиваться в упомянутые *мулки* и должны оставлять [их] в распоряжении упомянутого настоятеля, дабы [последний] обработал и упрочил *мал Дивана*.

Тиулдары, *мелики* и *кедхуда* упомянутого *махала* пусть имеют в виду настоящее и не допускают, чтобы кто-либо избежал подчинения смыслу вышеупомянутого, и не пренебрегают тем, что приказано, и, принимая это как строгое распоряжение, ежегодно не требуют нового указа.

Обязанность оказывать помощь этому делу возлагается на *даруга* Агулиса.

Написан в конце месяца джумади I 951 г. (19 августа 1544 г.).

ДОКУМЕНТ 13

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от декабря 1548 г.— января 1549 г., данный католикосу Микаэлу, коим восстанавливаются права Эчмиадзинского монастыря над его бывшими епархиями

Папка 1а, докум. № 12, оригинал, размер 33×20 *см*, письмо настаалик

Власть принадлежит богу!

Печать Шаха Тахмаспа I

Августейший *ферман* последовал о следующем: „Так как католикосат Учкилисы Чухур-Саада принадлежит католикосу Микаэлу, о чем у него имеются указы и документы, пусть в том же порядке он будет признан утвержденным, а армянские монахи и священники упомянутой *олки* и Туман-е Нахчеван, Гёкча-дангиз, Капаната, Хоя, Салмаса, Гянджи, Барды, Ахстабада, Закяма и Лори пусть в том порядке, в каком поступали они с прежними католикосами, поступают так же с ним и не выходят из рамок прежних порядков и древних законов, а считают необходимым уважать и сохранять [их], пусть не отклоняются от смысла имеющихся у него указов и документов и пусть примут сие как строгое распоряжение.

Написан в месяце зикаада 955 г. (2 декабря 1548 г.— 1 января 1549 г.).

ДОКУМЕНТ 14

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1555 г. об освобождении от налогов настоятеля монастыря апостола Товмы (Фомы) в Агулисе и об утверждении его поместных прав на монастырские земли

Папка 1а, докум. № 11, копия, размер 29×14 *см*. письмо шикастэ-настаалик

Власть принадлежит богу!

Место священной печати царя, обитающего в раю.

Августейший указ последовал о том, чтобы *даруга*, *мелики* и *кедхуда* Ордубада, Азад-Джирана и других [местностей] никогда не требовали от настоятеля монастыря в

Агулисе, вопреки [настоящему] указу и беззаконно, ни одного *динара* и ни одного *мана* урожая. Кто будет засевать земли упомянутого монастыря, где бы [эти земли] ни находились, тот должен, согласно порядку и обычаю, передать свою *бахраче* упомянутому настоятелю, а то, что они в [прежние] годы беззаконно отбирали у него, после того, как будет доказано, должны возвратить [ему] и не противиться. Монахи вышеупомянутого *махала* должны доставить упомянутому настоятелю причитаемые ему подати.

Написан в месяце джумади II 962 г. (23 апреля—22 мая 1555 г.).

На оборотной странице имеется свидетельство о подлинности копии, в котором одновременно отмечено, что на оборотной стороне оригинала имелись три печати и две подписи об утверждении документа.

ДОКУМЕНТ 15

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1557 г. о повторном утверждении поместий Татевского монастыря и поместных прав его

Папка 2а, докум. № 16а, копия, размер 38×19 *см*,
письмо шикастэ-настаалик

Он есть!

Место печати царя, райского, небесного обитателя,
имеющего славу Джам[шида].

Августейший указ последовал о следующем: как установлено *дафтаром*, местности, упомянутые при сем в *олке* Сисаджана в Туман-е Нахчеван и в *[нахиа]* Орота в Капанате, являлись наследственными *мулками* ангелакотца *вардапета* Шмавона из Татевского монастыря в Капанате, находились во владении его и не имели отношения к *Дивану*, а потому следует считать нахождение этих сёл в его владении возможным, и пусть никто, вопреки настоящему указу, беззаконно не вмешивается [в дела этих сёл]. Если кто-либо засевал или будет засевать эти местности, то пусть он выполнит свои обязательства по *бахраче* и платит ему (настоятелю); пусть он по той или иной причине не делает упущения. Да не отклоняются от смысла обнародованного по этому вопросу указа его святейшества царя, райского и небесного обитателя, пользующегося славой Джам[шида], и пусть в этом вопросе не делают упущений.

Написан в месяце раби' I 964 г. (2 января—1 февраля 1557 г.).

На оборотной странице имеется следующий список монастырских сёл:

№№	Село	Нахиа
1	Бнунис	Сисаджан
2	Тас	»
3	Каракилиса	»
4	Дастаджерд и Гёлязи	»
5	Свари	Орот
6	Агакянди	»
7	Тандзатап	»
8	Ташу	»
9	Татев	»
10	Хотанан	»
11	Халидзор	»
12	Шнхер	»
13	Хот	»
14	Борди	»
15	Киц	Гехи

Имеются записи:

Сличено со священным, высочайшим и достойным подчинения подлинником.—*Печать.*

Регистрирован.

Печать *мухтасиба*.

ДОКУМЕНТ 16

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1562 г. о границах земель храма Каракилисы (апостола Тадевоса) в районе Маку, о порядке орошения этих земель и о церковных налогах, взыскиваемых с сел Кариз, Маглазан и Коруг

Папка 1а, докум. № 13, копия, размер 30,5×20 *см*, письмо шикастэ-настаалик

Власть принадлежит богу!

Мой отец—царь, да осветит бог душу его!

Место печати слуги царя страны шаха Тахмаспа.

Августейший указ последовал о следующем: как выяснилось из содержания указа его святейшества царя, имевшего славу Джам[шида] и достоинства Соломона, [а также] из [других] документов и шариатских крепостей (*кабалат*), что поле Каракилисы (монастыря апостола Тадевоса в Маку), границами которого являются перевал Ангурака, Кырхбулаг и кладбище Хенака, как *мулк*, принадлежит местным *райатам*, и что для орошения упомянутого поля (*хаккабе*) из шести долей реки села Аркайун предоставлены три доли, а потому пусть *райаты* села Аркайун признают в этом же порядке утвержденным и ни в коем случае без права и незаконно не вмешиваются [в дела] *мулков* и земель упомянутого поля, не подступают близко к их доле воды и не отклоняются от прежнего порядка и стародавних законов.

Пусть Хаджи Касым Мивачи признает по вышеизложенному утвержденным и не отклоняется от настоящего указа, достойного подчинения, и так как исстари *чыраглыг* сёл Кариз, Маглазан и Коруг принадлежал Каракилису, пусть *кедхуда* и *райаты* Даралу Шамлуга ни в коем случае не вмешиваются в это [дело] и не отклоняются от древних законов и прежнего порядка. Пусть поможет *амир* Максуд-*бек* Хнуслу и никому не подает повода к неповиновению и не требует ежегодно нового указа.

Написан в месяце раджаб года собаки 969 г. (7 марта—6 апреля 1562 г.).

На оборотной стороне срисована копия тугры эътемад-уд-довле. Имеются также записи об утверждении оригинала, бывшие на подлиннике настоящего указа, а именно:

Регистрирован. Место печати.

Принятые порядки регистрированы. Место печати.

ДОКУМЕНТ 17

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1562 г. в закрепление обнародованного при сем решения Диван-ал-садарата, коим утверждается список сел, принадлежащих Татевскому монастырю

Папка 2а, докум. № 19, копия, размер 42×20,5 *см*, письмо шикастэ-настаалик

Место священной печати высочайшего, святейшего и величайшего властелина шаха Тахмаспа.

Августейший указ последовал о том, чтобы поступали по обнародованному при сем достойному подчинения *мисалу* высочайшего *Диван-ал-садарата* и не отклонялись от его содержания и смысла, считали определение священного *Шар'а* своим путеводителем и избегали противодействия.

Написан в месяце раби' I 970 г. года собаки (29 октября—28 ноября 1562 г.).

Решение Диван-ал-садарата

Он есть!

Он заботлив! Слава и честь ему!

Избранник Мир Бака-эд-дин Мухаммад.

В настоящее время, благодаря расследованию и проверке наисветлейшего *Шар'а*, [равно как] по свидетельству *мисалов*, *сиджилей*, *вакфнамче* и благочестивых людей, выяснилось и стало известным, что *мулки* нижеупомянутых сёл являются *вакфами* Татевского монастыря в Капане и не имеют никакого отношения ни к кому. По наисветлейшему *Шар'у* постановлено, чтобы никто не вмешивался в

дела упомянутых при сем сёл, относящихся к *вакфам* упомянутого монастыря и ни в коем случае близко не подходил к упомянутым местностям; разрешить, чтобы их приход и доход (*мадахил* и *хасил*) в принятом порядке был израсходован на владетеля *вакфа* (монастыря), обязать *хакимов* каждой местности и членов *Шар'а (ахали-е Шар')* в этом вопросе оказывать законную (*шар'и*) помощь, и пусть они ежегодно не требуют нового документа.

Написан в месяце раби' I 970 г. (29 октября—28 ноября 1562 г.).

Место печати покойного (слуги царя, именитого предводителя мусульман*) блаженной памяти Мир Бака-эд-дин Мухаммада *Садра*.

На полях:

Сверено с высочайшим и достойным подчинения подлинником. — *Печать*.

Прочитано.

Сверено. *На четырехгранной печати*: „Мухаммад Джафар".

Сверено.—*Печать*.

Печать и подпись.

Список монастырских сёл, помещенный между 3-й и 4-й строками

№№	Село	Нахиа	Вилайет
1	Бунунис и Тас		
2	Каракилиса	Сисаджан	Туман-е Нахчеван
3	Дастаджерд и Гёлязи	„	„
4	Свари	„	„
5	Агакянди	Орот	Капанат
6	Ташу—Малдаш	„	„
7	Татев	„	„
8	Тандзатап	„	„
9	Хотанан	„	„
10	Халидзор	„	„
11	Шнхер	„	„
12	Хот	„	„
13	Борди	„	„
14	Киц	„	„
		„	„

* Слова, взятые в скобки, зачеркнуты в тексте.

ДОКУМЕНТ 18

Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1570 г., данный Гандзасарскому католикосу Григору, коим он вновь утверждает его патриаршие права и предписывает государственным должностным лицам на местах не притеснять его разными налогами и обязательствами

Папка 2а, документ № 20а, копия, размер 100×33 *см*, письмо шикастэ-дивани

О Мухаммад! О Али!
Власть принадлежит [богу]!

Мой отец-царь, да поселит его господь бог в райском саду!

Победоносный Тахмасп. Наше слово:

Печать:

сверху: Бог, Мухаммад, Али, 977,
в центре: Слуга царя страны Тахмасп, 977,
вокруг: Если добролюбие и милосердие твое будут сопутствовать,
То вселенная накинет на свои плечи мантию покорности.

Так как, согласно решению и указу царя, его святейшества обитателя рая, достойного славы Джам[шида], предводительство и главенство во всех *махалах* и местностях Агванка, Хачена и Барды поручено было католикосу Аристакесу и так как этот последний умер, мы передали [эту должность] сыну его брата (племяннику) Саргису. После того, как и этот скончался, прибыл к вратам прибежища мира католикос Григор, сын Мехраб-бека, являвшийся сыном брата (племянником) Саргиса, и попросил место Саргиса. В месяце шаабан 962 г. (21 июня—20 июля 1555 г.) мы передали ему предводительство и главенство упомянутых *махалов* и местностей. После этого к вратам прибежища мира прибыл Магакия, сын Амира, и перевел на свое имя указ о предводительстве и главенстве в вышеупомянутых махалах и местностях.

В настоящее время вышеупомянутый Григор прибыл в высочайший двор и доложил о том, что с давних пор по настоящее время предводительство и главенство этих местностей и *махалов* принадлежало его дедам и предкам и представил указы, обнародованные по этому поводу прежними царями. А потому в прежнем порядке мы передали предводительство и главенство упомянутых местностей и *махалов* католикосу Григору. Пусть местные монахи и священники, *кедхуда* и *райаты* признают его своим предводителем и руководителем и не выходят за пределы его слов и поучений, и пусть никто не причиняет его духовенству и приближенным никаких притеснений, и разрешают, чтобы они занимались делами, относящимися к ним, пусть не выходят за пределы действующего закона и давних канонов. Пусть местные высокопоставленные *хакимы*, досточтимые *амиры*, победоносные воины, *мелики*, *амилы*, приходящие-уходящие и прочие стараются помочь и содействовать ему, не причинять ему беспокойства в отношении противозаконного *ихраджата*, как *алафе* и *улуфе*, *коналга*, *бигар*, *улаг* и *улам*, *тарх*, *дастандаз* и прочих недопустимых *шилтагата* и *шанакисата*, под каким бы то именем они ни были, и не иметь никаких требований и ожиданий.

Вышеупомянутый Магакия пусть признает таким образом установленным и впредь никогда ни в коем случае не вмешивается в [дела] предводительства и главенства этих местностей и *махалов* и считает себя отставленным от католикосата и всё то, что он беззаконно взял с этого *махала*, по проверке, возвратит.

Пусть считают это строгим распоряжением и пусть не противятся тому, что приказано; пусть всюду поступают так, ежегодно не требуют нового указа и грамоты *(парване)* и считают это обязательным. Местные *хакимы*, *даруга*, *тиулдары* и *мелики* обязаны сотрудничать и помогать ему и не дозволять, чтобы кто-нибудь из местных армян воспротивился содержанию этой грамоты, а когда украсится и засияет недосягаемой, высочайшей и святейшей печатью, пусть поверят ей.

Написан 13-го месяца зикаада, в среду 977 г., год лошади(19 апреля 1570 г.).

Завершен.

Печать:
Бог, Мухаммад, Али, 977.
Слуга царя страны султан Тахмасп.

На оборотной странице сняты копии тех отметок, согласно которым оригинал был подвергнут регистрации в Верховном Диване, равно как копия печати, находящейся в конце указа. Имеется копия еще другой овальной печати следующего содержания: „Покорный раб Фатх-Али Муслу".

ДОКУМЕНТ 19

Указ высочайшего Дивана от 1577 г., данный в царствование шаха Исмаила II Сефевида в подтверждение при сем обнародованного решения судей стана, коим повелевается следить, чтобы общины 9 сел, находящихся в Чухур-Сааде, выполняли свои обязательства в отношении своих помещиков

Папка 13, док. № 875 и 876, копия документа переписана письмом шикастэ в сборнике купчих крепостей Эчмиадзинского монастыря

Бог справедлив!

Место печати высочайшего и святейшего *Дивана*.

Приказ высочайшего и святейшего *Дивана* гласит так, чтобы поступали согласно обнародованному при сем образцовому *мисалу* суда стана победоносного войска, не отклонялись от его содержания и смысла, признавая образцом подражания постановления наисветлейшего *Шар'а*, не выходили за его пределы и избегали противиться священному *Шар'у*, так как они удостоятся царского упрека и укора. *Бегларбек* Чухур-Саада и местные *мутасадды Шариата* обязаны помогать и не подавать повода незаконному сопротивлению с чьей бы то ни было стороны.

Написан 12-го месяца зикаада 984 г., года мыши (31 января 1577 г.).

Он — явная истина!

Так как было доложено о том, что находящиеся в Чухур-Сааде нижеупомянутые села — Манкус, Сурб Саргис. Аваник, Кудис, Кохд, Кызыл-Ванк и поля Тарниса, Кутуц-Ванка и Аванасара являются законными, наследственными *мулками* сыновей Баба, вардапета Закария и Мир-Тумана(?). Джидласа, сына Ходжи, и Мехраба, сына Туни, и находятся в их руках, а *зимми* в этих местностях имеют посевы, построили мельницу и маслобойню, обработали сады и огороды и построили *ятаги*, но, незаконно сопротивляясь, отказываются, согласно местному обычаю, выплачивать упомянутым *маликам маликане* и *уджрат-ул-масал* и домогаются с реальной *уджрат-ул-масала* и *маликане* скинуть и убавить, а потому, имея в виду это, постановили, чтобы вышеупомянутые общины *маликане* указанных поместий, что является *уджрат-ул-масалом*, после законного (*шар'и*) „требования и необходимости", по принятому на месте порядку, передавали *маликам* и никакими незаконными прошением и мотивировкой не делали упущений и без законной *(шар'ийе)* причины ничего не скинули и не убавили. Местные *мутасадды Шариата* и *вакили хакима* в этом вопросе должны оказать законную помощь и никому не разрешать противиться смыслу блистательного *Шариата*.

Написан 8-го месяца зикаада 984 г., года мыши (27 января 1577 г.).

Четырьмя кругами разной величины обозначены места печатей, имевшихся на документе.

ДОКУМЕНТ 20

Указ Азербайджанского (Тавризского) Беглярбека от 1581 г. о порядке взимания государственных налогов с земель Агулисского монастыря, находящихся в ущелье Ванaнда

Папка 1а, документ № 18, оригинал, размер 17×15 *см*, письмо шикастэ-таалик

Высочайший указ последовал о том, что, как выяснилось из свидетельств и актов прежних *мумайизов*, кое-какие наделы из земель ущелья Ванaнда в Азад-Джиране принадлежат монастырю Агулиса, а *мал* и диванские обязательства (*хокук-е дивани*) этих монастырских земель суммированы (занесены в *абваб-е джа и'*) под *малоджахатом* и *вджухатом* Агулиса; пусть все *кедхуда* и *райаты* [сел] ущелья Ванaнда придерживаются прежнего порядка и из-за *мала* и диванских обязательств (*хокук-е дивани*) упомянутых земель не посылают никакого *итлага* или *хавале* на имя настоятеля [монастыря] Агулиса; пусть отныне не поступают как раньше и, принимая это как строгое распоряжение [подчиняться ему], считают своей обязанностью.

Написан в месяце джумади II 987 г. (14 июля — 12 августа 1581 г.).

Печать

ДОКУМЕНТ 21

Договор, приписываемый основоположнику ислама Мухаммеду, касательно муафства армянского духовенства, прав армянской церкви, размера подушного и других налогов, взимаемых с армян и вообще правового положения армянской общины, и утвержденный в 1583 г. по инициативе Григора Ахтамарци, востанским хакимом Карахан-беком

Папка 1а, документ № 1а, оригинал, размер 91×30 *см*, письмо смешанное

Во имя бога милостивого и милосердного!

Поводом для настоящей священной и всесильной грамоты, данной главой пророков, святым избранником Мухаммедом,— да благословит и охранит его бог!— послужило следующее:

В отношении священников армянской общины, *раисов* и подчиненных им людей совершено благодеяние и принято и решено, что в порядке *амана* была установлена *джизья* и устранена война.

По договору, заключенному пророком божьим,— мир ему!—дано распоряжение [обращаться] с упомянутой общиной согласно закону *джизьи*: каждый армянин (мужчина), как

достигнет совершеннолетия, должен принять на свою голову *джизью* и уплатить четыре *акче* — один *мысхал* чистого серебра. А с армян, имеющих благородное происхождение или большое богатство, пусть не имеют в виду этого [обстоятельства] и не требуют с них большего, ибо установлена сумма в 4 *акче* серебром, так постановлено.

Ввиду того, что из церквей армян самая главная и престольная Ахтамарская церковь, с прилегающими и подчиненными ей местностями, потому пусть никто ничего не взыскивает в счет *джизьи* со священников, монахов и тех людей, которые служат их церквам и монастырям, ибо являются *муафами*. Пусть считают это обязательным и знают, что, если где-либо имеются священники, *вардапеты* или монахи, мусульмане и верующие не должны в обращении с ними отклоняться от этого порядка. Кто будет противиться этому постановлению, тот, значит, подчиняется проклятому и побиваемому камнями шейтану.

И когда глава армян католикос Исаак услышал, что святой пророк из Мекки и Медины прибыл на границу для завоевания, поднялся со своего места и вместе со священниками, *вардапетами* и монахами отправился навстречу святому пророку, — да благославит и охранит его господь-бог! — изъявил покорность и [согласился], чтобы была назначена на голову армянского народа, т. е. своего народа, определенная сумма — *джизья*, и [просил], чтобы святой пророк, — да благословит и охранит его господь-бог! — милостиво соизволил подарить Ахтамарскому монастырю, являющемуся [его] местопребыванием, все церковные налоги (*расм* и *русумат*), взыскиваемые с армян, живущих в областях Вана, Эрзерума, Басена, Диарбекира, Бираджика, Багдада, Хамадана и в зависимых и прилегающих местностях.

В этом самом договоре, являющемся письмом пророка и написанном в присутствии собрания апостолов, велено в следующем порядке: если они построят какой-нибудь монастырь или какую-нибудь церковь, пусть они не выходят из установленных размеров, а если они окажутся не в силах, считать необходимым помочь им и дать им взаймы; если армяне не желают рассеяться, то пусть остаются в своих

сёлах, в покорности и подчинении (?). Армян не брать в войско и, если на них двинутся [другие] войска, мусульмане обязаны отогнать эти войска, — пусть так поступают, ибо так было во время главы пророков. Если кто-нибудь сделает противное, то это значит, что он против воли бога и пророка, так как велено эти 4 *акче* вносить как *джизья*. И это (т. е. 4 *акче*) следует давать на месте (жительства); если же они больны или находятся на чужбине, то с них не требовать. Если кто-нибудь из армян попадет в плен и будет принадлежать нам, или мусульманин законно берет себе в жены армянку, пусть он не заставляет отречься от своей веры и обратиться в мусульманство, а оставляет на их усмотрение. Если монастырь или церковь их является *вакфом*, то не следует что-нибудь требовать с него. Пусть армяне за свои посевы платят с каждых 6 волов по $1^1/_2$ *мода* зерна, 1 лошадиный мешок (*тобру*) и 1 бечеву (?) и пусть от них ничего другого не требуют. Армяне должны для себя считать обязательным подчиняться мусульманам и не отклоняться от их благосклонного слова. Если же какой-нибудь чуждый народ начнет вражду против мусульман, армяне не должны изменять, ибо это будет рассматриваться как измена в отношении бога и пророка. Пусть кровь армян, их добро и семью признают кровью, добром и семьей мусульманина и не вредят им.

Эту священную и всесильную, высочайшую и более яркую, чем солнце, грамоту католикос Исаак попросил у святого пророка и он, — да благословит и охранит его господь-бог! — даровал ему в присутствии апостолов самого последнего из пророков (Мухаммед).

Присутствующие свидетели:

Свидетель Абу-Бакр Садик
„ Омар ибн-Хаттаб
„ Осман ибн-Аккан
„ Али ибн-Абиталиб
„ Мавкафа ибн-Айуб
„ Абу...(?) ибн-Юнис
„ Абдулла ибн-Мас'уд

Свидетель Абдулла ибн-Юсуф
„ Хамза ибн-Абд-ул-Талиб
„ Фазл ибн-Сина
„ Зейд ибн-Ибрам (?)
„ ...(?) ибн-Абдулла
„ Самид ибн-Кейс
„ Сахл ибн-Натфа (?)
„ Осман ибн-Карун (?)
„ Абдулла ибн-Омар
„ Омар ибн-Ширин (?)
„ Хашим ибн-ул-Гасир
„ Хасан ибн-Самид
„ Кааб ибн-Малик
„ Джафар ибн-Абуталиб
„ Харванд ибн-Захак
„ Зейд ибн-Аргам.

Эта священная грамота написана Муавием ибн-Сефян-ибн-Макумом (?) в четвертом году появления величайшего пророка,— да благословит и охранит его господь-бог! — и находится в руках их (армян).

Да будет известно просматривающему эту грамоту, что католикос Григорис в дни правления Востанского *хакима* Карахан *бека* в день пятницы прибыл в присутствие крепости Востан, имея при себе священный *ферман* пророка,— да благословит и охранит его господь-бог! — Там присутствовали все видные люди, которые увидели, прочитали, убедились и признали её. А посему составлен этот акт. Свидетелями были: *мударрис медресе* в Востане Хасан ибн-Хасан, молла Джибраил Ванский и все *факихи мадрасе*.

Печать Карахан-бека;
имеется еще печать какого-то Османа.

На полях:
Я, жалчайший и ничтожнейший раб Баказ (?). Осман (?).

Свидетель Джибраил, и Осман из Востана.
„ Молла хаккарийцев Расу[л]

свидетель битлисец молла Абубакр
„ востанец Тарум ибн-Осман
„ востанец Джалад ибн-Али и другие присутствующие.

В 991 г. (1583 г.).

ДОКУМЕНТ 22

Указ султана Мухаммада Худабанда Сефевида от декабря 1585 — января 1586 г., коим он предписывает меликам и кедхуда Агулиса, чтобы они взыскали с общины Агулиса «тафавут-е джизья» духовенства монастыря апостола Товмы (Фомы) в Агулисе и чтобы армяне района Азад-Джирана попрежнему продолжали вносить церковные подати

Папка 1а, документ № 20, оригинал, размер 22×17 *см*, письмо шикастэ-настаалик

Печать султана Мухаммада Худабанде

Августейший указ последовал о следующем: так как *мумайиз ходжа* Шукрулла высчитал *тафавут-е джизья* Агулисского монастыря с недостачей (недоимкой) и, согласно высочайшему указу, она была вычтена из общей суммы и превращена в подлежащий оплате долг, [то] пусть местные *мелики* и *кедхуда* оплатят установленную законом долю *ихраджата* на месте и не имеют никакого желания и ожидания и пусть не предъявляют больших и малых требований и дозволяют, чтобы *райаты*, рассеявшиеся с этого места, снова вернулись, благоустроили упомянутый монастырь и занялись земледелием. *Хакимы, даруга* и *калантары* этих краев пусть признают по вышеизложенному установленным, не выказывают никакого желания и ожидания, не причиняют беспокойства и пусть оберегают и покровительствуют им.

Принимая это как строгое предписание, пусть не пытаются они противиться этому приказу. Армяне Азад-Джирана пусть продолжают в порядке прежних лет платить ус-

433—13

тановленный налог, который они платили упомянутому монастырю, пусть это считают своей обязанностью и не делают упущений.

Написан в месяце мухаррам 994 г. (23 декабря 1585 г.— 22 января 1586 г.).

На оборотной странице записью наискось отмечены следующие вычисления общей суммы взимаемых с Агулиса налогов. В верхней части документа оторвана и утрачена полоска шириной в три сантиметра, в результате чего выпали три начальных слова записи.

... Суммарно 845.893 тавризских *динаров*, как наличная сумма сделана *джам'*. Согласно краткому *дафтару* времен царя, обладающего славой Александра (т. е. шаха Исмаила I) упомянутые 845.893 динара по проверке *ходжа* Шукрулла, *мумайиза* года лошади, сосчитали наличные и недоимочные части следующим образом —

Наличные	Недоимочные
403.893	442.000

и отметили, что согласно договору, написанному им (Ходжа Шукрулла), который утвержден также печатью *даруга* и регистрирован в *малоджахате* упомянутого года, при записи недоимки три *тумана* и четыре *динара* (30.004 д.) монастыря внесены в сумму недоимок. Ныне 845.893 *динара* целиком, общей суммой, входит в *макта'* Агулиса. Конец.

Другим почерком: „Так.“—*Печать.*— *Печать.*
Имеются еще две неразборчивые печати.

ДОКУМЕНТ 23

Указ грузинского царя Симеона (Махмуд-Мирза хана) от 1594 г., коим армянские священники в Гори объявлены тарханами и освобождены от налогов

Папка 1а, документ № 25, оригинал, размер 32×21 *см*, письмо шикастэ-таалик

Победоносный султан Махмуд-Мирза *хан*. Мое слово.

В настоящее время, [стало известно], что благодаря неиссякаемому попечению и милосердию по отношению к священникам *махала* Гори, которые, согласно исстари существующей грамоте, были *тарханами*, и сейчас, выражая по отношению к священникам, живущим в Гори, высочайшее милосердие, мы с начала шестимесячника года змеи полностью обратили упомянутых священников в *тарханов* и свободных от переписи (*марфу'-ул-калам*), дабы они из поколения, в поколение были покойны и дабы никто не имел никаких требований и ожиданий и близко не подступал к их домам по (поводу) *малоджахата, вджухата, бахраче дивана, тарха, дастандаза, бигара* и *шигара, улага* и *улама* и прочих диванских обязательств, кроме *дворцовых савари* и *вазиране*.

Мои сыновья и счастливые братья и другие *амиры* и *даруга*, именитые *яргучи*, *кедхуда* и *азнауры* пусть считают необходимым покровительствовать им, не причинять беспокойства и поступать с ними так, чтобы это было одобрено создателем и созданиями [его] и удостоилось прославления.

Пусть это считается строгим предписанием и пусть не сопротивляются тому, что приказано, не требуют ежегодно новых указов об этом, и когда грамота будет украшена высокой печатью, пусть поверят ей.

Написан в начале месяца джумади I 1002 г. (22 января 1594 г.).

Печать

На полях:

Установлено, что имена священников следующие:
Григор 1 дом
Лазар 1 дом
Аракел 1 дом
Саргис 1 дом
Мкртич 1 дом
Пусть считают установленным по вышеизложенному.

На оборотной странице имеется грузинский текст настоящего указа.

КОММЕНТАРИИ

Документ 1. Указ был написан на двух листах бумаги, приклеенных друг к другу, из коих верхний лист отклеился и утрачен; сохранился лишь нижний лист, а потому нет возможности установить имя получателя.

Судя по дате, следует полагать, что указ был дан султаном Джаханшахом Кара-Коюнлу, вероятно, настоятелю Татевского монастыря вардапету Шмавону. Качество бумаги и стиль письма похожи на данный султаном Джаханшахом следующий указ (док. № 2). Последние части документа сильно попорчены, а дата читается с большим трудом. В нижней части едва заметны две печати равной величины, содержание которых, вследствие изношенности бумаги, не поддается расшифровке. Документ реставрирован и приклеен к толстой бумаге.

Документ 2. Начальная часть указа, где обычно помещается монограмма имени царя (тугра), утрачена, однако на едва заметной в конце текста печати с трудом читается имя Джаханшаха. Документ, правда, достаточно истрепан, однако, за исключением последней строки, где обыкновенно отмечается дата, текст указа не особенно поврежден. Этот документ также реставрирован и прикреплен к толстой бумаге.

На оборотной стороне документа имеется следующая надпись курсивным письмом на армянском языке: „Это *хукм фатушаха* Джаханшаха о Гегаркуни и *магафе* монастыря".

Получатель указа вардапет Шмавон Ангехакотци—один из видных церковных деятелей XV века, происходящий повидимому из рода Орбелянов Сюника. Он был одним из активных участников восстановления патриаршего трона в Эчмиадзине (см. Товма Мецопеци, Памятная запись, стр. 51, на древнеарм. яз.). Долгое время он был настоятелем Татева, был также настоятелем близлежащего монастыря Вагади и сильно расширил монастырские владения. Жил он весьма долго и благодаря своей необыкновенной энергии и бурной деятельности возбудил против себя иноплеменных властителей и был убит ими (см. Степаннос Орбелян, История области Сисакан, стр. 525, на древнеарм. яз.). Год смерти его не установлен. Он оставил краткую, но ценную по содержанию „Памятную запись", в которой описаны опустошительные походы Шахруха, сына Ленк-Тимура, на Сюник в 1435 г. и переселение местного населения в Лори под руководством сюникского князя Бешкена Орбеляна (см. Л. Хачикян, Памятные записи армянских рукописей XV в., часть 1, 1955, стр. 468—470, на древнеарм. яз.).

Документ 3. Указ дан Бегум-Хатун, женой султана Джаханшаха, в Тавризе, 6 августа 1463 года, в то время, когда Джаханшах двинулся на Багдад, чтобы подавить восстание, возглавляемое сыном его Пир-Будагом. Бегум-хатун была образованной женщиной и принимала участие в правлении страной. Известно, что она особенно уважала и оказывала покровительство католикосу Закарии Ахтамарци, которому даровала Эчмиадзинский католикосат (см. Аракел Даврижеци, История, стр. 420—421, на древнеарм. яз.).

Настоящая копия указа снята очевидно в 40-х гг. XIX в.; на ней имеется надпись на армянском языке от 1844 г., которая, по всей вероятности, сделана во время снятия копии. Архиепископ Саргис Джалалян во время своего путешествия в Арцахе взял из католикосата в Гандзасаре этот и ряд других указов (неизвестно, подлинники или копии). Любопытно, что во взятых Джалаляном указах, по его же свидетельству имелись указы (грамоты) и армянских царей. Эти указы исчезли из его библиотеки во время его путешествия в Россию. Опасаясь, что и указы на персидском языке могут подвергнуться той же участи, он перевел их (числом 15) на армянский язык и поместил их в качестве

приложения ко второму тому своего труда „Путешествие в Великую Армению“, изданного в 1858 г. (стр. 480—501). Персидские копии этих указов, снятые вероятно самим Саргисом Джалаляном, в настоящее время находятся в фонде персидских документов Матенадарана. Следует отметить, что упомянутые копии сняты весьма добросовестно и внимательно, сохраняя при этом стиль письма и размер документа. Они фактически срисованы, ибо из-под черных чернил видны следы предварительной срисовки карандашом. Весьма детально расшифрованы монограммы (тугра) и печати как настоящего указа (№ 3), так и указов за №№ 6 и 18.

На оборотной стороне документа имеются исполненные разными почерками в более позднее время безграмотные надписи на армянском языке.

1. „В лето ٨٦٦—866 г. мусульман, Арцах“.

2. „Это *рагам* царя Кегатун (!)— хана. Он был братом Аргун-хана, внука Хулагу — великого хана татар, в году господня 1291, т. е. 553 года тому назад, исходя из настоящего 1844 г.“

Этот указ особенно ценен в том отношении, что он опубликован на основании указа, данного Джаханшахом в прошлом. Здесь почти полностью приведен этот ранний указ, который в свою очередь опубликован на основании другого указа, данного Шейх-Увейсом Джелаиридом (1356—1374 гг.). содержание которого в основном дано в настоящем указе. Следовательно этот указ охватывает три указа, выданных разными лицами в разное время.

В отрывке, приведенном из грамоты Шейх-Увейса, имеется ценное свидетельство о том, что агванские католикосы предварительно назначались армянскими царями Киликии и только после представления подтверждавшей это назначение особой хартии получали грамоту местных властей.

В грамоте при упоминании армянских царей Киликии их называют „царь Сиса“ (تکفور سیس), сохраняя армянское слово «Թագավոր» (царь). В одном из ценных первоисточников XIV в. — книге Мухаммеда Нахичевани „Дастур-ул-кятиб“ сохранился полный титул царей Киликии, с которым ильханы обращались к ним; فاس‌لیوس اعظم فیلقوس

اکرم افتخار دودمان اسکندر ملاذ آل‌مسیح تکفور سیس لازال معظما —Достоуважаемому другу, великому базилевсу, славе рода Александрова, убежищу христиан, царю Сиса, величие которого да пребудет в вечности“ (см. ИВАН, Архив Тизенгаузена В. Г., фонд 52, хр. 15, „Дастур-ул-кятиб“, стр. 117б.).

Указ Джаханшаха, взятый почти целиком в кавычки, не следует рассматривать как подлинный текст. Некоторые отрывки его изложены лицом, написавшим указ Бегум-Хатун. Так сделано, например, в начальной части указа, что оставляет впечатление, будто в указе Шейх-Увейса сказано о том, что право на Гандзасарский католикосат в дни Увейса было дано католикосу Матевосу. На самом же деле здесь высказана та мысль, что представляя указ, данный Шейхом Увейсом своим предкам, католикос Матевос доказал, что сам он имеет право наследовать престол Гандзасарского католикоса.

Католикос Матевос занял престол после Карапета в 1424 г., а указ Джаханшаха он должен был получить не ранее 1435 г., ибо в этом году Шахрух прибыл на Запад и передал ему власть в Азербайджане. В списке католикосов Агванка, сохраненном в памятных записях, сказано, что Матевос правил гандзасарским католикосатом вплоть до 1440 г., после чего один год католикосом был Атанас, а с 1441 года патриарший престол наследовал Иоаннес, сын Джалала (см. А. Топчян. Каталог рукописей Хачика вардапета Даляна, часть 1, стр. 89, на древнеарм. яз.). По этому же каталогу, использованному также Р. Ачаряном при составлении „Словаря армянских собственных имен“, католикос Иоаннес правил до 1454 года, и его преемником был некий Матевос.

Настоящий указ дает нам право считать упомянутый список не непререкаемым. Список этот составлен во второй половине XVII века, а потому в него, несомненно, вкрались кое-какие неточности.

Эта путаница отчасти произошла и от того, что позднейшие исследователи неправильно поняли переведенный С. Джалаляном текст и у них создалось впечатление, будто настоящий указ получил не Иоаннес, а Матевос (см. Г. Пирга-лемян. Писцы армянские, стр. 206, на древнеарм. яз.; Р. Ача-

рян, Словарь армянских собственных имен, т. III, стр. 675—676, на арм. яз.).

Документ 4. Этот указ относится к кратковременному царствованию (7—8 месяцев) Хасана-Али, сына Джаханшаха. Когда Джаханшах в ноябре 1467 г. потерпел при Чапагджуре поражение от Узун-Хасана Ак-Коюнлу и был убит, в это самое время Хасан-Али был в макинской тюрьме. Он тотчас вышел из тюрьмы, поспешно начал набирать войска, готовясь дать отпор Узун-Хасану. Схватка с неприятельскими войсками произошла в конце июля 1468 года вблизи Маранда, где Хасан-Али, потерпев поражение, бежал в Хамадан. Таким образом настоящий указ написан всего за 4 месяца до утраты власти Хасаном-Али.

Епископ Степаннос, представившийся вместе с получателем настоящего указа вардапетом Шмавоном Ангехакотци Хасану-Али Кара-Коюнлу,— племянник *(*сын брата*)* Шмавона. Еще при жизни своего дяди вардапета Шмавона он исполнял должность настоятеля монастыря Вагади. В свое время он был одним из крупных деятелей церкви, имя которого упомянуто у Товма Мецопеци в числе участников собора, созванного в 1441 г. с целью восстановления патриаршего престола в Эчмиадзине (см. Памятная запись, стр. 51).

По смерти Шмавона он стал настоятелем Татева и занял трон сюникской епископии. За отказ от вероотступничества он подвергся неописуемым мучениям, после чего хотя и был выпущен на свободу, но от непомерных истязаний вскоре, в 1483 г., скончался. (А. Манандян и Р. Ачарян, Новые армянские мученики, научн. изд., стр. 313—319, на древнеарм. яз.).

Упомянутый в документе сын Бешкена — сюникский князь амир Рустам Орбелян, духовный питомец вардапета Шмавона. Он в 1451 г. и до того, под видом продажи, даровал (сделал вакфом) через посредство вардапета Шмавона Татевскому монастырю целый ряд сел. Персидский оригинал древнейшей владенной некоторых сел (Сваранц, Ташу, Аганц, Тандзатап) ныне находится в фонде персидских документов, хранимых в Матенадаране (папка 2а, док. № 3).

О политической деятельности Рустама Орбеляна более

подробные сведения даются в нашей статье — „Страница истории политической жизни Восточной Армении“ (см. Известия АН АрмССР, серия Обществ. наук, 1955 г. № 8).

Этот единственный указ Хасана-Али, несмотря на свою древность, сохранился довольно хорошо. Достойны особого внимания украшения между строками и на полях указа, нарисованные теми же златоцветными чернилами, какими написаны в начале „Бог великодушен и заботлив“, тугра, содержащая имя Хасана-Али и следующие слова на полях, относящиеся к Джаханшаху: „Да озарит (просветит) господь бог душу его!“.

Список монастырских сел написан очень мелким почерком шикастэ, на узкой полоске бумаги и приклеен между шестой и седьмой строками, 6-ая строка завершается словами: „по списку при сем“, за которыми с начала 7-ой строки следуют слова: „милостиво даровали ему“, таким образом этот список сёл мешает общему изложению указа. Поэтому мы нашли целесообразным как в данном, так и при других подобных случаях помещать встречающиеся в документах списки в конце перевода каждого документа.

Этот документ также обновлен и приклеен к толстой бумаге. Поврежденных мест мало и они не особенно мешают расшифровке текста.

На оборотной стороне документа имеются 7 мелких печатей, вследствие изношенности бумаги ставших совершенно неразборчивыми.

Документ 5. Этот указ является древнейшим персидским документом Магардского монастыря Стефана Первомученика в Дарашамбе. Документ в прекрасной сохранности, лишь, незначительная часть тугры оторвана. По общей форме изложения он не отличается от предыдущих указов периода Кара-Коюнлу. Мелкие надписи на оборотной стороне большей частью исполнены почерком, весьма напоминающим принятый в Турции и арабских странах почерк более позднего времени, называемый „рик'а“. Печати этих указов. более ясные и разборчивые, по искусству резьбы превосходят печати указов, данных как предыдущими шахами Кара-Коюнлу, так и последующими шахами Сефевидами.

Документ 6. Этот указ, написанный на 8-ом году царствования Якуба падишаха Ак-Коюнлу (1478—1491), также впервые был опубликован в армянском переводе Саргисом Джалаляном в приложении ко второму тому его „Путешествия в Великую Армению" (см. об этом коммент. к документу № 3).

Получатель указа агванский католикос Шмавон, вероятно, был преемником католикоса Иоаннеса, получившего от Бегум-Хатун указ, подтверждающий его патриаршество (см. док. № 3). Этот указ Якуба падишаха Ак-Коюнлу также написан на основании того приказа Джаханшаха, который почти полностью приведен в упомянутом указе Бегум-Хатун.

На оборотной стороне документа имеется следующая надпись на армянском языке: „Это *рагам* Якуба *бхатура* нашему католикосу Симеону (Шмавону); имеется родословная". Эта надпись сделана, вероятно, в XIX веке. О прибавленном в конце его выражении — „имеется родословная" см. коммент. к документу № 18.

Документ 7. Указ дан падишахом Рустамом (1493—1496 гг.), сыном Максуда, внуком Узун-Хасана, и адресован эчмиадзинскому католикосу Саргису (1476—1513 гг.), бывшему одним из сопрестольных католикосов Эчмиадзина (см. Аракел Даврижеци, История, стр. 437, на древнеарм. яз.).

Из весьма краткого содержания этого указа следует заключить, что между Эчмиадзином и монастырем апостола Тадевоса (Фаддея) в Маку имелись глубокие противоречия, что по всей вероятности должно было произойти по поводу епархий и взимавшихся с них податей.

Оригинал в хорошей сохранности, написан на серой бумаге, частично реставрирован.

Документ 8. Этот один из первых и возможно самых древних из уцелевших указов шаха Исмаила I Сефевида, написанный на втором году его царствования, дошел до нас в истрепанном виде. К счастью, с этого указа снята в более позднее время (вероятно в XVII в.) копия, утвержденная шариатом (Папка 2а, докум. № 11, размер 48×20,5,

почерк шикастэ-настаалик), благодаря чему возможно было восстановить весь текст.

Едва заметная в конце текста печать неразборчива, а в копии на месте печати читаем: „محل مهر نواب مستطاب جنت آرامکاه شاه اسمعیل — Место печати его святейшества обитателя рая шаха Исмаила". На другой странице копии имеются следующие отметки о том, что копия сверена с подлинным:

1. قوبل باصل الاشرف الارفع الاعلی (مهر) — Сверена с святейшим и высочайшим подлинным". (Печать).

2. مقابله شد (مهر) — Сверена. (Печать).

На оборотной стороне копии имеется также следующая надпись на армянском языке: „Это копия *рагама* шаха Исмаила—не брать с монастыря *харч* и чтобы страны платили нашему монастырю *хумс* и *закед*".

Имя получателя указа в тексте по-персидски „سیامون — Сиамон", что нами в переводе передано как Симеон. Впрочем, имея ввиду то, что имена Симеон и Шмавон тождественны, это имя можно было передать и как Шмавон. По всей вероятности этот Шмавон—племянник (сын брата) предыдущего епископа Степаноса, который после мученической смерти последнего, стал его преемником в 1483 г.

Несомненно на основании этого указа в приложении (составлено в XVIII в.) к „Истории области Сисакан" Степаноса Орбеляна вардапету Шмавону Ангехакотци ошибочно приписано следующее: „...И отправившись к шаху, он показал ему указы и снова сделал собственностью нашего святого дома все, что было отнято" (стр. 525).

Документ 9. Этот указ также в плохой сохранности, особенно сильно поврежден левый край документа, вследствие чего невозможно восстановить некоторые слова текста. На печати читается лишь „شاه اسمعیل بن حیدر — Шах Исмаил сын Хейдара". Документ обновлен и прикреплен к толстой бумаге.

На оборотной стороне документа, вероятно, рукой католикоса Симеона Ереванци исполнена следующая надпись: „Это *рагам* шаха Исмаила, который сделал *магафом* мо-

настырь святого Аменапркича (Всеспасителя), чтобы он вовсе не платил диванских налогов и *харча* ни с *мулка*, ни с других объектов. Дата была утрачена“ (!).

Симеон Ереванци в своем общеизвестном труде „Джамбр“, говоря о владениях монастыря Аменапркича (Всеспасителя) в Хавуц-таре, отмечает, что в этом монастыре со времен царства Багратуни наследственно господствовали потомки Григора Магистроса Пахлавуни. К ним относится и Закария вардапет, состоявший настоятелем этого монастыря с 1440-х годов („Джамбр“, стр. 277, на древнеарм. яз.). А Товма Мецопеци пишет о нем: „Тер Закария из Хавуц-тара из рода азатов *(ի յազատորդեաց)*“ (см. Товма Мецопеци. Памятная запись, стр. 52).

Этот же вардапет Закария в 894 г. хиджры (1489 г. н. э.), уплатив выкуп в сумме 5000 динаров, получил обратно через Амир Кямал-эд-дин Абдин бека, управляющего имениями, конфискованными казною (бейт-ул-мал) в Чухур-Сааде, от Якуба, падишаха Ак-Коюнлу девять сел (Манкус, Аваник, Кутис, Хавуц-тар, Кутуц-ванк, Аванасар, Тарнис, Сурб Саргис и Кохд), копия владенной которых ныне хранится в фонде персидских документов Матенадарана (папка 1з, док. № 927; список сел см. в док. № 19 настоящего сборника).

Монастырь Аменапркич, прозванный магометанами „Кызыл ванк“ (Красный монастырь), подобно другим армянским монастырям, пользовался правом муафства, т. е. был освобожден от государственных налогов. Впрочем это право подлежало утверждению со стороны каждого вступавшего на престол шаха. А в этом случае, когда в результате падения власти Ак-Коюнлу и утверждения династии Сефевидов, власть в стране возглавил шах Исмаил I, тем более необходимо было утверждение муафских прав монастыря. Именно поэтому настоятель монастыря поторопился приобрести от шаха Исмаила настоящий указ.

Имя получателя указа нуждается в окончательном уточнении. Текст мы читаем и условно переводим так: „دانل بده سنان — Даниэл чудодивного Гехарда“. Повидимому в начале XVI в. настоятелем Хавуц-тара и Гехарда или Айриванка было одно и то же лицо, резиденцией которого был Айриванк.

Симеон Ереванци, имея под рукой этот указ, пишет, что получателем настоящего указа от шаха Исмаила был тот же вардапет Закария, но он не отмечает даты указа, а потому трудно считать это достоверным. Нам кажется маловероятным, чтобы упомянутый вардапет Закария мог управлять монастырем вплоть до 1505 г. Еще М. Орманян, говоря о 1443 г. пишет: „Закария Хавуцтареци был старейшим среди епископов и по преклонному возрасту уже расслабленным“ (М. Орманян „Азгапатум“, т. II, стр. 2124, на арм. яз.). И если даже в поврежденных частях указа упоминалось имя Закарии, что мало вероятно, то это мог быть один из ближайших родственников предыдущего.

В XV—XVI вв. должность настоятеля монастыря наследственно переходила от дяди к племяннику или близкому родственнику, и когда последний принимал духовный сан, обычно ему при рукоположении давали имя его предшественника. Это делалось с определенной целью, чтобы легче было использовать указы и другие привилегии, полученные на имя предыдущего настоятеля. В особенности в указах, как не трудно это заметить, говоря об армянских духовных лицах, называли их по имени, приобщая к нему эпитет „вардапет“ или „махрасия“, или „кешиш“ и т. п.

Документ 10. Сохранилась лишь копия этого указа, снятая, вероятно, в XVII веке; повреждений нет, сохранность удовлетворительная. По содержанию он мало чем отличается от указа № 8, получателем которого был также Симеон.

Вероятно упомянутые в этих двух указах епископы по имени Симеон (правильнее Шмавон) разные лица. Вообще было принято, чтобы вновь назначенные настоятели получали от шаха специальный указ на свое имя и восстановили бы привилегии и права, полученные предыдущим настоятелем монастыря. В данном случае повторное (спустя три года — в 1503 г.) получение указа от одного и того же шаха можно объяснить следующим образом: по смерти настоятеля или по другой причине должность настоятеля мо-

настыря была передана другому лицу, которому по обычаю, как было отмечено в комментарии к указу № 9, при принятии духовного сана нарекли имя предыдущего настоятеля.

Вновь назначенный настоятель пытался полученный предшественником указ, в котором, как мы видели, упомянуто то же самое имя Шмавон, использовать, как привилегию, данную ему самому, ибо поездка во дворец и получение нового указа были связаны с большими затруднениями и крупными расходами. Как видно, это ему не удалось, но все же он добился того, чтобы в конце указа отметили: „да не оставят без внимания смысл обнародованного раньше высочайшего указа".

Должность настоятеля Татевского монастыря с 30-х годов XV века наследственно находилась в руках потомков брата настоятеля монастыря вардапета Шмавона Ангехакотци, которые, принимая духовный сан, большей частью именовались Шмавонами. Это имя в указах упоминается также в форме „Симавон", „Сиамон" и „Симеон". О вардапетах с именем Шмавон, восседавших в Татевском монастыре, имеются упоминания даже в документах начала XVII века.

Достоин внимания и другой факт. Первый наказ этого и предыдущего указа (№ 8) касается вопроса о том, что по линии церковного управления Гёкчайский вилайет с древних времен подчинялся Татеву, а потому и впредь он должен подчиняться ему.

Вилайетом или нахия Гёкча или Гёкча-Дангиз назывались области Гехаркуник и Сотк Сюникского края исторической Армении, охватывавшие весь бассейн озера Севан. По Степаносу Орбеляну, из 12 областей Сюника 4-ая и 5-ая — Гехаркуник и Сотк свои церковные подати платили Татевскому монастырю (см. Степаннос Орбелян. История, стр. 513—516, на древнеарм. яз.).

Впрочем, как видно, эти области позднее, выйдя из компетенции Татева, подчинились либо Гандзасару, либо какому-нибудь другому монастырю, находившемуся в этом районе, либо же, что вероятнее всего, монастырю Аменапркича (Всеспасителя) в Хавуц-таре.

Характерно, что не сохранились указы, данные Татевскому монастырю в эпоху владычества Ак-Коюнлу, между тем как в это самое время монастырь Аменапркича начинает усиливаться, расширять свои владения и подвластные епархии. Как отмечено в комментарии к документу № 9, в 1489 г. настоятелю монастыря вардапету Закарии удалось получить обратно от Якуба, падишаха Ак-Коюнлу, свои наследственные поместья. Весьма вероятно, что Гёкчайский вилайет, входивший по указу (док. № 2) султана Джаханшаха Кара-Коюнлу в епархию Татева, в период владычества Ак-Коюнлу подчинялся Аменапркичу.

Как по этому № 10, так и по № 8 указам шаха Исмаила можно заключить, что борьба за обладание Гёкчайским вилайетом обострилась и встретила упорное сопротивление противной стороны. Поэтому повторное получение указа одного и того же содержания можно объяснить также этим фактом. Однако, как видно, вопрос не был окончательно разрешен и этим последним указом и споры продолжались вплоть до 1515 года, когда мелики Гехаркуника собрались в Татеве и своими подписями заверили, что их страна действительно, входит в епархию Татева и должна подчиняться ему (Г. Алишан, Сисакан, стр. 241, на древнеарм. яз.).

Документ 11. Этот последний, написанный в 1510 г. указ шаха Исмаила, вновь подтверждает список принадлежавших Татеву сел, утвержденный указом от 1468 г. (док. № 4) Хасаном-Али Кара-Коюнлу. Разница лишь в том, что в этом списке Бнунис и Тас упомянуты как отдельные села, а в предыдущем они упомянуты вместе, как одна община. Вероятно эти два села в то время находились в одной сельской общине.

Указ реставрирован в XIX в. Порванные части с оборотной стороны заплатаны каким-то письмом на армянском языке, датированным 1821 г. Ошибочная аннотация содержания указа на армянском языке: „Этот *рагам*, полученный Симеоном вардапетом Ингихакотци (!) о *вахме* сел" находится на одной из заплат.

Сохранились также две копии снятые с этого указа в XVII веке (папка 2а, док. №№ 12б и 12в), на оборотной

стороне которых имеются следующие отметки о подлинности копий:

1. هو — قوبل باصله الاشرف الارفع المطاع الاعلى — حرر (مهر)
Он! Сверен со святейшим, высочайшим и достойным подчинения подлинным. Написал. (Печать).

2. مقابله شد (مهر) — Сверен). (Печать).

3. مقابله شد (مهر) — Сверен. (Печать).

На оборотной стороне копии № 12б имеется следующая надпись на персидском языке: „سوادنشان نواب عليين آشيان شاه اسمعيل رحمة الله — Копия указа небесного жителя царя шаха Исмаила. Да помилует его бог“.

На оборотной стороне копии № 12в., в углу, по-армянски: „Это — копия *хокма* шаха Исмаила, печатью *садра*“.

Надпись, исполненная в XIX в. на оригинале, тем же почерком повторена на копии № 12в.

Документ 12. Этот древнейший указ, сохраненный от шаха Тахмаспа I (1524—1576), хотя достаточно потрепан, но удачно восстановлен, текст разборчив. Письмо—обыкновенный настаалик, с весьма подчеркнутым колоритом шикастэ. Это — древнейший указ в фонде Матенадарана, написанный этим письмом.

На другой странице сделаны две полуграмотные отметки на армянском языке:

1. „Это ху(к)м шаха Тахмаза“.

2. „Это *мгарнама*, дабы епархия была покорна нашему монастырю, чтобы наше [право] возобладало. Это копия (!) первого *хокма* шаха Тахмаза“ (следует неправильная дата).

Со времени царствования шаха Тахмаспа замечается некоторое изменение и в общей форме указов. Если в указах Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, равно как шаха Исмаила, шахская печать часто ставилась в конце указа, то здесь и в дальнейшем печать обычно ставится в начале. В малой оправе в центре печати написано: بنده شاه ولايت طهماسب — ۹۵۰ — Слуга царя страны Тахмасп 950 (1543)“. Под „царем страны“ шииты разумели Алия. Начиная с шаха Тахмаспа, так называли себя сефевидские шахи и так же гравировали на своих печатях. В большой оправе вокруг печати обычно гравировали имена 12 имамов шиитов.

С этого времени доминирует форма изложения указов, начинающаяся словами: „فرمان همايون شد — Последовал царский приказ“ или „حكم جهانمطاع شد — Последовал высочайший указ“. Отмечаемое в начале тугры выражение „الحكم الله — власть от бога“ заменяется выражением того же смысла «الملك الله» ставящимся непосредственно над печатью, над которым обязательно пишется „هو — он!“ (бог!). А все это заносится в указ не черными чернилами, а золотистыми или красными.

Эта форма изложения указов, за малым исключением, господствовала вплоть до XIX века, хотя иногда, при повторном утверждении старых указов и особенно при даровании прерогатив и муафства или других привилегий, сохранялась и старая форма.

Документ 13. Этот указ внешне весьма походит на указ № 12. Написан сравнительно более ясным почерком настаалик с незначительными элементами шикастэ. Печать того же 950 (1543) г., то же качество бумаги.

На оборотной стороне документа имеется следующая краткая аннотация на армянском языке: „ՃԻԶ (126). Это тот *рагам* шаха Тахмаза, по которому св. Эчмиадзин и его нунций владеют Туман-е Нахчеваном, Гянджой, Барда, Закамами, Лори, Ахстевом и другими соседними областями“.

Указ в удовлетворительной сохранности, был реставрирован в XVIII в. Этот и многие другие указы поздних веков в XVIII в. были обновлены большей частью по распоряжению католикоса Симеона Ереванци. Независимо от того, поврежден-ли документ или нет, во избежение порчи в дальнейшем, к правому, левому и нижнему краям документа приклеена обыкновенно цветная (желтая, розовая, бледно-или яркокрасная) тонкая, но прочная бумага, шириной 2—5 см., а к верхнему краю прикреплен большой лист той же бумаги, покрывающий весь текст указа и предохраняющий его от порчи.

На приклееной сверху документа бумаге имеется вторая краткая аннотация на армянском языке, исполненная во время католикоса Симеона Ереванци, гласящая:

„(А) Это *рагам* великого шаха Тахмаза, данный католикосу Микаэлу, чтобы Нахиджеван, Гехаркуни, Капан, Хой, Салмаст, Гянджа, Барда, Ахстев, Закямы и Лори были покорны св. Эчмиадзину и пожертвования давали его католикосам. В году мусульман 955“. Другим почерком добавлено: „Копию его найдешь под номером 1 их списка“.

Сохранилась копия этого же указа, снятая в XVII веке (Папка 2а, док. № 15, разм. 47,5×21, письмо шикастэ), на оборотной стороне которой имеется следующая надпись, удостоверяющая подлинность копии: „السواد مطابق لاصله الاصيل الاشرف الاقدس الارفع الاعلى — حرر العبد (مهر) — Копия соответствует святейшему и высочайшему подлиннику. Написал раб (печать)“. Аннотация на армянском языке, находящаяся на листе, приклееном к верхней части подлинника, повторена также на оборотной стороне; в конце ее, также другим почерком, прибавлено: „Автора его найди под номером 1 и по списку“.

Получатель указа католикос Микаэл Себастаци, по Аракелу Даврижеци в 1545—1576 гг. был одним из сопрестольных католикосов Эчмиадзина (см. Аракел Даврижеци, стр. 437—438, на древнеарм. яз.). По М. Орманяну, 21 из 31 года своего патриаршества, т. е. до 1567 года, он был сопрестольником католикоса Степаноса Салмастеци, а по смерти последнего сам стал католикосом, имея сопрестольниками Барсега и Григора Вагаршапатских и Степаноса Арнджеци (М. Орманян. Азгапатум, ч. II, стр 2263, на арм. яз.).

По свидетельству историка XVI в. Хасан-бека Румлу, шах Тахмасп в месяце рамазане 955 г. хиджры во главе своего войска совершал набеги на окрестности Ерзынка (Эрзинджана). 10-го того же месяца (13 октября 1548 г.) он выступил из Ерзынка, и в начале месяца шавал (3—6 ноября) прибыл в Эчмиадзин (см. A chronicle of the early Safawis being the Ahsan'ut-tawarikh of Hosan-i-Rumlu Edited by C. N. Seddon, Baroda,

1931, т. I, персидский текст, стр. 334). Шах остался в Эчмиадзине около месяца и все это время гостил у католикоса Микаэла. Последний воспользовался случаем получить особый указ, вновь подтверждающий права Эчмиадзина на упомянутые в прежнем указе епархии.

Симеон Ереванци в своем „Джамбр“-е несколько раз касаясь вопроса епархий, подчинявшихся эчмиадзинскому престолу, ссылается на этот указ и на упомянутую выше копию. Он подчеркивает важное значение приобретенного Микаэлом Себастаци указа в деле укрепления прав и влияния Эчмиадзина, ибо до того гандзасарские католикосы присвоили епархии Нахчевана, Гехаркуни, Кафана, Ахстева и Лори, а ахтамарские католикосы — Хой и Салмаст (см. „Джамбр“, стр. 20, 78, 210, на древнеарм. яз.), которые лишь благодаря этому указу снова вошли в компетенцию Эчмиадзина. По „Джамбру“ выясняется и то, что вокруг этого вопроса возникали серьезные противоречия и острая борьба между католикосом Эчмиадзина, с одной стороны, Гандзасара и Ахтамара — с другой. Симеон Ереванци отмечает: „Этот Микаэл предварительно свернул шею католикосам Агванка и Ахтамара, которые посягали на (права) престола св. Эчмиадзина“ (там же, стр. 20).

Документ 14. На печати рядом с надписью о подлинности копии имеется дата 1060 (1650) г., откуда выясняется, что копия снята в 50-х гг. XVII века. В оторванной части верхнего правого угла оборотной стороны документа имелась армянская надпись, от которой сохранилось лишь несколько слов, не поддающихся осмыслению.

Документ 15. Эта копия снята в XVII веке, не имеет повреждений, сохранность удовлетворительная. Глядя на края документа, можно заключить, что он в свое время был обновлен и к краям его была приклеена бумажная кайма.

Этот указ изложен на основании указа, данного шахом Исманлом в 1510 г. (см. док. № 11) и фактически повторяет его содержание. Впрочем, как отмечено в начале указа, его реальность нужно было проверить по диванским дафтарам. Список сел дан в той же очередности, однако упо-

мянуты лишь наименования сел и нахия, без указания вилайетов (быть может, вследствие изменения их границ.).

Сохранилась и другая копия этого указа (папка 2а, док. № 16б, разм. 50×19 см., письмо шикастэ), снятая, вероятно в 70—80-х гг. XVII века, ибо на оборотной стороне на печатях, заверяющих подлинность копии, имеются следующие даты — 1075 (1664—65), 1076 (1665—66) и 1089 (1678—79) гг.

На оборотной стороне копии имеются надписи:

1. هو ـ قوبل با صله الارفع المطاع الاعلى (مهر) — Сверена с высочайшим и достойным подчинения подлинником. (Печать).

2. مقابله شد (مهر) — Сверена. (Печать).

3. مقابله شد (مهر) — Сверена. (Печать).

4. ثبت شد. محل مهر — Зарегистрирована. Место печати

Достойны внимания и следующие армянские надписи, исполненные в разное время.

1. „Это копия регистрированного *хукма* (указа) шаха Тамаза печатью *садра*".

2. „Это копия (указа) шаха Тамаза о *вакуфных* селах".

Документ 16. Настоящая копия не является нотариально заверенной по шариату копией; судя по палеографическим признакам, копия снята в XVII веке.

Начиная с шаха Тахмаспа I, сефевидские шахи в верхней части правого поля указа часто упоминали имя своего отца, иногда и деда. Они делали это особенно в тех случаях, когда указ выдавался на основании другого указа, выданного некогда его отцом или дедом. С этой точки зрения данный указ по времени является древнейшим указом, в котором шах Тахмасп упоминает имя своего отца, ибо, как выясняется из начальных слов указа, он выдан на основании указа „царя, обладающего славой Джамшида и положением Соломона (шахом Исмаилом I)".

Сохранилась и другая копия этого указа (папка № 4, док. № 2, разм. 25×14 см., письмо шикастэ-настаалик), которая внешне кажется более древней, но по форме письма и другим палеографическим признакам видно, что она снята в более позднее время. В этих двух копиях нет существенной разницы, кроме одного слова, правильное чтение которого мы находим во второй копии. В том отрывке указа, где говорится: „пусть кедхуда и райаты Даралу Шамлуга ни в коем случае не вмешиваются в это дело" и т. д., в первой копии (папка № 1-а, док. № 13) вместо слов оригинала درهلو شاملق (тюркская форма названия Дарашамба) стоит درباره شاملق، что означает „по поводу Шамлуга". В этом случае, как мы видим, искажается смысл подлинника. Здесь речь идет о том, что села Кариз, Махлазан и Корух были предметом спора между монастырями апостола Тадевоса в Маку и Магардского монастыря Степаноса первомученика в Дарашамбе. А этим указом окончательно устанавливается то, что они входят в епархию монастыря апостола Тадевоса и что райаты этих сел свои церковные подати должны платить упомянутому монастырю. Поэтому райаты и кедхуда армянской общины Дарашамба не в праве взимаемые с общины подати распределять и на них.

Достойны внимания армянские надписи, сделанные на другой странице первой копии:

1. „Что не следует показывать, 114".

2. „Это копия *рагама* шаха Сефи (!). Это письмо (указ) не показывай. Это копия *сунура* (границы) Аркайуна".

Как видно, впоследствии положение изменилось и изложенное в указе было бесполезно для получателя, а потому автор надписи не советует показывать его государственным служащим.

Документ 17. Копия снята в 70—80-х гг. XVII века. На печатях, заверяющих подлинность копии читаются следующие даты: 1076 (1665—66), 1077 (1666—67) и 1089 (1678—79).

В этом последнем списке, выданном в XVI в. и касающемся монастырских сел Татева, села Бнунис и Тас вновь приведены вместе, а при упоминании села Ташу прибавлено новое название этого села — Малдаш. Это, несомнен-

но, является результатом того, что, как упомянуто в начале решения садра, при составлении его предварительно были просмотрены все указы, полученные монастырем, купчие-владенные и множество других документов. Особенно были учтены результаты проверок на месте и собранные свидетельства.

Документ реставрирован в XVIII веке, в хорошей сохранности.

В верхней части имеется следующая надпись на армянском языке.

„Это копия *мусал хукма* шаха Тамаза (заверенная) печатью *садра*".

Документ 18. Этот указ также издан Саргисом Джалаляном в переводе в приложении ко второму тому его книги „Путешествие в Великую Армению". Копия снята точно так, как копии указов № 3 и № 6, т. е. на чистой, белой бумаге, черными чернилами, находится в хорошей сохранности. Копии печатей и других надписей сняты более тщательно.

В самой верхней части другой страницы документа имеется следующая надпись на армянском языке: „Это указ шаха Тахмаза (выданный) католикосу Григору, имеется родословная в лето ՂՎՎ — 977 мусульман. Арцах".

Надписи на оборотной стороне этого и № 6 указа исполнены одним и тем же лицом. С первого взгляда непонятны слова в конце этих надписей — „имеется родословная". Это, повидимому, сказано в том смысле, что в указе имеется упоминание о родословной Хасан-Джалалянов. В самом деле, в указе приведен довольно подробной список преемников гандзасарского католикоса Аристакеса II. К сожалению, не сохранился указ, полученный Аристакесом II от шаха Исмаила I, который он должен был получить в 1516 году. Не сохранился также указ, полученный племянником Аристакеса Саргисом I Кшлагеци от шаха Тахмаспа I, а потому нет возможности выяснить, когда он наследовал дяде.

Саргис I умер в 1554 году; его преемником был Григор, сын его брата Мехраб-бека, который, как отмечено в

указе, в 1555 году представился шаху и получил от него указ на патриаршество.

Документ 19. Этот указ занесен в книгу, в которой собраны написанные в разное время купчие и владенные Эчмиадзина и ряда монастырей, находящихся в Ереванском ханстве, и другие документы на персидском языке. Книга написана не ранее второй половины XIX века. В ней переписаны и такие документы, подлинники которых ныне хранятся в фонде персидских документов Матенадарана. Впрочем, в ней имеется значительное количество и таких документов, в том числе и настоящий документ (№ 19), подлинники которых утрачены.

В 1576 г., по смерти шаха Тахмаспа I ему наследовал сын его Исмаил II, по приказу которого была образована чрезвычайная комиссия, в составе брата Исмаила, Мирза Ибрагима, ереванского бегларбека Мухаммади-хана Тохмах Устаджлу и везиря Мирза Шукрулла. Этой комиссии было предложено в двухмесячный срок рассмотреть все жалобы и протесты и вынести соответствующие решения. По свидетельству Искандара Мунши возникли осложнения в особенности по вопросу взимаемых с армян сумм джизьи („Тарих-е аламара-е аббаси", т. I, Персидские рукописи Матенадарана, № 11, стр. 199а). Шараф-хан Битлиси в своей „Шарафнаме" также свидетельствует о том, что в последние годы царствования шаха Тахмаспа „харадж" и „джизья" Азербайджана и Кавказа в течение 7 лет оставались недоимкой („Шарафнаме", т. II, стр. 251—252). Участие Мухаммади-хана Тохмаха в работах этой комиссии дает основание предположить, что большая часть спорных вопросов касалась районов, подведомственных ереванскому бегларбекству.

У Искандара Мунши сохранилось описание решений этой комиссии, (امرديوان اشرف) тугры, содержания печати и других знаков различия, что полностью соответствует настоящему документу.

Этот любопытный образец, сохранившийся в многочисленных решениях комиссии, доказывает, что в последние годы царствования шаха Тахмаспа, в самом деле, трудовое крестьянство, пользуясь смутой в стране, многократно

выступало как отдельными семьями, так и всей общиной, отказывалось выполнять свои обязательства в отношении помещиков.

В отличие от других монастырей, владения монастыря Аменапркича (Всеспасителя) в Хавуц-таре не считались вакуфной собственностью, а в их владенных было отмечено, что они являются собственными мулками вардапета Закарии. Эту особенность отметил и католикос Симеон Ереванци. Говоря о мулках вардапета Закарии, он пишет:

„Так, Закария вардапет при покупке их, покупал на свое имя, а в купчей не упоминал Аменапркича, и не записывал их в вахм (в вакуф). Причиной этого является то, что они (предки Закарии,— *А. П.*) искони были азатами и именитыми, многочисленными и богатыми, из коих хотя некоторые были монахами, а другие мирянами, но они родом и достоянием были едины и их собственностью считались без различия село и монастырь. А потому, пока он был настоятелем этого монастыря, он покупал такой большой мулк для монастыря, но в пользу того же монастыря не записывал это вакуфом, не сомневаясь в этом („Джамбр“, стр. 277)“.

Документ 20. Начальные слова указа „حکم عالی شد —Высший указ последовал“ и тот факт, что печать поставлена лишь в конце, на дате, справедливо вызывает предположение о том, что указ выдан высшей властью данного района. Так как махал Азад-Джирана входил в пределы Нахчеванского ханства, а Нахчеванская олка в XVI веке непосредственно подчинялась Тавризскому беглярбеку или амир-ул-умара, следует полагать, что указ выдан этим последним. Печать, правда, достаточно ясна, однако, невозможно уточнить имя его владельца.

В центре помимо „بنده شاه و لایت ۹۸۶ — Слуга владетеля страны, 986“, имеется следующее начертание حماس، представляющее имя владельца печати, которое трудно отождествить с каким-нибудь собственным именем. Неясно также, кто в эти годы был беглярбеком Азербайджана или Тавриза.

Несмотря на свою древность, документ хорошо сохранился, текст не поврежден и вполне разборчив.

На оборотной стороне имеется следующая надпись на армянском языке: „О *мулках* нашего монастыря, [о том], чтобы, за *мулки*, какие имеются в Агулисах, *мал* давали агулисцы“.

Документ 21. Персидский текст документа искажен и написан с вопиющими грамматическими и орфографические ошибками. Поэтому мы сочли целесообразным представить текст в таком виде, в каком он сохранился, затем дать его исправленный и отредактированный, по нашему разумению, текст, сохраняя при этом выразительные и стилистические особенности языка документа.

В Матенадаране хранится и другая копия того же документа, написанная так же безграмотно и смешаным почерком (папка 1а, док. № 1б). При составлении персидского текста кое-где мы использовали и эту копию. Впрочем, при составлении текста мы нашли целесообразным принять в основу № 1а, так как в конце его подробно говорится о времени и обстоятельствах составления документа; там отмечено где, когда и по чьей инициативе составлен он и т. д. № 1б же представляет собой лишь текст „Договора“. Здесь не отмечены ни дата, ни место, ни обстоятельства составления его и имеется лишь одна неразборчивая печать. Следует предположить, что второй документ, весьма похожий по письму, качеству бумаги и другим внешним признакам на текст документа № 1а, написан в то же время, вероятнее всего для другого монастыря, находящегося в Васпуракане. Оба документа приклеены к тонкой шелковой материи зеленого цвета.

В этом документе, как мы видели, сказано, что его содержание почерпнуто „из договора, написанного пророком Мухаммедом“, однако мы его включаем в ряд документов XVI века, так как этот мнимый „Договор“ вновь изложен в 1583 г. востанским хакимом Карахан-беком соответственно новым интересам ахтамарского католикосата, в новых условиях. С этой точки зрения он может рассматриваться и как документ, отражающий социально-экономические отношения того времени.

Оставляя в стороне свидетельства армянских историков

более раннего периода об отдельных договорах, заключенных между армянами и арабскими полководцами, из сведений Самуэла Анеци видно, что еще в XII веке и до того существовали подобные „Договоры“. Однако, было бы ошибочно считать настоящий договор копией одного из них. В действительности это фальшивый документ компилятивного характера, который хотя и связывается по своему содержанию с такого рода „договорами“ предыдущих веков, но позднейшие копировщики—составители так отклонились от предыдущих текстов, делая много добавлений и приноравливая их к потребностям дня, что в настоящем виде нельзя рассматривать его как документ, дошедший до нас с XI—XII вв. и более ранних времен.

В „Договоре“ имеется упоминание о поездке католикоса Саака Дзорапореци навстречу эмиру Мухаммеду, шедшему походом по приказу халифа Абд-ул-Мелика на Армению, и о предупреждении похода (см. Гевонд, История Армении, стр. 28—30, (русский перевод К. Патканяна, стр. 18—20), ср. Иоанн Драсханакертци. История Армении, стр. 95—97, Киракос Гандзакеци, История Армении, стр. 60—61 и т. д. на древнеарм. яз.). При этом следует заметить, что эмир Мухаммед представлен здесь как пророк Мухаммед. Фальсификаторы документа имели в виду и договор, заключенный в 652 г. между Теодоросом Рштуни и наместником Сирии Моавией ибн-Сефиана (см. Себеос, История, стр. 140, на древнеарм. яз., русск. перевод Ст. Малхасянца, стр. 116), а также свидетельство Самуэла Анеци о договоре, некогда заключенном с неким Мухаммедом, согласно которому этот последний „незабываемой клятвой заключил с армянской страной договор (о том, чтобы) открыто исповедовать христианство, и продал им веру их, взяв с каждого дома 4 драма, 3 мода зерна, одну лошадиную суму (торбу), одну волосяную бечеву и одну дзернарар (перчатку?), со священников, азатов и всадников не велел брать налога“ (Самуэл Анеци, стр. 82, на древнеарм. яз.).

В первой четверти XVI века, когда Западная Армения окончательно перешла под владычество османских турок и вожди многих курдских племен получили обширные владения (оджаклык, арпалык), в стране началась необузданная эксплуатация армянского райата, в особенности со стороны суннитских фанатичных шейхов и других религиозных предводителей. Имея близкие связи с руководящими государственными сферами и со двором, армянское духовенство в Константинополе, пыталось подобными документами обуздать их, зафиксировать нормы повинностей армянского райата в отношении государства и одновременно укрепить свое привилегированное положение. Многочисленные копии подобных договоров в XVI веке были распространены в Западной Армении и в других густонаселенных армянских центрах Османской империи.

Эти фальшивые документы часто играли положительную роль, ими можно было умерить аппетиты того или иного лица из числа власть имущих. Григор Даранагци пишет, как он вместе с другими священнослужителями однажды представили ходатайство центральной власти с просьбой вновь утвердить права церкви св. Саргиса в Константинополе. К ходатайству был приобщен „большой але маншур“ (عالی منشور), который они называют ахд-нама (عهد نامه — договор)“. Далее он рассказывает, как турецкие высокопоставленные чиновники верили этому и принимали его как священный документ. „Мы написали в арзухале (заявлении) его содержание, и когда они прочитали арзухал, попросили документ; мы достали и дали им, и они, взяв, прочитали, весьма охотно приняли и все везири поцеловали и вернули нам“ (Г. Даранагци, стр. 133, на древнеарм. яз.). В другом месте Г. Даранагци упоминает о том, что в 1622 году, когда был объявлен всеобщий сбор детей, несколько высокопоставленных лиц в Амиде, которые были хорошо настроены в отношении армянского населения, взяли „письмо але“ (договор), повезли и показали султану Мураду и попросили его отменить приказ (Г. Даранагци, стр. 211).

Но не всегда эта фальшивка признавалась за подлинный документ. Каждый раз это зависело от того, как относился лично тот или иной султан, паша или чиновник к армянскому райату. Известно, что еще в начале XVIII в. константинопольский патриарх Аветик показал златописную ко-

пию упомянутого „Договора" шейх-ул-исламу, отметив, что подлинник его находится в Иерусалиме, однако из этого ничего осязательного не получилось (Лео, История Армении т. III, стр. 120, на арм. яз.).

В Восточной Армении также существовали копии подобных фальшивых „договоров", о которых, правда, в „Джамбре" и других источниках редко упоминается. Однако и поныне в Матенадаране хранятся 4 копии такого „Договора", написанные на персидском языке в 60-х гг. XVIII в Астрахани, которые будто переведены с арабского подлинника, написанного куфическими письменами. В этом случае „Договор" относится не к магометанскому пророку Магомету, а Али, предводителю шиитов. На трех из этих копий написано, что они сняты с копии, находящейся в Петербурге. Этот персидский вариант „Договора" написан более грамотно, однако заметно, что он, действительно, переведен с арабского: во многих местах сохранилось грамматическое строение свойственное арабскому предложению.

В начале документа сказано: „Это перевод договора, заключенного по предложению Али ибн-Абиталиба Хишамом-ибн-Абд-ибн-Ваккасом в месяце сафар 40 г. хиджры (июнь—июль 660 г.) (см. Персональные фонды Матенадарана, пап. 80 г., док. № 38; об этом же см. Лео, История Армении, т. III, стр. 121).

Автор работы „История Новой Джуги" А. Тер-Ованян имел под рукой довольно обширный и интересный образец такого „Договора", армянский перевод которого он поместил во 2-ом томе своей книги под заглавием „Утвержденный образец договора, данного пророком арабов племени христианскому или армянам в четвертом году хиджры, перевод которого таков" (там же, стр. 147—153).

В фонде персидских документов, в сильно истрепанном виде, имеется сокращенная копия этого „Договора" на арабском языке (пап. 1а, док. № 1в, разм. 77×22, письмо насх), текст которой сильно поврежден: начало и конец разорваны, а письмо во многих местах стерто. Время ее также не установлено.

Документ 22. Это единственный указ сефевидского

султана Мухаммеда Худабанде (1578—1587), хранящийся в Матенадаране, с верхней стороны которого отрезано ок. 3 см. Основной текст от этого не пострадал; вероятно на отрезаном месте было написано: الملك لله —„Власть принадлежит богу". Впрочем, на оборотной стороне в начале надписи около трех слов отсутствует.

Текст указа написан четким письмом шикастэ и целиком разбирается. Однако надпись на оборотной странице о налоговых счетах написана светлыми чернилами, весьма сложным и неразборчивым шикастэ. Письмо местами стерто и едва видны следы слов. Налоговые суммы выражены „сайагом" и разбираются с большим трудом. Несмотря на это, нам удалось восстановить весь текст этого добавления, весьма важного для изучения налоговой системы того времени.

На шахской печати в начале указа с большим трудом прочитано: „Султан Мухаммед"; печати, имеющиеся на другой странице, из-за поношенности бумаги неразборчивы.

Документ реставрирован, находится в сохранности.

Документ 23. Этот указ дан царем Картли Симеоном I (1558—1600). Его мусульманское имя—Махмуд-Мирза, поэтому на тугре так и начертано.

Цари Картли персами именовались „вали-е Гурджистан", т. е. валии Грузии. Указы, изданные валиям, обыкновенно писались на двух языках, на обеих страницах бумаги, на одной по-персидски, на другой — по-грузински.

Это единственный указ царя Симеона I, сохранившийся в фонде персидских документов Матенадарана. Он ценен в особенности своими многочисленными налоговыми и административными терминами. По форме письма и стиля этот указ весьма похож на указы шаха Исмаила, опубликованные в начале века. Документ в XVII в. реставрирован бумагой того же цвета. Персидский и грузинский тексты в сохранности и вполне разборчивы.

В верхней части первой страницы документа имеется следующая надпись на армянском языке, исполненная в XIX веке: „44. Грамота о свободе священников, (данная) грузинским царем Симеоном".

В свое время мы с удовольствием предоставили эту грамоту в распоряжение уважаемого тов. В. С. Путуридзе, с тем, чтобы она была помещена в составленном им сборнике „Грузино-персидские исторические документы“, который вышел в свет в 1955 г. (См. грузинский оригинал и грузинский перевод персидской части на стр. 458—460. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, Тбилиси, 1955 г.).

СЛОВАРЬ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ, НАЛОГОВЫХ, АДМИНИСТРАТИВНЫХ И ПРОЧИХ ТЕРМИНОВ

Абваб-е джам' — ابواب جمع (араб.) — дословно значит „Итоговые дела“. Так, или просто „джам' — جمع.“ называлась та форма учета налогов, когда все государственные налоги, взимаемые с какого-нибудь податного объекта или отдельной сельской общины, подробно вычислялись, после занесения их в отдельные книги суммировались и, наконец, фиксировались в денежном выражении — какой налог в общей сумме должен уплатить данный объект, в том числе какую сумму за счет какого вида налога.

Авариз — عوارض см. *Аваризат*

Аваризат — عوارضات (араб.). — Удвоенная форма мн. ч. от слова „аризе — عارضه“ (случай, происшествие) عوارض— عوارضات

Под этим термином разумели обязательную работу райатов во время чрезвычайных происшествий. Это обязательство часто также заменялось денежным налогом.

Авариз дивана — عوارض دیوانی „авариз-е дивани“ см. диван.

Аздар — ازدر (перс.). Этот налоговой термин встречается лишь в указе шаха Исмаила I от 1505 г. (№ 9). Письмо иначе нельзя расшифровать; в настоящей расшифровке означает „достойный“. Под ним, вероятно, следует разуметь (выплачиваемый в обязательном порядке) „дар“ или „приношение“, „достойные“ положения и чина государственных чиновников и других высокопоставленных лиц.

Азнаур — ازناور (груз.) — грузинский дворянин-феодал.

Акче — آقچه (тур.) — Денежная единица серебром; как сказано в документе № 20, 4 акче весят 1 мыскал (ок. 4,5 грамм) значит, акче весит приблизительно 1,10 г. серебра.

Алафе — علفه см. алафе и улуфе.

Алафе и *улуфе* — علفه و علوفه (араб.) — Термин образован из форм един. и мн. числа от „алаф — علف“ (сено). Как показывает само слово — это налог, принудительно взимаемый с райатов на корм (фураж) лошадей и вьючных животных наезжающих государственных служащих. Этот налог первоначально, конечно, оплачивался натурой (сено, солома, ячмень и т. д.), но впоследствии он во многих случаях был заменен денежным налогом.

Термин „улуфе“, взятый отдельно, также имел вообще смысл „корма“, жалованья, выдаваемого военным.

Аман — امان (араб.) — дословно означает „обеспечение“ (гарантия). Согласно магометанским законам в эпоху арабских завоеваний, когда мусульманские войска захватывали какую-нибудь страну или город, жители этой местности, если не обращались в магометанство, то подвергались истреблению, ограблению и пленению. Если же они соглашались уплатить выкуп и сделаться данниками, то им даровали „аман“, после чего они могли исповедовать свою прежнюю религию.

В более поздние века закон „аман“-а применялся вообще во время всех войн и в особенности в отношении жителей крепостей, оказывающих сопротивление, независимо от их вероисповедания. Когда осажденные прекращали свое сопротивление и соглашались уплатить определенный выкуп, воины, захватившие город, не имели права грабить и брать в плен жителей данного города или крепости.

Амил — عامل (араб.) — Субстантированная форма слова „амал“ (дело), означающего „исполняющий дело“, „исполняющий“. Форма мн. числа „уммал — عمال Это должностные лица, бравшие на учет все податные объекты, посевы и сады, составлявшие списки всех совершеннолетних трудоспо-

собных людей и определявшие, какой налог следует взимать с данного объекта. Этот термин, быть может, соответствует армянскому термину X—XII вв. „ձեռնավոր“ — „дзернавор“. Для этой же должности употребляется также термин „амалдар — عملدار“.

Амир — امير (араб.) — Высокопоставленный полководец, вождь военных объединений кочевников.

Амиртуман — امير تومان (араб.-монг.) — В эпоху владычества ильханов во всей стране было произведено новое административное деление, согласно которому были образованы отдельные области, называемые „туман“-ами, что означает „десять тысяч“. Эти области так назывались потому, что начальник каждой области или „амиртуман“ обязан был в случае требования выставить 10 тысяч воинов. Повидимому, еще в XV веке сохранялись некоторые туманы, амиры, которые продолжали называться „амиртуман“-ами.

Арбаб — ارباب (араб.) — Множественное число от „рабб — رب“ („господин“); употребляется в этом же смысле. Так назывались крупные помещики и владельцы сел. Этот термин получил еще большее распространение в XVIII—XIX вв. И по сей день в Иране крупные помещики называются „арбаб“-ами. Синонимы его „малик“, „маллак“, „мулкадар“.

Ахали-е Шар' — اهالی شرع (араб.) — Члены высшего мусульманского религиозного судебно-законодательного присутствия — Шар'а.

Бахадур — بهادر (монг.) — В период монгольских походов так назывались военные вожди и полководцы монголов. В XV в. этот эпитет давался лишь султанам Кара-Коюнлу и в особенности Ак-Коюнлу. Династия Ак-Коюнлу называлась также „Бахадури“ или „Байандури“, и это наименование, прославлявшее храбрость царя, вносилось также в монограмму или „тугра“, ставившуюся в начале указа и представлявшую собой имя царя. Эта традиция продолжала существовать во время шаха Исмаила I, а позднее этот эпитет употреблялся весьма редко.

Бахраче—بهرچه (перс.) — Так называлась земельная рента, выплачиваемая крестьянами-земледельцами помещику и государству. „Че“ چه в конце термина — уменьшительная частица, но она не меняет смысла термина и представляет собой лишь языковое явление, как напр. „габалче — قبالچه“ (купчая), „парванче — پروانچه“ (указ), „вакфнамче — وقفنامچه“ (завещание) и пр. Выплачиваемая государству земельная рента называлась „бахраче-е дивани—بهرچه دیوانی “ (бахраче дивана), а выплачиваемая землевладельцу (помещику) часть — „бахраче-е маликане — بهرچه مالکانه“ (помещичье бахраче).

Бек —بیك (тур.) — Господин, мелкий князь. Титул, даваемый военным (младших чинов) и особенно предводителям курдских и кызылбашских племен (аймагов).

Бегларбек — بیکلربیك (тур.).— Ханы и амиры, властвовавшие в пограничных областях или наместничествах Сефевидского Ирана, назывались „беглярбеками“. Арабским синонимом его является „амир-ул умара — امیر الامرا“, что по-персидски передается в форме „мир-е миран—میر میران“ Пограничные наместничества, называемые беглярбекствами (بیکلر بیکی) весьма похожи на бдешхства в Армении при Аршакуни. Они призваны были во время опасности объединять вооруженные силы соседних ханств, а последние в свою очередь обязаны были подчиняться беглярбеку, как главнокомандующему.

В Иране XVI—XVII вв. было 13 беглярбекств. На северо-западных границах находились беглярбекства Азербайджана, Карабаха (Гянджа), Ширвана и Чухур-Саада или Еревана.

Бейт-ул-мал—بیت المال (араб.)—Дословно значит „казначейство“— „сокровищница“ (т. е. „государственное казначейство). Этот термин употребляется со времен владычества халифата, когда дворцовое казначейство называлось „беут-ул-мал-е муслимин—بیت المال مسلمین“. Затем под этим термином разумели и государственные налоги, а позднее все, что конфисковалось казною. В XIV—XV веках, а также и

в дальнейшем центральным правительством назначались в различные области страны особые уполномоченные „бейт-ул-мала“ („амил или кази-е бейт-ул-мал عامل یاقاضی بیت المال“), которые взимали некоторые церковные подати и занимались выявлением и конфискацией имущества и поместий тех граждан, которые умерли, не оставив после себя наследников, а также ведали доходами, получаемыми с такого имущества.

Бигар — بیکار (перс.) — Неоплачиваемый обязательный (принудительный) труд крестьян-земледельцев или райатов на постройках крепостей, укреплений, каналов и дорог, а также во время военных походов.

Битикчи — بیتکچی (монг.) — В период ильханства так назывались секретари и писцы, работавшие в канцеляриях по финансово-налоговым делам.

Болук — بلوك (тур.) — От глагола „болмак — بلمك“ (делить), что означает „отделение“, „подразделение“; термин использовался в смысле уезда или района. В современном персидском языке означает также „местечко, селение городского типа“, „небольшой административный центр“.

Бхатур — см. *Бахадур*

Вазиране — وزیرانه (араб.-перс.) — В первоисточниках чаще встречается форма „расм-ал-визарат — رسم الوزارت“. Это — налог, взимавшийся в пользу как главного „вазир-е дивана“, так и областных визирей.

Вакил — وکیل (араб.) — Уполномоченное лицо, представитель или распорядитель дел, а также приказчик. В некоторых документах встречается также в форме „мутаваккил — متوکل“ (см.).

Вакуф — см. вакф.

Вакф —وقف (араб.) — Буквально означает „остановиться“, „укрепиться“. Так назывались земли и прочее достояние, пожертвованное церкви или мечети, ибо они по совершении акта пожертвования не подлежали отчуждению и оставались постоянной собственностью церкви или мечети и как таковые освобождались от государственных налогов.

Вакфнамче — وقفنامچه (араб.— перс.) — Чаще встре-

чается без уменьшительной частицы „че — چه " в форме „вакфнаме". Завещание, акт пожертвования, коим верующие жертвовали церкви или мечети разное движимое и недвижимое имущество. Частица „че" не меняет смыслового значения термина.

Вардапет — وردابيد (арм. *վարդապետ*) — Высшая ученая степень духовных лиц в средневековой Армении; имеет значение и учителя; в повседневном употреблении — вообще монах.

Вахм — см. вакф.

Вджухат — وجوهات (араб.) — Форма двойного мн. ч. от слова „ваджх — وجه" (сумма) — «وجوه — وجوهات». Под этим термином разумели вообще все те налоги, которые взимались наличными деньгами. В источниках встречаются также следующие формы этого термина — „таваджжухат — توجهات", „мутаваджджехат — متوجهات".

Вилайет — ولايت (араб.) — Страна, край, область. В источниках и документах разно передается смысл этого термина: иногда под этим названием разумеют всю страну, иногда обширную область, а иногда большой уезд.

Галле — غله (араб.) — Зерно. В указе шаха Исмаила I от 1506 г. (док. № 10) употреблено в смысле взимаемой с крестьян земельной ренты, как синоним „бахраче" (см.). С этим термином встречаемся лишь в этом уникальном документе. Характерно, что в конце XIX в. и в начале XX в. в Южном Азербайджане взимаемый с крестьян налог — государственная рента — назывался „галле" и уплачивался натурой, а налог, взимаемый наличными деньгами, назывался „малийат", что, несомненно, восходит к налоговому термину прошлых веков — „малу" или „малоджахату" (см.).

Дастандаз — دستانداز (перс.) — Термин образован от „даст — دست" (рука) и „андахтан — انداختن" (бросать, метать) и дословно означает „бросающий руку на что-нибудь", „покушающийся, посягающий". Речь идет о налогах, взимаемых с райатов по всякому поводу государственными должностными лицами, когда эти последние „протягивали

свою руку" к скарбу и имуществу райатов и пытались вырвать у него деньги и другие ценные предметы.

Даруга — داروغه (монг.) — Главный полицейский и сборщик налогов.

Дафтар — دفتر (араб.) — Тетрадь, книга; употребляется главным образом в смысле налоговой книги. „Дафтар"-ом или „дафтархане" называлось также учреждение, где хранились налоговые книги.

Дворцовое савари — ساورى درگاه „савари-е даргах — обязательные подарки, преподносимые двору (см. „савари").

Джавалиги — جوالغى (араб.-перс.) — Форма множ. числа слова „джовлак — جولق" (шерстяная ткань), которое, впрочем, в настоящем документе передается через غ вм. ق. Термин встречается лишь в указе шаха Исмаила I за 1505 г. (док. № 9). „Джавалиг" значит „мешок", сшитый из шерстяной материи, а также „плащ". По всей вероятности существовала также особая повинность по поставке мешков, являвшихся важным инвентарем как в войсках, так и в диванских налоговых учреждениях. Этот термин по-турецки можно прочесть „джываллыг — جوالق" (за мешок), откуда можно заключить, что данная повинность часто заменялась денежным налогом. Возможно, что существовала и повинность по поставке шерстяной одежды.

Джам' — جمع (араб.) — см. абваб-е джам.

Джизья — جزيه (араб.) — Подушная подать, взимаемая с немусульманских райатов (христиан и евреев); взималась наличными деньгами с каждого совершеннолетнего трудоспособного мужчины. Джизья, взимаемая с каждого села, была высчитана и в общей сумме занесена в налоговые книги, на имя данной сельской общины. Помимо этой, общей суммы один раз в несколько лет на эту сумму накладывался определенный процент, который взимался отдельно и назывался „тафавут-е джизья" (см.).

Диван — ديوان (араб.) — Присутствие или канцелярия государственных дел. Этот термин разумели в смысле государства или его высшего органа. Когда говорили „диванские

обязательства („такалиф-е дивани—تکالیف دیوانی", „хокук-е дивани—حقوق دیوانی" или „авариз-е дивани—عوارض دیوانی"), то разумели налоговые обязательства райата в отношении государства, а „землями дивана" („арази-е дивани — اراضی دیوانی") назывались земли, принадлежавшие государству, доходы от которых вносились непосредственно в государственную казну или выдавались государственным служащим и войскам в виде жалованья.

Диван-ал-садарат — دیوان الصدارت (араб.) — Высшее присутствие религиозного предводителя-садра.

Динар — دینار (араб.) — Единица серебр. монеты. В XVII в. вес 200 динаров, равных одному „абаси", равнялся 7—9 г. чистого серебра. 10 тысяч динаров равны одному „туману".

Закед, правильнее *Закят* — زکواة (араб.) — Подать, уплачиваемая церкви или мечети в размере $^1/_{40}$ дохода; по-армянски „карасник" (сороковая).

Зимми — ذمّی (араб.) — Дословно означает „должник". Так назывались подданные — христиане и евреи, которые, в отличие от подданных — мусульман, обязаны были помимо всех налогов и обязательств вносить еще особую подушную подать „джизью" за право свободного исповедания своей религии.

Золото за черик — زرچریك „Зар-е черик" (монгол.-перс.) — В некоторых источниках этот налог называется чериком. В указе шаха Исмаила I (док. № 9) к термину прибавлено слово „зар" (золото); в такой форме термин дословно означает „золотая монета ополчения". Это налог, взимавшийся с райатов при наборе ополчения или черика кочевников. Как выясняется из упомянутого указа, этот налог взимался золотом.

Имам — امام (араб.) — Духовный предводитель, религиозный глава у мусульман.

Итлаг — اطلاق (араб.) — Буквально „удаление", „отправка". Речь идет об отправке государственных чиновников в тот или иной объект, обложенный налогами, откуда

они должны получить свое жалование за счет налогов, собираемых с данного объекта. Выдаваемые по этому поводу им на руки рекомендательные отношения назывались также „хавале" (см.).

Ихраджат — اخراجات (араб.) — Буквально означает „расходы". Так назывались те чрезвычайные издержки, которые по тому или другому поводу райаты обязаны были давать государству или должностным лицам.

Ихраджат крепости — اخراجات قلعه „Ихраджат-е кал'э" (араб.) — Налоги, взимавшиеся для возмещения расходов близлежащих крепостей и их гарнизонов.

Кабалат — قبالات (араб.) — Купчие крепости; ед. ч. „кабале — قباله". В источниках чаще встречается в форме „баледжат", также множ. ч.

Калантар — کلانتر (перс.) — Буквально — „самый большой" (کلان-تر). Так назывался городской голова, занимавшийся гражданскими вопросами и ведавший общественными делами города. Калантары обычно избирались из рядов богатейших купцов или ходжа.

Кедхуда — کدخدا (перс.) — Так назывались сельские старшины. Впрочем под этим термином не следует разуметь лишь „сельского старосту", „главу" или „реса". На селе могло быть несколько кедхуда. Они фактически являлись членами совета старейшин или „агсахкалов" (по-перс. „ришсфид"), которые получили это прозвание, будучи некогда в должности сельского старосты. После освобождения от этой должности они продолжали называться кедхуда и участвовали в совете старейшин.

Коналга — قنلغا (турк.) — На джагатайском языке означает „убежище". Так называлось обязательство по оказанию гостеприимства государственным служащим, царским гонцам („чапар — چاپار") и другим сановникам, разъежающим по служебным делам.

Мавзу' — موضوع (араб.) — Вычеркнутые из налоговых книг земли или другие обложенные налогом объекты.

Мадахил — مداخل (араб.) — Доход.

Мадрасе —مدرسه (араб.) — Духовная школа мусульман.

Макта'— مقطع (араб.) — Отрезанный, определенный, окончательный. Взимание ренты в твердо установленном количестве продуктов или определенной сумме денег, которая систематически уплачивалась помещику или государству независимо от урожая данного года.

Мал — مال (араб.)— Главный подоходный налог и налог на собственность, взимавшийся со всякого рода имущества (сады, пашни, мельницы, маслобойни, плуги, дома, лавки и т. д.), как натурой, так и наличными деньгами. С XV в. вместе с налогом „мал“ упоминается также „джахат“ (см. „малоджахат“).

Малик — مالك (араб.) — Собственники, владетели мулков. В XVIII—XIX вв. они назывались также „мулкадарами —ملكدار“. Синонимы его „маллак“, „арбаб“.

Маликане—مالكانه (араб.-перс.) — Земельная рента, уплачиваемая помещику или малику. Синонимы его — „бахраче“, „уджрат-ул-масал“, „мулк“.

Малоджахат —مالوجهات (араб.) — Термин образован из слов „мал“ (товар. богатство) и „джахат“ (сторона, места—пахотные земли). „Мал“ — налог на собственность, а „джахат“ — поземельный налог, взимаемый с пахотных земель села. Эти два налога рассчитывались вместе и в общей сумме взимались с сельской общины. Малоджахат составлял большую часть ренты-налога, взимавшегося с населения и в раз навсегда установленных размерах взимался с райатов. Поэтому весьма часто под этим названием разумели и другие налоги, взимаемые с данного объекта; в данном случае „малоджахат“ усматривался как собирательный налоговый термин.

Ман —من (перс.)— Мера веса, равная 4,5 кг.

Марфу'-ул-калам — مرفوع القلم (араб.) — Буквально „отвергнутый пером“, т. е. не подлежащий переписи.

Махал —محال (араб.)—Множественная форма слова „махалл —محل“ (место), что буквально значит „места“. Но этот термин чаще употреблялся в смысле современного „района“. Его синоним „нахия“ (см.).

Магаф — см. Муаф.

Мелик — ملك (араб.)—Первоначально „царь“, „владыка“ „государь“. Но уже в XV—XVIII вв. меликами назывались старосты района или города, избранные Советом старшин общины данного района из своей же среды. Они представляли данную общину перед государством и его должностными лицами и в деле реализации государственных налогов и других обязательств несли главную ответственность. Меликство в Арцахе и Сюнике передавалось наследственно и приобрело особое содержание. Здесь мелики фактически превратились в мелких феодальных князей; они за малым исключением были такого происхождения, пользовались особыми привилегиями и имели судебные и военные права.

Мисал —مثال (араб.)— Буквально „пример“. Так назывались решения духовного присутствия мусульман (Шар'а). Обычно они назывались „мисал-е лазим-ул-имтисал —مثال لازم الامتثال“ („образцовый пример“), т. е. решение, достойное применения и осуществления.

Мод — مد или *мот* (греч.) — Мера сыпучих тел, емкостью около 25 литров.

Мгарнама, правильнее *муафнаме*—معافنامه (араб.-перс.)—Документ-привилегия об освобождении от налогов и прочих обязательств, о даровании налогового иммунитета.

Мысхал—مثقال (араб.) — Мера веса, в частности драгоценных металлов, равная 4,5 г.

Муаф —معاف (араб.)—Налоговой иммунитет, освобождение от государственных налогов, иногда лишь от некоторых налогов и обязательств. Синонимы — „мусаллам“, „тархан“ (см.).

Мубашир — مباشر (араб.) —Сборщик налогов, надзиратель. Так назывались в особенности те должностные лица, которые мерили собранный на току урожай и отделяли ренту-налог, уплачиваемый помещику и государству. Синоним „тахсилдар“.

Мударрис —مدرس (араб.)— Лектор мусульманской духовной школы.

Мукаддам—مقدم (араб.) — Предводитель; употребляет-

ся в смысле как предводителя сельских старшин, так и духовенства.

Мулк—ملك (араб.)—Собственность, владение, унаследованное или купленное на деньги или другое недвижимое имущество. В документах унаследованное поместье называется „мулк-е моврyси — „ملك موروثی“, а купленное на деньги — „мулк-е зархарид — „ملك زرخريد“.

„Мулком“ называлась и та часть земельной ренты, которая выплачивалась помещику (землевладельцу) (см. „маликане“, „бахраче“, „уджрат-ул-масал“).

Мумайиз — مميز(араб.) — Буквально „определяющий“, „уточняющий“. Так назывались должностные лица, которые с целью проверки вновь измеряли площадь посевов, сады, огороды и др. имущество, намечали, какой доход можно получить и, сообразно с этим, каким налогом следует обложить данную местность.

Мутаваджехат—متوجهات (араб.) — см. вджухат.

Мутаваккил — متوکل (араб.) —Уполномоченные по делам диванских налогов — „вакилы“ (см.).

Мутасадди—متصدی (араб.) — Надзиратель; так назывались преимущественно надзиратели налоговых дел дивана— „мутасаддиан-е умур-е дивани—„متصديان امور ديوانی“.

Мутасарриф — متصرف (араб.)— финансовый чиновник, управлявший государственными доходами в областях.

Мусал — см. *Мисал*.

Мусаллам—مسلم (араб.) —Освобожденный от налогов, пользующийся налоговым иммунитетом; употребляется как в отношении иммунистов, так и объектов. Синоним его — „тархан“, „муаф“ (см.).

Мухдис— محدث (араб.-) — Буквально — „создатель“, „творец“, „виновник какого-нибудь случая“, „возбудитель“. Этот термин позднее использовался в форме отвлеченного существительного — „эхдас — „احداث“. Когда даруги, тиульдары или скупщики государственных налогов данной местности рассматривали споры, возникавшие между райатами и особенно те преступления, которые назывались „эхдас-е арба'э— „احداث اربعه“ („четыре случая“—убийство, изнасилование, выбивание зубов, ослепление), для ведения этой тяжбы с тяжущихся сторон взимали особый налог, называвшийся налогом „мухдиса“ или „эхдаса“ („расм-е мухдис — „رسم محدث“, „расм-е эхдас—„رسم احداث“). В XVI—XVII вв. в общей сумме налогов, взимаемых с сел, предусматривалась определенная сумма в счет налога „эхдас“. Община обязана была уплатить этот налог независимо от того, будут ли в текущем году споры и разногласия или нет.

Мухтасиб— محتسب (араб.) — Финансовый налоговый чиновник, уточнявший подати и налоги и наблюдавший за мерами и весами рынка.

Назр —نذر (араб.) —Налог, который верующие, клятвенно обязывались приносить церкви или мечети.

Намордар —نامردار (перс.) — Встречается лишь один раз в указе № 9. Это слово образовано, видимо, из отрицательной частицы „на“ и слова „мордар“ (нечистый, поганый). По всей вероятности, чиновниками, пребывавшими на постое у райатов-армян, был придуман способ вырвать у последних лишнее, мотивируя это мероприятие тем, что, общаясь с армянами и питаясь у них на дому, они по мусульманским понятиям осквернены, а потому вправе требовать денежного воздаяния за причиненный им „вред“.

Нахиа — ناحيه(араб.) — Уезд, район. Синоним его „махал“ (см.).

Новрузи—نوروزی (перс.) — Обязательный налог-подарок, приносимый феодалу или государственному должностному лицу (чиновнику) в первый день нового года — в день наступления весны,

Олка — الكاء (турк.) — Буквально „страна“. Такие земельные поместья даровались в качестве феода вождям кочевых племен и высокопоставленным военным чинам — амирам. Амиры, получившие олка, обязаны были в случае надобности предоставить центральной власти определенное количество войска. Амиры олка вправе были иметь свое знамя и бить в специальные барабаны во время походов и движения войска.

и амиры, получавшие вместо жалования право на взимание всех государственных налогов или определенной части их со всего района, нескольких селений или отдельного села в качестве „тиула".

Крупным тиулдарам часто присваивалось право управления и суда в отношении населения упомянутых объектов.

Тобре — توبره (перс.) — Торба, мешок для зерна и злаков.

Тугра — طغرا (араб.) — Трудно разбираемые и сложно сплетенные монограммы, имеющие своим содержанием имя царя, религиозного предводителя или высокопоставленного чиновника, ставившиеся в начале указа, грамоты и т. д.

Туман — تومان (монг.) — 10.000 динар (см.).

Уджрат-ул-масал — اجرة المثل (араб.)—Буквально означает „как плата". Согласно шариатскому термину так называлась „поземельная рента", которую крестьянство обязано было уплатить землевладельцу. Синонимы этого термина — „маликане", „бахраче", „мулк" (см.).

Улаг — الاغ — см. улаг и улам.

Улаг и *улам* — الاغ و الام (монг.)— „Улаг" означает „четвероногое", „вьючное животное", „ула(м)"— „телега, арба" („м" не поддается объяснению). В документах эти два термина употребляются как синонимы. Так называлась повинность крестьян, согласно которой они обязаны были предоставлять своих вьючных животных для перевозки военных и государственных должностных лиц с одного места на другое. Набор лошадей, ослов, мулов, верблюдов и других вьючных животных производился также во время крупного движения войск. В этом случае крестьяне и сами обязаны были пешком идти за своим скарбом и перевозить провиант и снаряжение войска.

Улам — الام см. улаг и улам.

Улуфе — علوفه см. алафе и улуфе.

Усул — اصول (араб.) — Форма мн. ч. от слова „асл— اصل" (происхождение). Указывает на знатное происхождение тех или иных лиц. В источниках этот термин встречается также в причастной форме „асил — اصيل".

Факих — فقيه (араб.) — Законовед исламской религии.

Фатва — فتوى (араб.) — Имеющее силу закона окончательное решение, вынесенное главами мусульманской религии — „шейх-ул-исламами" и „муфтиями", а также высшим религиозным присутствием — „Шар'-ом по тому или иному вопросу.

Фадушах, правильнее *падишах* — پادشاه (перс.)—Царь, государь.

Ферман — فرمان (перс.) — Приказ, указ, царская грамота.

Хавале — حواله (араб.) — Рекомендательное отношение, выдаваемое Диваном государственным чиновникам и военным, которое они предъявляли той или другой сельской общине или низшим налоговым инспекторам, чтобы получить от них определенное количество наличных денег или продуктов вместо жалования.

Хаким — حاكم (араб.) — Начальник уезда, гражданский судья.

Хаккабе — حقّابه (араб.-перс.) — Термин образован из араб. „хакк— حق" (право) и перс. „аб — آب" (вода) и значит „право на воду". Так называлась та доля воды, которая уделялась для орошения данного земельного участка, поля, сада и вообще какой бы то ни было обрабатываемой площади.

Хан — خان (монг.) — Владыка, князь, титул, даваемый высшим военным чинам. Персы так называли и грузинских царей „валиев". Позднее этот титул сделался прерогативой особенно крупных феодалов — губернаторов.

Харадж — خرج (араб.) — В период арабского владычества так назывался главный поземельный налог. В XVI—XVIII вв. этот термин был малоупотребителен; под ним разумели собирательный налоговый термин в смысле целого ряда государственных налогов (кроме подушного), взимаемых с населения.

Хардж — см. Харадж.

Харч — см. Харадж.

Хасил—حاصل (араб.) — Доход, урожай, польза, полученная с поместья, приход.

Хассе-е шарифе—خاصهٔ شریفه (араб.) — Так назывались царские поместья, мастерские и вообще все учреждения, принадлежавшие шаху и царской семье. Все они имели особое управление делами, называемое „саркар-е хассе-е шарифе".

Ходжа, правильнее *хадже* —خواجه (перс.) — Так назывались крупные купцы и богачи. Те из них, которые за счет богатства, приобретенного торговлей, покупали поместья или „мулки", нередко добивались влиятельного положения при дворе, занимая даже должность „сахиб дивана" — министра финансов.

Хокм —حکم (араб.) — Приказ, высшее распоряжение.

Хокук-е дивани — حقوق دیوانی (араб.) — см. Диван.

Хукм — см. Хокм.

Хумс —خمس (араб.) — Буквально „одна пятая", церковный налог.

Чыраглык —چراغلق (турец.) — Буквально „для освещения", деньги, взимаемые для церквей на освещение или на покупку свечей.

Шанакисат — شناقصات (араб.) — форма двойного множественного числа слова شنقصه (شناقص — شنافصات)، которое означает незаконные требования, „притеснения".

Шар' — شرع (араб.) — Главный религиозный, духовно-законодательный и судебный совет, в котором принимали участие высокосановные духовные лица данной местности.

Шар'и—شرعی (араб.) — Законный, согласный с законами „Шар'"-а.

Шариат — شریعت (араб.) — Религиозные законы мусульман. Так назывался и совет духовенства.

Шариатский — см. Шар'и.

Шар'ийе — شرعیه (араб.)— см. Шар'и.

Шахна — شحنه (араб.), начальник гарнизона города, комендант, который наблюдал также за реализацией взимаемых с населения налогов встречается также в форме мн. ч.— „шахани — شحانی".

Шигар — شیکار (перс.) — Этот налоговой термин первоначально звучал „шах кар — „شاه کار", затем „ша-кар — „شاکار", что, по словарю Геворга-Дпира, означало „даровая работа", выполненная для царя, шаха (т. е. для двора). Будучи синонимом термина „бигар" (см.) и упоминаясь всегда вместе с ним, этот термин подвергся словесной ассимиляции и принял форму „шигар". Следовательно, неправильно объяснение его словом „шикар — „شکار" (охота, дичь).

Шилтагат—شلتاقات (монг.) — Форма арабского мн. ч. от слова „шилтаг" (клевета, поклеп). Под этим термином понималось вымогание того или другого добра государственными чиновниками путем поклепов и ложных предлогов.

Эйди—عیدی (араб.)—Обязательная дань, уплачиваемая под видом подарков феодалу или государственным высокопоставленным чиновникам во время больших мусульманских праздников (эйд-е фетр, эйд-е кадир, эйд-е корбан).

Этемад-уд-довле — اعتماد الدوله (араб.) — Дословно означает „доверие государства". Так называли первого везиря, который фактически исправлял должность министра двора.

Ятаг—یتاق (турец.) — Загон для мелкого рогатого скота; стойло.

Ярлык — یرلیغ (монг.) — Грамота, царский приказ, указ.

Яргучи — یرغوچی (монг.) — Так назывались в период ильханства назначенные государством судьи, руководствовавшиеся нормами „Яса", обычного права монголов.

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

ПЕРСИДСКИЕ ТЕКСТЫ УКАЗОВ

متن فارسی فرامین

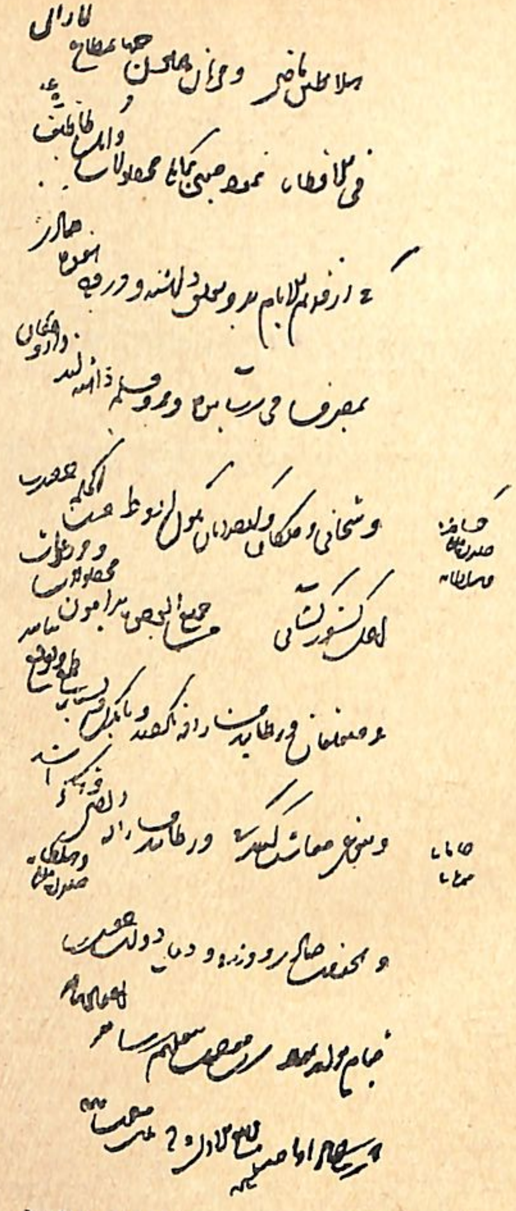

Վավերագիր 1 Документ 1

۱ ــ فرمان سلطان جهانشاه قراقویونلو

سال ۱۴۴۹ م.

... سلاطین ماضی و فرمان همایون جهانمطاع لازال فی الاقطار نمود مبنی بر آنکی محصولات وانك طاطیف و [وغادی] کی از قدیم الایام بدو تعلّق داشته‌و دروجه منوّره صادر [و وارد] بمصرف میرسانیده و برو مسلّم داشته‌اند داروغکان و شحانی و ملکان و کدخدایان بلوك اروط حسب الحکم حضرت اعلی کشورکشائی خاقانی خلد الله ملکه و سلطانه من جمیع الوجوه پیرامون محصولات و مزروعات و متعلقان ورطابید مشارالیه نکردند و باندك و بسیار طمع و توقع ننمایند و بنوعی معاشرت کنند کی ورطابید مشارالیه راضی و شاکر باشد و بخدمت صادرو وارد و دعای دولت حضرت خاقانی... خلد الله ملکه و سلطانه قیام تواند نمود برین موجب بتقدیم رسانند و اعتماد نمایند

تحریراً فی اواخر ربیع الاوّل فی ثلث و خمسین و ثمانمایه

[دو مهر نا معلوم]

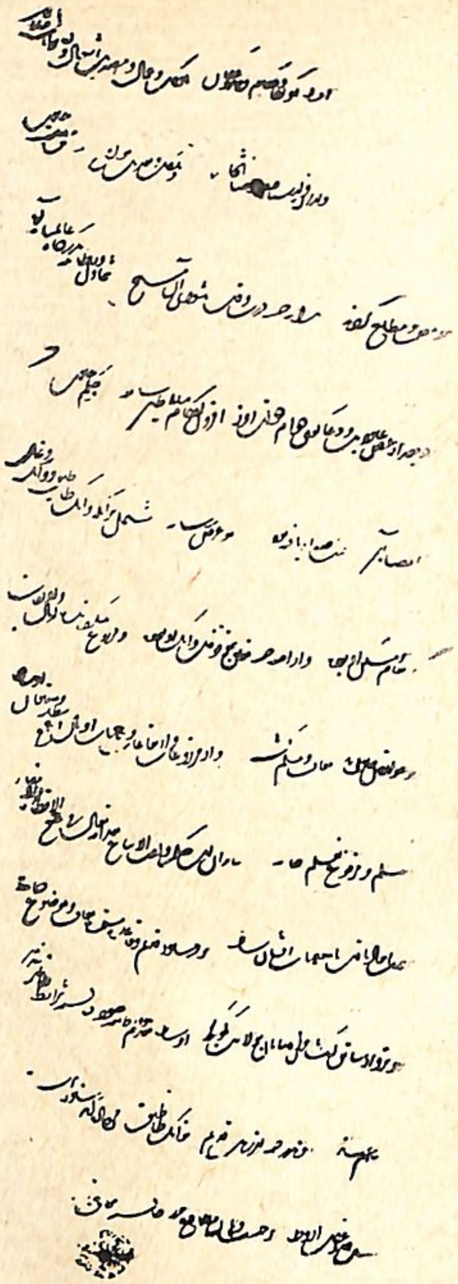

Վավերագիր 2 Документ 2

۲ ــ فرمان سلطان جهانشاه قراقویونلو

(۱۴۳۵ ــ ۱۴۶۷ م.)

امرا اولکا و حکام و داروغکان متوکّلین و عمّال و متصدّیان اشتغال و امیر تومان قپانات و ارّان و ارسبار خصوصاً شحانی و ملکان و مقدّمین مواضع ...... فرمان (؟) همایون واقف و مطّلع کردند بدانند که درین وقت پیشوای آل‌مسیح شماون ورطابید بدرکاه عالمپناه آمد و بعد از عرض عبودیت و دعاکوئی دوام دولت روزافزون احکام سلاطین سابقه و حکم همایون که بامضاء رسیده سمت اصدار یافته بود بعزّ عرض رسانید مشتمل بر انکه وانك طاطیف و وانك وغادی کی مقام و مسکن او بوده و اراضهٔ که تعلق بموقوفات وانك او بوده و مزروع میکر دانیده از مال و اخراجات و عوارض دیوانی معاف و مُسلّم کشته و از مزروعات و ارتفاعات و جهات او مال و خرج نطلبند و متعلقان او را مُسلّم و مرفوع القلم دانند بنابران این حکم واجب‌الاتباع بعون اللّه تعالی فی جمیع الاقطار و الانصار سمت انفاذ یافت تا متوجهات ایشان را بر دستور قدیم و قاعدهٔ مستمره معاف و موضوع دانند و برقرار سابق کشیشان و رهبانان ولا یت کوکچه اورا مقدّم و ورطابید خود دانسته شرائط اطاعت و خدمت بهم رسانند و نذر[ی] که از زمان قدیم بوانك طاطیف می‌داده‌اند بدستور برسانند [ملکان] و داروغکان اروط برحسب فرمان مطاع مقرر دانسته تخلّف ننمایند

[مهر سلطان جهانشاه]

۳ ــ فرمان ملکه بکم خاتون زوجهٔ سلطان جهانشاه قراقویونلو سال ۱٤٦۲ م.

هو الغنی

الشریفة العلیا سیوزم

امرا و حکام و داروغکان و اصول و اعیان واشراف و اهالی و ملکان و کدخدایان و ارباب و عمال و متصرفان و بیتکچیان ممالك محروسه بدانند که درین وقت مفخر آل مسیح اهانیس کتیاکوس از ولایت اغوان حکم جهانمطاع واجب الاتباع... حضرة اعلی خلافت پناهی خاقانیه خلد اللّه ملکه السلطانه که بامضاء حکم حضرة سلطان سعید مغفور مبرور شیخ اویس بهادر انار اللّه برهانه عرض کرد مضمون آنکی ماتیوس کتیاکوس از قدیم الایام و بموجب مکتوب تکفور سیس پیشوائی و مقدمی تمامت مواضع اغوان بدو تعلق دارد و بدان سبب این حکم یرلیغ نفاذ یافت تا برقرار سابق اورا پیشوا و مقدم ارامنه آن ولایت دانسته دست او درین باب قوی و مطلق دارند و در مواضع او نزول نکنند و چهارپایان ایشان الاغ نکیرند و از او و جماعت کشیشان که بدو تعلق دارند بعلت جزیه و بیت المال مطالبتی ننمایند جماعة ارامنه ولایت اغوان از کنجه‌سر اورا مقدم و پیشوای خود دانسته از سخن و صواب‌دید او که در باب مذهب ایشان کوید تجاوز ننمایند و مطاوعت او واجب دانند و بهیچ نوع ازاو انفراد نجویند هیچ آفریده درمیان کار و راه او نیایند و مدخل نسازند و باکشیشان و متعلقان او خطائی نکنند و ازایشان مطالبتی ننمایند و طمع و توقع نکنند و بهرچه رجوع کند بموجب راستی مدد و مساعدت واجب دانند و نوعی سازند که او و کشیشان و

٣ ــ فرمان ملکه بکم خاتون زوجهٔ سلطان جهانشاه قراقویونلو

سال ١٤٦٢ م.

هو الغنی

الشریفة العلیا سیوزم

امرا و حکام و داروغکان و اصول و اعیان واشراف و اهالی و ملکان و کدخدایان و ارباب و عمال و متصرفان و بیتکچیان ممالك محروسه بدانند که درین وقت مفخر آل مسیح اهانیس کتیاکوس از ولایت اغوان حکم جهانمطاع واجب الاتباع... حضرة اعلی خلافت پناهی خاقانیه خلد اللّٰه ملکه السلطانه که بامضاء حکم حضرة سلطان سعید مغفور مبرور شیخ اویس بهادر انار اللّٰه برهانه عرض کرد مضمون آنکی ماتیوس کتیاکوس از قدیم‌الایام و بموجب مکتوب تکفور سیس پیشوائی و مقدمی تمامت مواضع اغوان بدو تعلق دارد و بدان سبب این حکم یرلیغ نفاذ یافت تا برقرار سابق اورا پیشوا و مقدم ارامنه آن ولایت دانسته دست او درین‌باب قوی و مطلق دارند و در مواضع او نزول نکنند و چهارپایان ایشان الاغ نکیرند و از او و جماعت کشیشان که بدو تعلق دارند بعلت جزیه و بیت‌المال مطالبتی ننمایند جماعة ارامنه ولایت اغوان از کنجه‌سر اورا مقدم و پیشوای خود دانسته از سخن و صواب‌دید او که در باب مذهب ایشان کوید تجاوز ننمایند و مطاوعت او واجب دانند و بهیچ نوع ازاو انفراد نجویند هیچ آفریده درمیان کار و راه او نیایند و مدخل نسازند و باکشیشان و متعلقان او خطائی نکنند و ازایشان مطالبتی ننمایند و طمع و توقع نکنند و بهرچه رجوع کند بموجب راستی مدد و مساعدت واجب دانند و نوعی سازند که او و کشیشان و

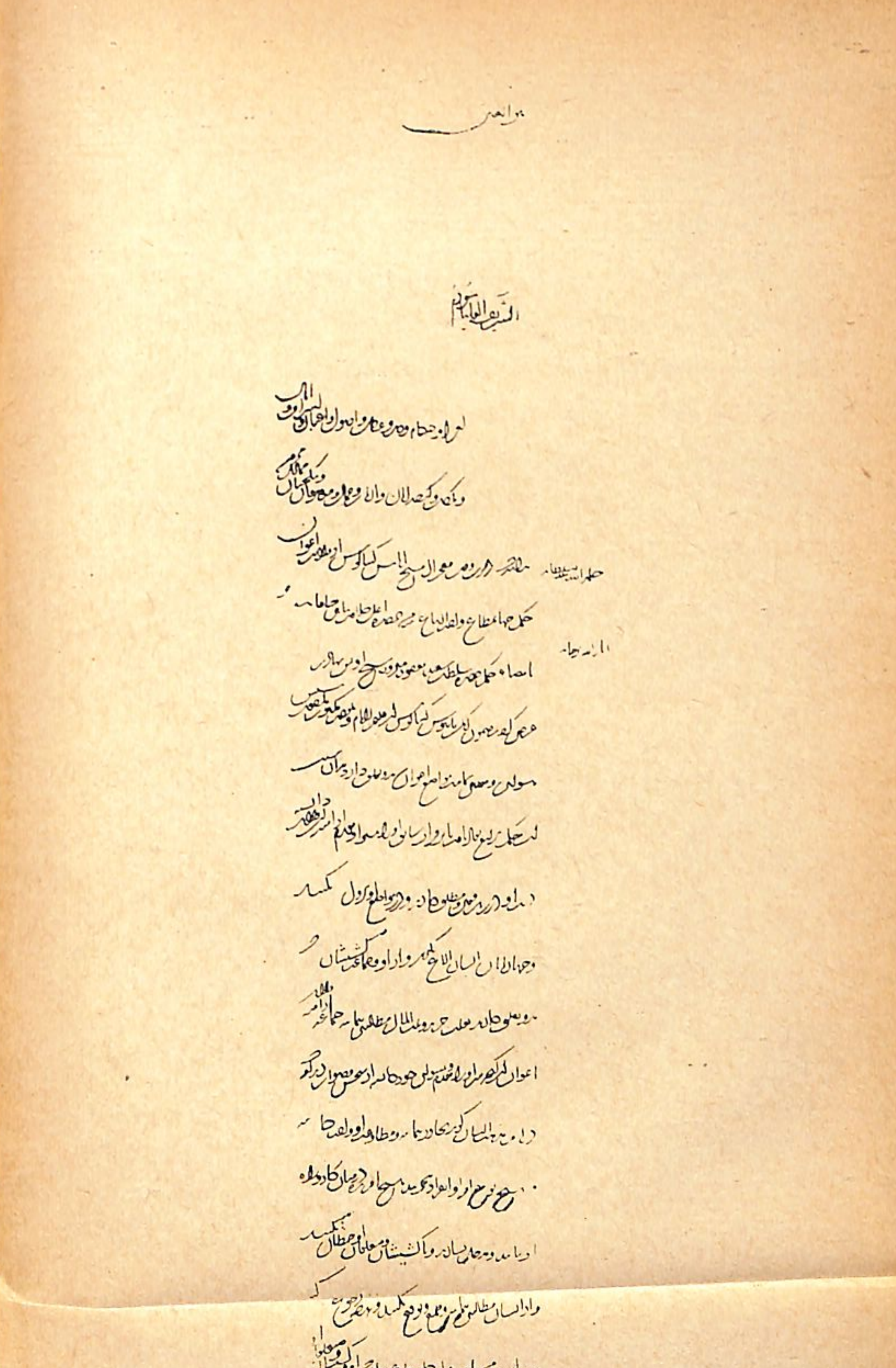

متعلقان او ازسر فراغت بمهمات و مصالح خود مشغول توانند بود و امداد شکر متواصل دارند عرض کردو بنام خود التماس امضاء نمود ملتمس اورا مبذول فرموده این حکم همایون بعزة اللّه تعالی فی الاقطار سمت اصدار یافت تا برموجبی که سابقاً بموجب احکام سلاطین ماضیه مقرر بوده و استمرار یافته باشد برآنموجب مستمر دارند و تغییر بقواعد مستمره و قانون معهوده راه ندهند و دست اورا درین امر قوی و مطلق دارند و اورا مقدم و پیشوای خود دانند و از صواب‌دید او که در باب مذهب ایشان کوید تجاوز نکنند و التماس امضاء خاصهٔ شریفه نمود التجا با لمسئوله این حکم همایون در قلم آمد می‌باید که بموجب احکام مطاعه مقرر و معین دانسته تغییر و تبدیل بقواعد آن راه ندهند که او بخاصهٔ شریفهٔ ماتعلق دارد در این ابواب تخلف نکنند و تقصیر ننمایند و ازجوانب برینجمله بروند و چون بمهر شریف موشح و مجلی کردد اعتماد نمایند

[مهر بکم خاتون]

ـ نقش مهر ـ

چو داد دولت دارین حضرت منان
مباش غرّه بتعظیم چرخ خاتون خان

تحریراً فی عاشر ذی‌قعدة الحرام سنه ست و ستین و ثمانمایه

پروانچه العبد اَخصّ المخادم خواجه شمس‌الدین محرّم

٤ ـ فرمان حسن علی قراقویونلو

سال ١٤٦٨ م.

هو المهم المُعزّ

ابو الفتح حسن علی بهادر سیوز ومیز

امرا و حکام و داروغکان و عمّال و مباشران امور دیوانی قپانات و اران و ارسبار و ملکان [و کدخدایان]... بدانند که افتخار آل مسیح مرحاسیاه شماون ورطابیدو مرحاسیا استپانوس بدرکاه عالمپناه آمدند و فرامین حضرة خاقان سعید مغفور شهید اقام انار الله برهانه که دربارهٔ ایشان شرف اصدار یافته بود مشتمل برانکه وانك طاطیف و وانك وغادی که مقام و مسکن ایشان بوده و اراضی که تعلق بموقوفات وانك او داشته و مزروع میکرده مال و اخراجات و عوارض نطلبند و از مزروعات و جهات ایشان و متعلقان مال و خرج نکیرند جماعة کشیشان و رهبانان ولایة کوکچه و اروط اورا مقدم و ورطبید خود دانند و شرایط فرمان‌برداری بجای آورند و نذری که از قدیم الایام بوانك طاطیف میداده‌اند بدستور سابق بدهند و بهرچهٔ مزارعی که مرحاسیا شماون ازولد ببشکین خریده معینه‌المفصله

قریه	قریه	قریه
بنونیس و طاس سیسجان تومان نخچوان	قراکلیسا ایضاً	دستجردو کلیازی ایضاً
قریه	قریه	قریه
سواری اروط قپانات	اقاکندی ایضاً	داشو ایضاً

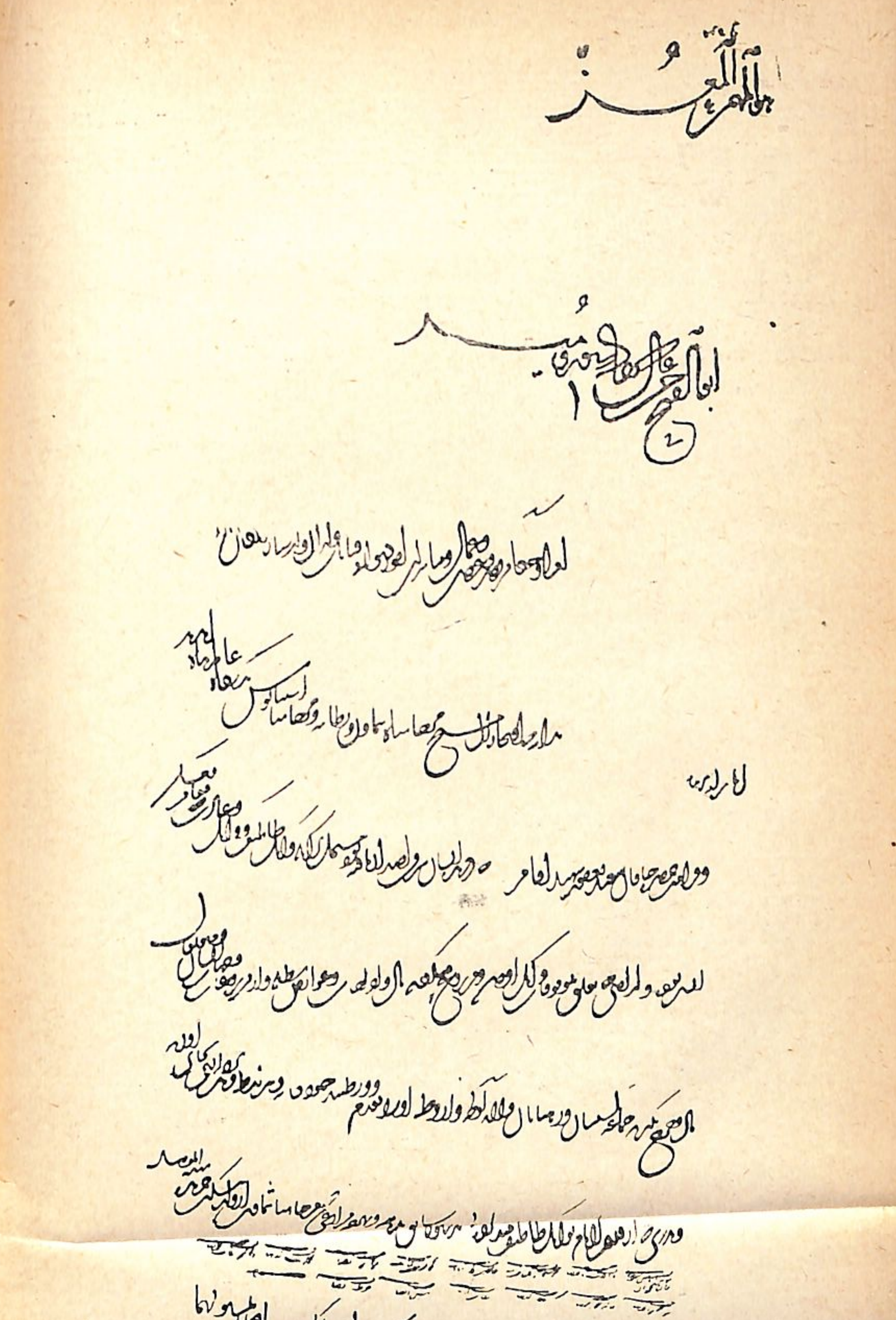

قریــــــــه		قریــــــــه		قریــــــــه	
طانف	ایضاً	دانزه‌طاب	ایضاً	خودانان	ایضاً
قریــــــــه		قریــــــــه		قریــــــــه	
حالبزور	ایضاً	شنهر	ایضاً	بردی	ایضاً
قریــــــــه		قریــــــــه			
کبس	ایضاً	خوط	ایضاً		

بدو تصدق فرموده ارزانی داشتیم بعزّ عرض همایون رسانیدند و التماس امضا کردند التجابالمسئولهما این حکم جهانمطاع در قلم آمد تا بدستور استمرار و قانون استقرار مزروعات ایشانرا زمین معاف و مسلّم و مرفوع القلم دانسته تغییر و تبدیل بقواعد احکام سابقه ایشان راه ندهند و بهیچ وجه تعرض نرسانند و من کل الوجوه مزاحمت نکرده درین‌باب تقصیر نکنند

[مهر حسن علی بن سلطان جهانشاه سنه ۸۷۲]

تحریراً بالامر العالی اعلاه الله تعالی و خلد... فی رابع رمضان المبارك سنه اثنی و سبعین و ثمانمایه

حرّر العبد الخادم

پروانچه برساله بندهٔ درکاه میرعلی پروانچی

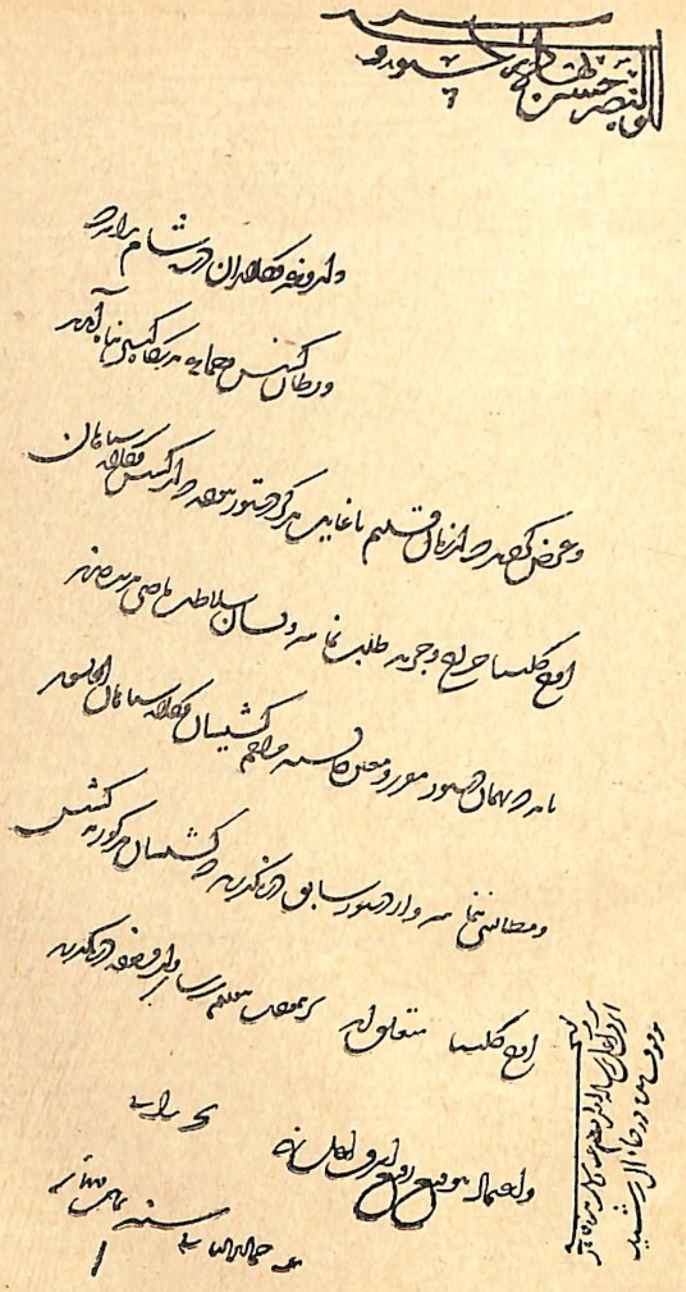

Վավերագիր 5

Документ 5

۵ ــ فرمان حسن پادشاه آق‌قویونلو

سال ۱۴۷۵ م.

[الحکم الله]

ابوالنصر حسن بهادر سیوزومیز

داروغه و کلانتران درەشام بدانند که ورطان کشیش و جماعة بدرگاه کیتی‌پناه آمدند و عرض کردند که از زمان قدیم تا غایت هرکز دستور نبوده که از کشیش و کلاه سیاهان اوچ کلیسیا خراج و جزیه طلب نمایند و نشان سلاطین ماضی بدست دارند باید که بهمان دستور مقرر و معین دانسته مزاحم کشیشان و کلاه سیاهان آنجا نشوند و مطالبتی ننمایند و از دستور سابق درنکذرند که کشیشان مذکور به‌کشیشی اوچ کلیسیا متعلق‌اند برینموجب بتقدیم رسانند و از فرموده درنکذرند و اعتماد بتوقیع رفیع اشرف اعلی نمایند

تحریراً فی ٦ جمادی‌الثانی سنه ثمانین و ثمانمایه

[مهر حسن بن‌علی بن‌عثمان (اوزون حسن)]

پروانچهٔ اشرف اعلی برساله امیر اعظم عثمان بیك......

موقوف بندهٔ درکاه ال رشید

۶ ـ فرمان یعقوب پادشاه آق‌قویونلو

سال ۱۴۸۷ م.

الحکم الله

ابوالمظفر یعقوب بهادر سیوز ومیز

[مهر یعقوب پادشاه]
ـ نقش مهر ـ
یعقوب بن‌حسن ۸۹۲
هر آنکه جانب اهل خدا نکهدارد
خداش در همه‌حال از بلا نکهدارد

امرا و حکام و داروغکان و اصول و اعیان و اشراف و اهالی و ملکان و کدخدایان و ارباب آذربایجان عموماً و جمهور متصدیان مهمات دیوانی و مباشران امورسلطانی ولایات اغوان بدانند که درینوقت کشیش شماون خلیفه و مردروس محراسیا برادرزادها[ی] کشیش ماتیوس کتیاکوس که نشان پادشاه مرحوم سعید جهانشاه میرزا دربارهٔ او صادر شده‌بود بموجبی که مسطور و منقول میکردد بدرکاه کیتی پناه آمدند و نشان مذکور بعرض همایون رسانیدند مضمون آنکی مشارالیه حکم حضرت سلطان سعید مغفور سلطان اویس بهادر عرض کرد مشتمل برآنکی ماتیوس کتیاکوس ازقدیم الایام و بموجب مکتوب تکفور سیس پیشوائی و مقدمی تمامت مواضع اغوان بدو تعلق دارد باید که برقرار سابق او را پیشواء و مقدم ارامنه آن ولایت دانسته دست اورا درین‌باب قوی و مطلق دانند و در مواضع او نزول ننمایند و چهارپایان ایشانرا الاغ نکیرند و ازو و جماعت کشیشان که بدو تعلق دارند جزیه مطالبت ننمایند جماعت ارامنه ولایت

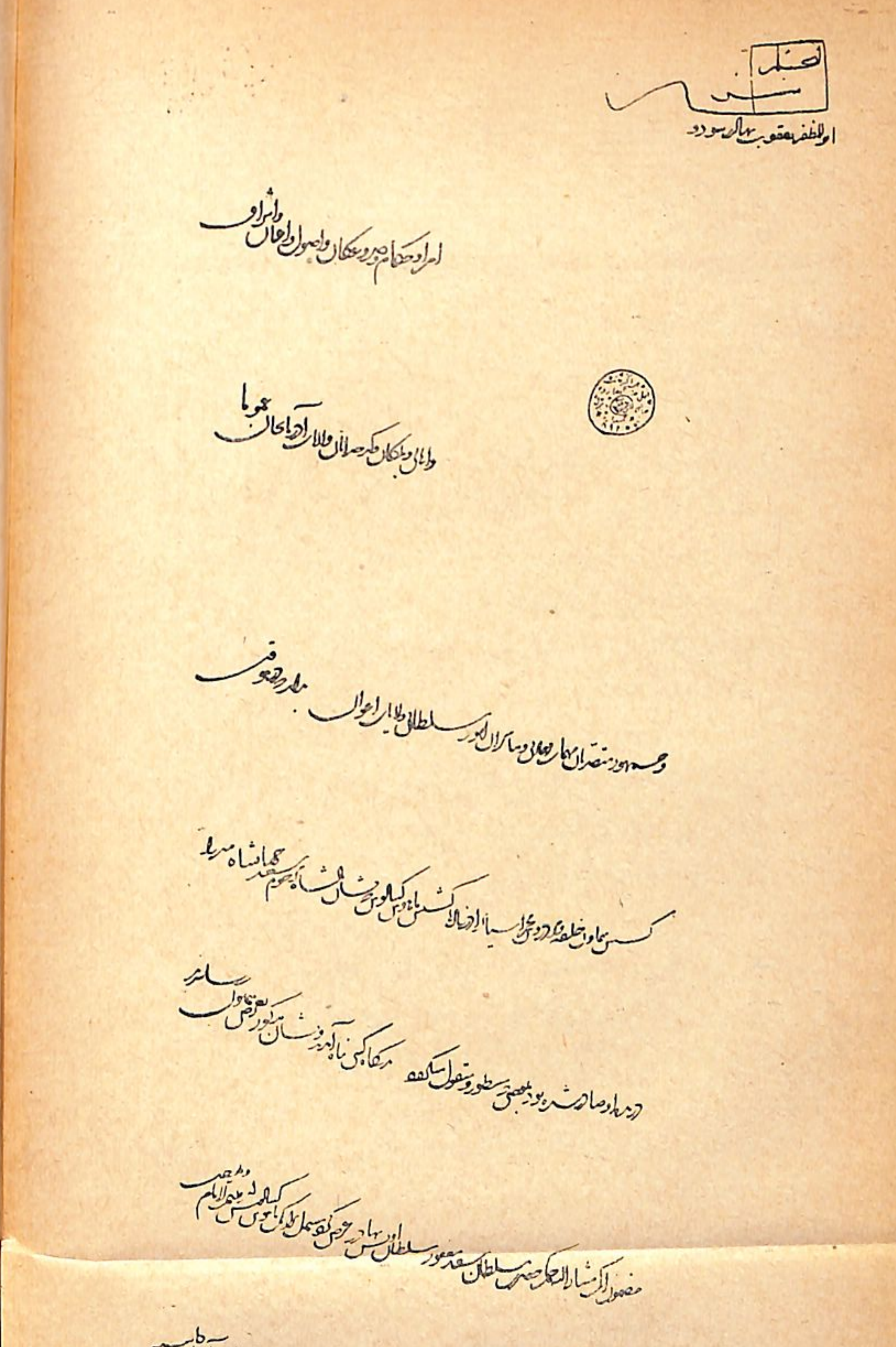

اغوان از کنجه‌سر اورا مقدم و پیشوای خود دانند و باکشیشان و متعلقان او خطائی نکنند و ازیشان مطالبتی ننمایند و طمع و توقعی ننمایند و بهرچه رجوع نماید بموجب راستی مدد و مساعدت واجب دانند و نوعی نمایند که او و کشیشان و متعلقان او از سر فراغت بمهمات و مصالح خود مشغول توانند بود عرض کرد و مقرر شد که بموجبی که سابقاً بموجب احکام سلاطین ماضیه مقرر بوده و استمرار یافته باشد برانموجب مستمر دانند و تغییر بقواعد مستمره و قانون معهوده راه ندهند و دست اورا درین امر قوی و مطلق دارند و اورا مقدم و پیشوای خود دانند و التماس فرمان همایون ما باسم خود درین‌باب نمودند و فتوی ائمهٔ دین معروض شد که اگر امام وقت رهبانان غیرمخالطین را ازجزیه معاف و مسلم دارد شرعاً مجوز است بنابران این حکم همایون لازال مطاعاً منیعاً فی الربع المسکون عزّ اصدار یافت تا مضمون مسطور فی الصدر را در انچ موافق الخیر المؤمنین باشد باسم کشیش شماون خلیفه و مردروس محراسیا چون رهبان غیر مخالط هستند بامضآ همایون مقرون و متصل دانند و بموجبی که تا غایت مقدم ارامنه آنجا استمرار یافته باشد مقرر دانند آینده و رونده و عساکر منصوره و مباشران و غیرهم بناحق نزول ننمایند و علفه و علوفه نطلبند و بخلاف حکم اصلا تعرض نرسانند و بشکار و بیکار مزاحمت نرسانند داروغکان و کدخدایان برینموجب مقرر دانند و از فرموده تخلف نورزند و هرساله نشان مجدد نطلبند و چون بتوقیع رفیع اشرف اعلی موشح و موضح و مزین و مجلی گردد اعتماد نمایند. ختم بالخیر

تحریراً فی رابع جمادی الاول سنه اثنی و تسعین و ثمانمایه بدار السلطنه تبریز.

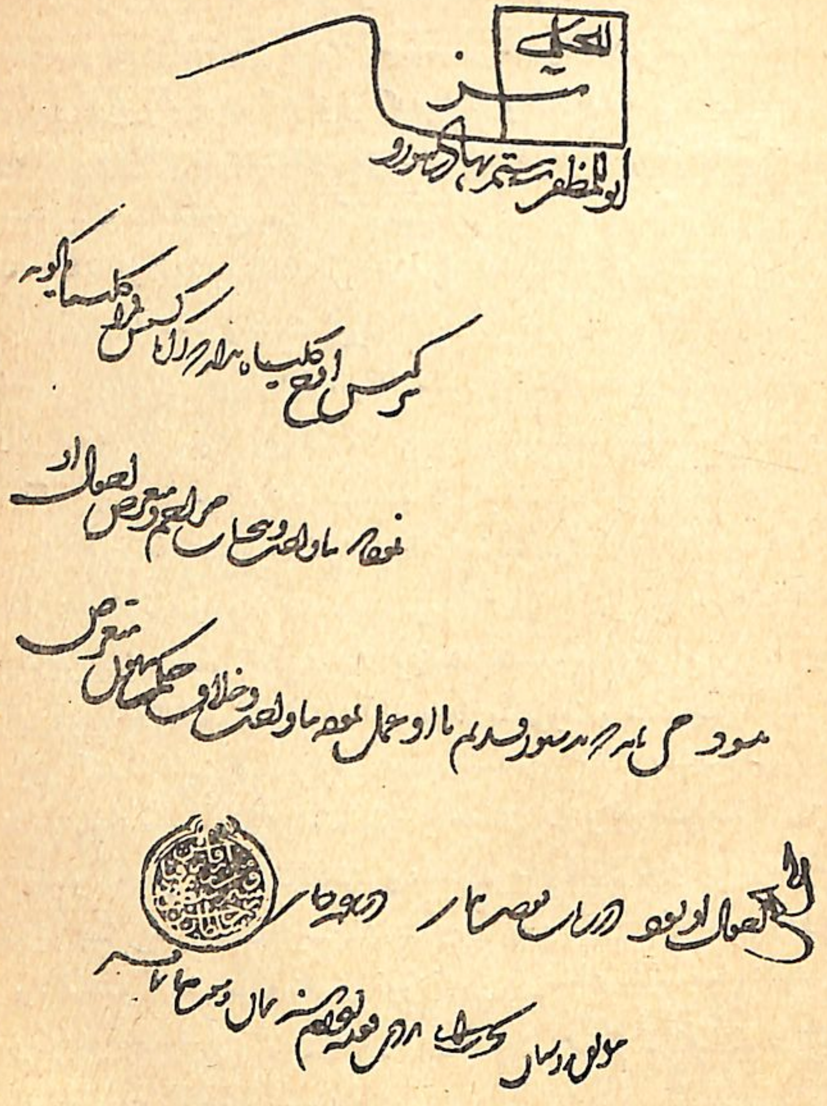

Վավերագիր 7 Документ 7

۷ – فرمان رستم پادشاه آق‌قویونلو

سال ۱۴۹۳ م.

الحکم الله

ابو المظفر رستم بهادر سیوزومیز

سرکیس اوچ کلیسیاه بداند که زکریا کشیش قراکلیسیا ماکویه نمود که بناوجب و بیحساب مزاحم و متعرض احوال او میشود می‌باید که بدستور قدیم با او عمل نموده بناواجب و خلاف حکم همایون متعرض احوال او نشود درین باب تقصیر ننمایند درعهده دانند. ختم بالخیر

[مهر رستم بن مقصود بن حسن]

تحریراً فی ۸ ذی‌قعدة الحرام سنه ثمان و تسعین و ثمانمایه بنواحی بدوستان (؟)

۸ – فرمان شاه اسمعیل صفوی

سال ۱۵۰۳ م.

[هـو]

[بسم اللّه الرحمن الرحيم]

الحکم اللّه

ابو المظفر شاه اسمعیل بهادر سیوزومیز

امرا و حکام و داروغکان و [عمّال و متصدیان اشتغال و امیر تومان نخچوان و کو کچه]و اران و ارسبار ملك و مقد[مین الکاء اروط بدانند که درینو] قت محر اسیاب سیامون بدرکاه فلك‌اشتباه آمده بعد از مراسم خاکپای‌بوسی عتبه علیه معروض داشت که تقدم [کشیشان ولایت کو کچه و رهبانان] از قدیم الایام بدو متعلق است بناء علیه باید که بدستور سابق و قانون معهود اورا مقدم و ورطابیت کشیشان و رهبانان ولایت مذکوره دانسته شرایط اطا[عت وخدمت بتقدیم رسانند] و رسومی که از زمان قدیم بوانك طاطیف میداده‌اند برسانند و وانك طاطیف وغادی که مقام و مسکن او بوده و اراضۀ که متعلق بموقوفات وانك بوده [و مزروع میکردانیده‌اند] بهماند ستور مقرر دانسته مزاحمت نرسانند و بعلت اخراجات و عوارضات و شلتاقات و مطالبات مسدوده از علفه و علوفه و قنلغا و [الاغ والام] و بیکار و شیکار و دست [انداز] و ساوری و پیشکش و سلامی و اخراجات قلعه و عیدی و نوروزی و جو و کوسفند و سایر تکالیف دیوانی ممنوعه مزاحم مشار الیه و متعلقان و مزرو[عات و ارتفاعات و جهات ایشان نشوند] و بدستوری

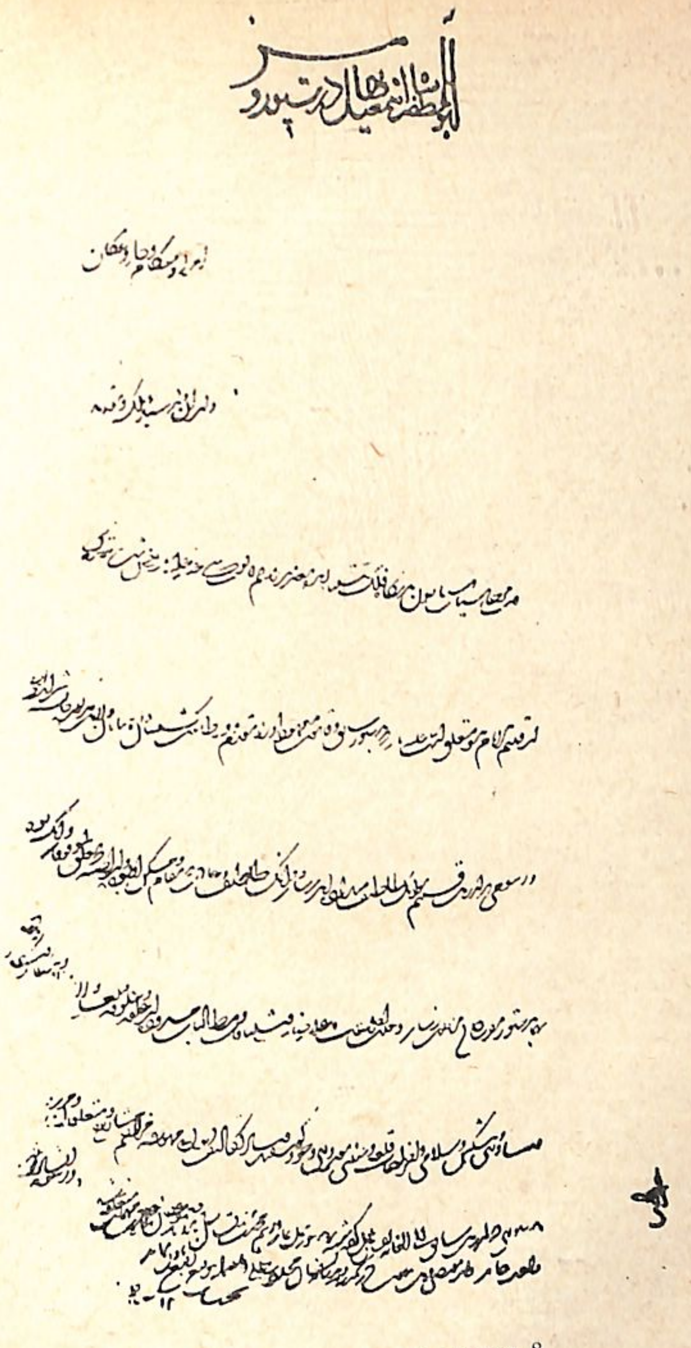

Վավերագիր 8 Документ 8

که از زمان سابق الی‌الغایة با ایشان عمل کرده‌شده بهماند ستور عمل نمایند و رسم محدث بر ایشان جایز ندارند داروغکان و عمّال آنجا در مهمات متعلقهٔ [ایشان مدخل نسازند] و رسوم ایشان‌را نکیرند و [رعایة] واجب دانند و از مقتضی فرمان همایون درنکذرند و هرساله نشان مجدد نطلبند و اعتماد بتوقیع رفیع همایون نمایند. ختم بالخیر

[مهر شاه اسمعیل]

تحریراً فی ۱۲ شعبان المعظم [سنه ۹۰۸]

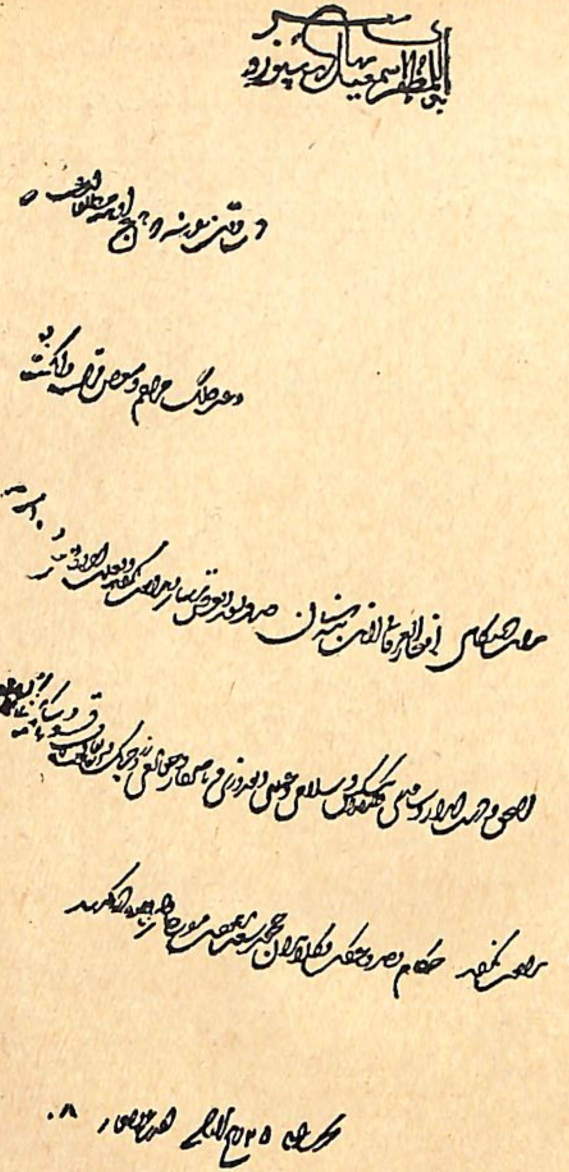

Վավերագիր 9 Документ 9

۹ – فرمان شاه اسمعیل صفوی

سال ۱۵۰۵ م.

الحکم الله

ابوالمظفر اسمعیل بهادر سیوزومیز

[مهر شاه اسمعیل]

درین‌وقت مقرر شد که هیچ آفریده مطلقا ازعساکر [نصرت اثر] و غیرذلك مزاحم و متعرض قزل وانك........ بدایت دستکاهی افتخارالعرفائی دانل بده‌سنان (؟) وارد (؟) نشوند و تعرض نرسانند و پیرامون نکردند و بعلت اخراجات و عوارضات [و شلتاقات] .... الحق و دست‌انداز و ساوری و ازدر و پیشکش و سلامی و عیدی و نوروزی و نامردار و جوالغی و زرچریك و تفاوت جزیه و تفاوت..... و سایر تکالیف [دیوانی ممنوعه] پیرامون نکردند حکام و داروغکان و کلانتران چخورسعد برینموجب مقرر دانند و از فرموده درنکذرند. ختم بالخیر

تحریراً فی ۲۵ ربیع الاوّل سنه احدی عشر و تسعمایه

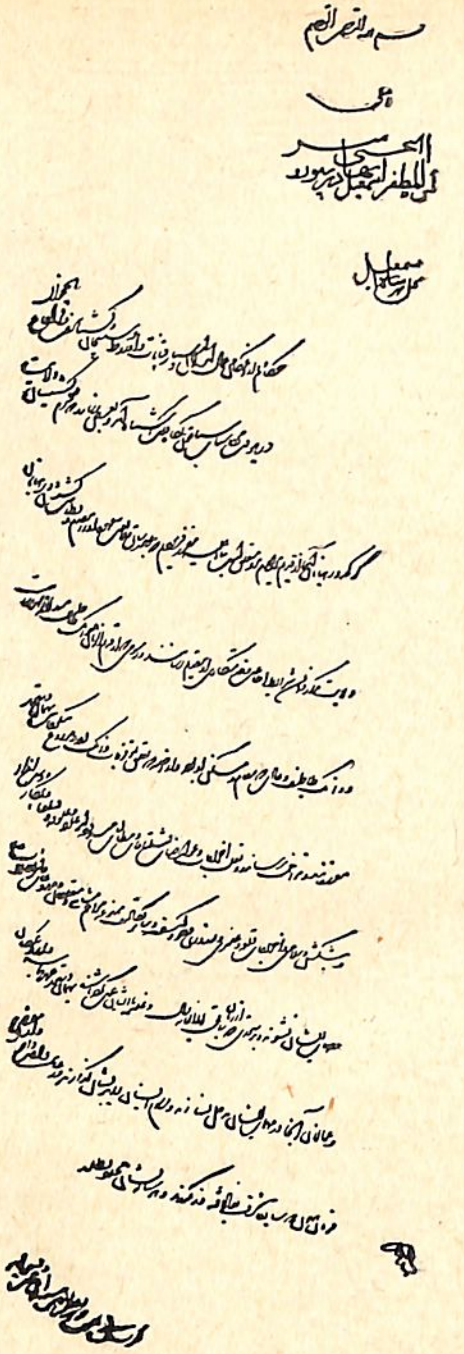

Վավերագիր 10 Документ 10

۱۰ — فرمان شاه اسمعیل صفوی
سال ۱۵۰۶ م.

بسم الله الرحمن الرحیم
یا علی
الحسنی ابو المظفر اسمعیل بهادر سیوزومیز

محل مهر شاه اسمعیل

حکام و داروغکان و عمّال ارّان و ارسبار قپانات و اروط و سیسجان و کشتاسف و قراداغ(!) و نخچوان [بدانند که] درینوقت محر اسیاب سیامون بدرکاه فلك اشتباه آمد و بعرض رسانید که تقدم کشیشان ولایت کوکچه و رهبانان آنجا از قدیم الایام بدو متعلق است بناء علیه مقرر فرمودیم که بدستور سابق و بقانون معهود اورا مقدم [و] ورطابیت کشیشان و رهبانان ولایت مذکور دانسته شرایط اطاعت و خدمتکاری او بتقدیم رسانند و رسومی که از قدیم الزمان بوانك طاطیف میداده‌اند برسانند و وانك طاطیف [و] وغادی که مقام و مسکن او بوده و اراضهٔ که متعلق بموقوفات وانك بوده و مزروع میکردانیده بهمان دستور مقرر دانند و مزاحمت نرسانند و بعلت اخراجات و عوارضات و شلتاقات و مطالبات مسدوده از علفه و علوفه و قنلغا و بیکار و دست‌انداز و پیشکش و سلامی و اخراجات قلعه و عیدی و نوروزی و جو و کوسفند و سایر تکالیف ممنوعه مزاحم مشارالیه و متعلقان و مزروعات و ارتفاعات و جهات ایشان نشوند و بدستوری که از زمان سابق الی الغایه بمال و غلّه (؟) با ایشان عمل کرده باشند بهمان دستور عمل نمایند داروغکان و عمّالان آنجا در مهمات ایشان مدخل نسازند و رسوم ایشان را بدیشان کذارند و رعایت واجب دانند و از مقتضی فرمان همایون که سابقاً شرف نفاذ یافته درنکذرند و هرساله نشان مجدد نطلبند. ختم بالخیر

تحریراً فی ٦ شهر رجب المرجب سنه اثنی عشر و تسعمایه

Վավերագիր 11 Документ 11

۱۱ – فرمان شاه اسمعیل صفوی

سال ۱۵۱۰ م.

هوالله

بسم الله الرحمن الرحیم
یاعلی

الحکم الله
ابوالمظفر اسمعیل بهادر سیوزومیز

[مهر شاه اسمعیل]

درینوقت واضح و لایح شد که محال مذکورهٔ ضمن از اعمال سیسجان تومان نخچوان و اروط قپانات ملك موروثی شماون محر اسیاه انکله‌کوتی بوانك طاتف [قپانات وقف نموده] در تصرف اوست و بدیوان منسوب نشده بنابرین مقرر شد که محال مذکوره را وقف ابدی معبد مزبور دانسته هرکس در آنمحال زراعت نماید از عهده بهرچهٔ [آن] بدستور قدیم بیرون آمده بدو واصل گرداند و بعذر موقوف ندارد و هیچ آفریده دخل در موقوفات مشارالیه ننموده پیرامون نگردد درین‌باب قدغن دانند

تحریراً فی شهر شوّال سنه ۹۱۵

بنونیس توابع سیسجان	طاس ایضاً	قراکلیسیاه ایضاً	دستجرد و کلیازی ایضاً
سواری ناحیه اروط قپانات	اقاکندی ایضاً	دانزه طاب ایضاً	داشو ایضاً
طاتف ایضاً	خودنان ایضاً	عالیزور ایضاً	شنهر ایضاً
خوط ایضاً	بردی ایضاً	کیس ناحیه کبقی ایضاً	

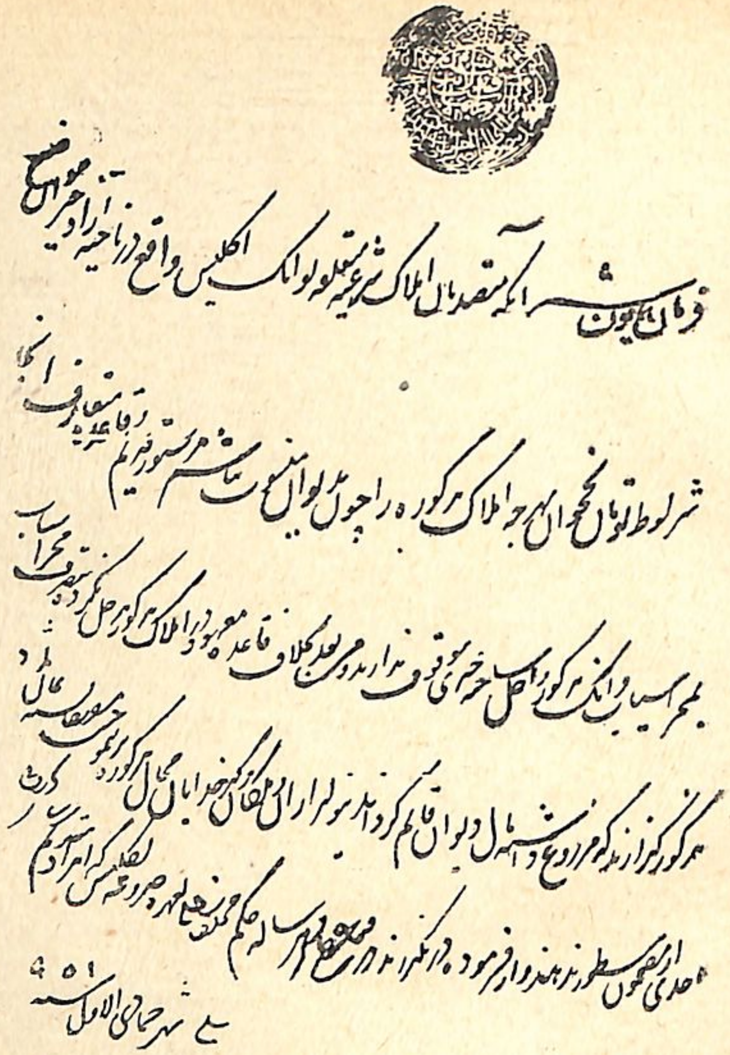

Վավերագիր 12 Документ 12

۱۲ ــ فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ۱۵۴۴ م.

الملك الله

[مهر شاه طهماسب سنه ۹۵۰]

فرمان همایون شد آنکه متصدیان املاك شرعیه متعلقه بوانك اکلیس واقع در ناحیه آزادجیران موضع شرلوط تومان نخچوان بهرچهٔ املاك مذکوره را چون بدیوان منسوب نباشد بدستور قدیم و قاعدهٔ متعارف آنجا بمحراسباب وانك مذکور داخل ساخته چیزی موقوف ندارند و من بعد بخلاف قاعده معهود در املاك مذکور مدخل نکرده بتصرّف محراسباب مذکور گذارند که مزروع داشته مال دیوان قائم گردانند

تیولداران و ملکان و کدخدایان محال مذکوره برینموجب مقرّر دانسته مجال تمرّد احدی از مضمون مسطور ندهند و از فرموده درنگذرند و درین باب قدغن دانند و هرساله حکم مجدد نطلبند بعهده داروغه اکلیس که امداد بتقدیم رساند

تحریراً فی سلخ شهر جمادی الاول سنه ۹۵۱

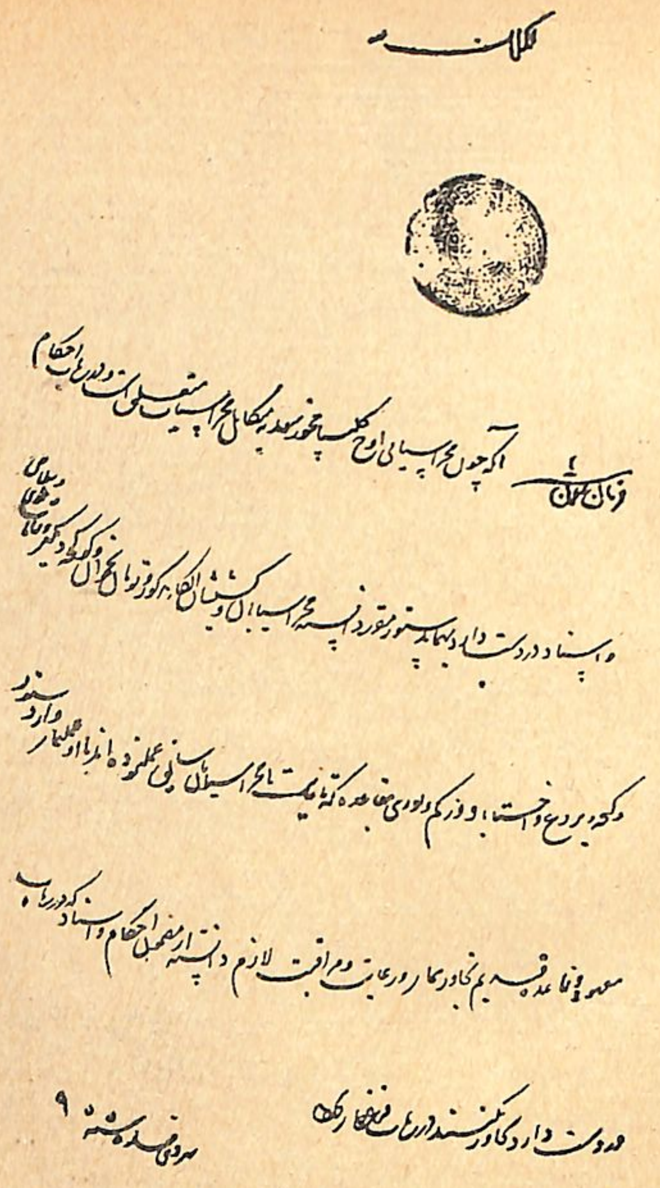

Վավերագիր 13 Документ 13

۱۳ – فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ۱۵۴۸ م.

الملك الله

[مهر شاه طهماسب سنه ۹۵۰]

فرمان همایون شد آنکه چون محر اسیابی اوچ کلیسیا چخورسعد به‌میکایل محر اسیاب متعلق است و درین‌باب احکام و اسناد در دست دارد بهماند ستور مقرر دانسته محر اسیابان و کشیشان الکاء مذکور و تومان نخچوان و کوکچه‌دنکیز وقپانات و خوی و سلماس و کنجه و بردع و اخستاباد و زکم و لوری بقاعدهٔ که تا غایت با محر اسیا بان سابق عملنموده‌اند با او عملنمایند و ازدستور معهود و قاعدهٔ قدیم تجاوز ننمایند و رعایت و مراقبت لازم دانسته از مضمون احکام و اسنادکه درین‌باب در دست دارد تجاوز نکنند درین‌باب قدغن دانند

تحریراً فی شهر ذی‌قعده سنه ۹۵۵

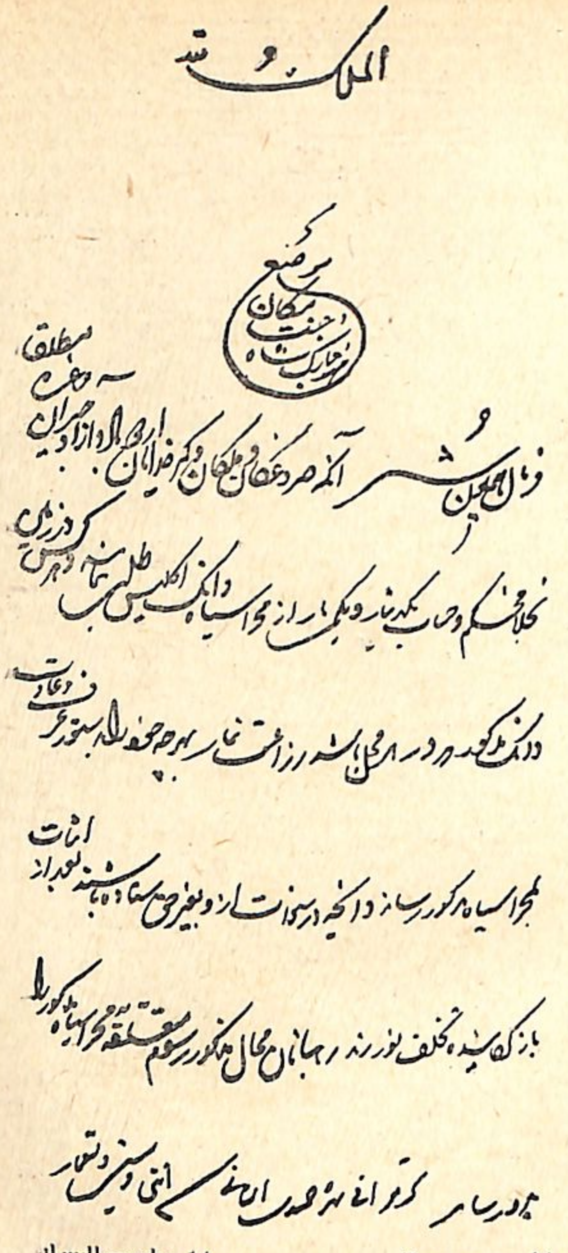

الملک لله

موضع مهر مبارک شاه جنت مکان

فرمان همایون شد آنکه داروغگان و ملکان و کدخدایان اردوباد و آزادجیران و غیره مطلقا

بخلاف حکم و حساب یکدینار و یکمن بار از محراسیاه وانک اکلیس طلب ننمایند و هرکس در زمین

وانک مذکور که در هر محل باشد زراعت نماید بهرچه خودرا بدستور عرف و عادت

بمحراسیاه مذکور رساند و آنچه در سنوات ازو بغیرحق ستاده باشند بعد از اثبات

بازکردانیده تخلف نورزند رهبانان محال مذکور رسوم متعلقه محراسیاه مذکور را بدو رسانند

تحریرا فی شهر جمادی الثانی سنه اثنی و ستین و تسعمایه

Վավերագիր 14 Документ 14

١٤ ــ فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ١۵۵۵ م.

الملك الله

موضع مهر مبارك شاه جنّت مكان

فرمان همایون شد آنکه داروغکان و ملکان و کدخدایان اردوباد و آزادجیران و غیره مطلقا بخلافحکم و حساب یکدینار و یکمن بار از محراسیاه وانك اکلیس طلب ننمایند و هر کس در زمین وانك مذکور که در هرمحل باشد زراعت نماید بهرچهٔ خودرا بدستور عرف و عادت بمحراسیاه مذکور رساند و آنچه در سنوات ازو بغیرحق ستاده باشند بعد از اثبات بازکردانیده تخلّف نورزند رهبانان محال مذکور رسوم متعلّقه محراسیاه مذکور را بدو رسانند

تحریراً فی شهر جمادی الثانی سنه اثنی و ستین و تسعمایه

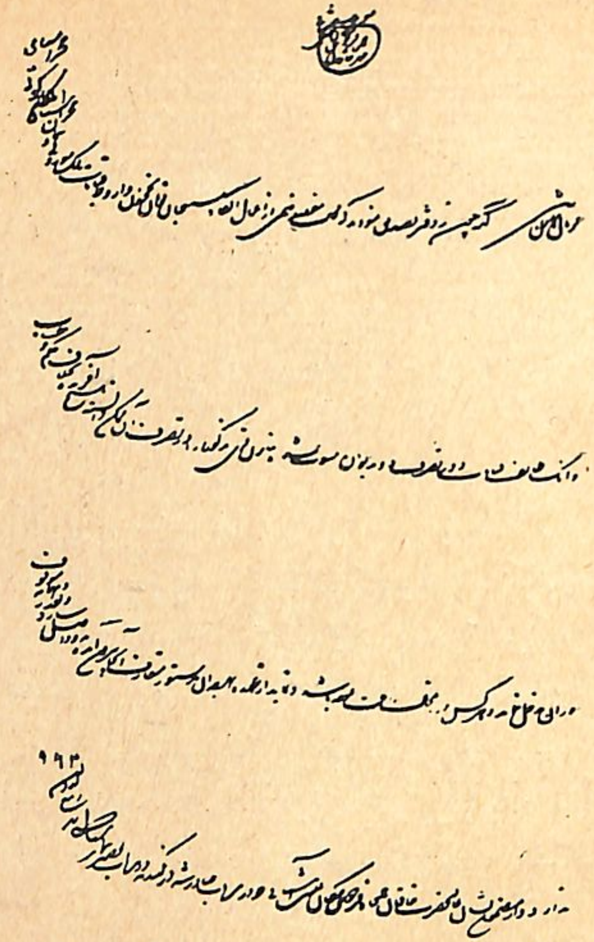

Վավերագիր 15 Документ 15

۱۵ — فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ۱۵۵۷ م.

هـو

موضع مهر خاقان جمجاه فردوس‌مکان علیّین آشیانی

فرمان همایون شد آنکه چون از دفتر تصدیق نمودند که محال مفصلهٔ ضمن از اعمال الکاء سیسجان تومان نخچوان و اروط قپانات ملك مورورثی شماون محراسیاه انکله‌کوتی محراسیای وانك طاتف قپانات و در تصرّف او و بدیوان منسوب نشده بنابرین قری مذکوره را در تصرّف آن ممکن دانسته هیچ آفریده بخلاف‌حکم و حساب در آن مدخل ننماید و هرکس در آنمحل زراعت نموده‌باشد و نماید ازعهدهٔ بهرچهٔ آن بدستور متعارف آنجا بیرون آمده بدو واصل سازد و بعذر و بهانه موقوف ندارد و از مضمون نشان عالیحضرت خاقان جمجاه فردوس‌مکان علیّین‌آشیانی که درین‌باب صادر شده در نکذرند و درین‌باب تقصیر ننمایند

تحریراً فی شهر ربیع الاوّل سنهٔ ۹۲٤

قریـــــــــه بنونیس توابع سیسجان	قریـــــــــه طاس	قریـــــــــه قراکلیسیاه
قریـــــــــه دستجرد کلیازی	قریـــــــــه سواری ناحیه اروط	قریـــــــــه افاکندی
قریـــــــــه دانزه‌طاب	قریـــــــــه داشو	قریـــــــــه طاتف
قریـــــــــه خودنان	قریـــــــــه حالیزور	قریـــــــــه شنهر
قریـــــــــه خوط	قریـــــــــه بردی	قریـــــــــه کیس ناحیه کیفی

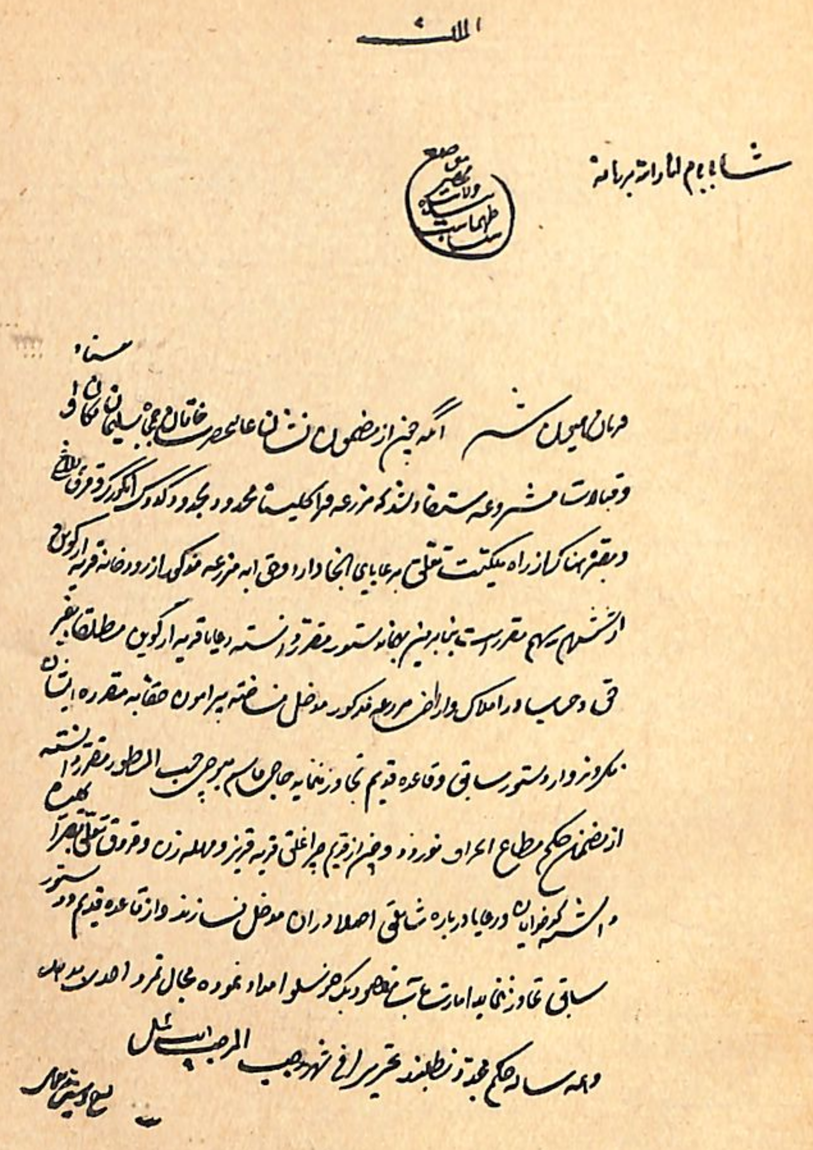

Վավերագիր 16   Документ 16

١٦ – فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ١٥٦٢ م.

الملك الله

شاه بابام انار الله برهانه

موضع مهر بندهٔ شاه ولایت طهماسب

فرمان همایون شد آنکه چون از مضمون نشان عالیحضرت خاقان جمجاه سلیمان‌مکان و اسناد و قبالات مشروعه مستفاد شد که مزرعهٔ قراکلیسیاه محدود بحدود کدوك انکورك و قرق‌بلاغ و مقبرهٔ هناک از راه ملکیت تعلق برعایای آنجا دارد و حقّ‌آبه مزرعهٔ مذکور از رودخانهٔ قریهٔ ارکوین از ششسهم سه‌سهم مقرر است بنا برین بهاند ستور مقرر دانسته رعایا[ی] قریه ارکوین مطلقا بغیرحق و حساب در املاك و اراضی مزرعهٔ مذکور مدخل نساخته پیرامون حقّابهٔ مقررهٔ ایشان نکردند و از دستور سابق و قاعدهٔ قدیم تجاوز ننمایند حاجی قاسم میوچی حسب‌المسطور مقرر دانسته ازمضمون حکم مطاع انحراف نورزد و چون از قدیم چراغلق قریهٔ قریز و مهله‌زن و قروق تعلّق بقراکلیسیاه داشته کدخدایان و رعایا[ی] دره‌لوشاملق اصلاً در آن مدخل نسازند و از قاعدهٔ قدیم و دستور سابق تجاوز ننمایند امارت‌مآب مقصود بیك خنوسلو امداد نموده مجال تمرد احدی ندهد و همه ساله حکم مجدد نطلبند.

تحریراً فی شهر رجب‌المرجب ایت ئیل تسع و ستّین و تسعمایه

۱۷ ــ فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ۱۵۶۲ م.

موضع مهر مبارك نواب اشرف اقدس ارفع شاه طهماسب

فرمان همایون شد آنکه بموجبی که مثال لازم الامتثال دیوان الصدارة العلیه العالیه در ضمن صادر کشته عملنمایند و از مضمون و مدلول او عدول و انحراف نجویند و محض شرع شریف را قدوهٔ خود دانسته از مخالفت اندیشه نمایند

تحریراً فی شهر ربیع الاوّل ایت ئیل سبعین و تسعمایه

هو المعز عزّ شأنه

الحسنی

میر بقاالدّین محمّد درینوقت بنابر ظهور استحقاق و حصول مظنون شرع انور و اطلاع از مضامین احکام مثل و امثله و سجلات و وقفنامچه و تصدیقات عدول مؤمنین معلوم و مستفاد شد که املاك قری مذکورهٔ ذیل

قریه بنونیس و طاس سیسجان تومان نخجوان	قریه قراکلیسیا ایضاً	قریه دستجرد و کلبازی ایضاً
قریه سواری اروط قپانات	قریه اقاکندی ایضاً	قریه داشو مالداش ایضاً
قریه طاتق ایضاً	قریه دانزه طاب ایضاً	قریه خودانان ایضاً

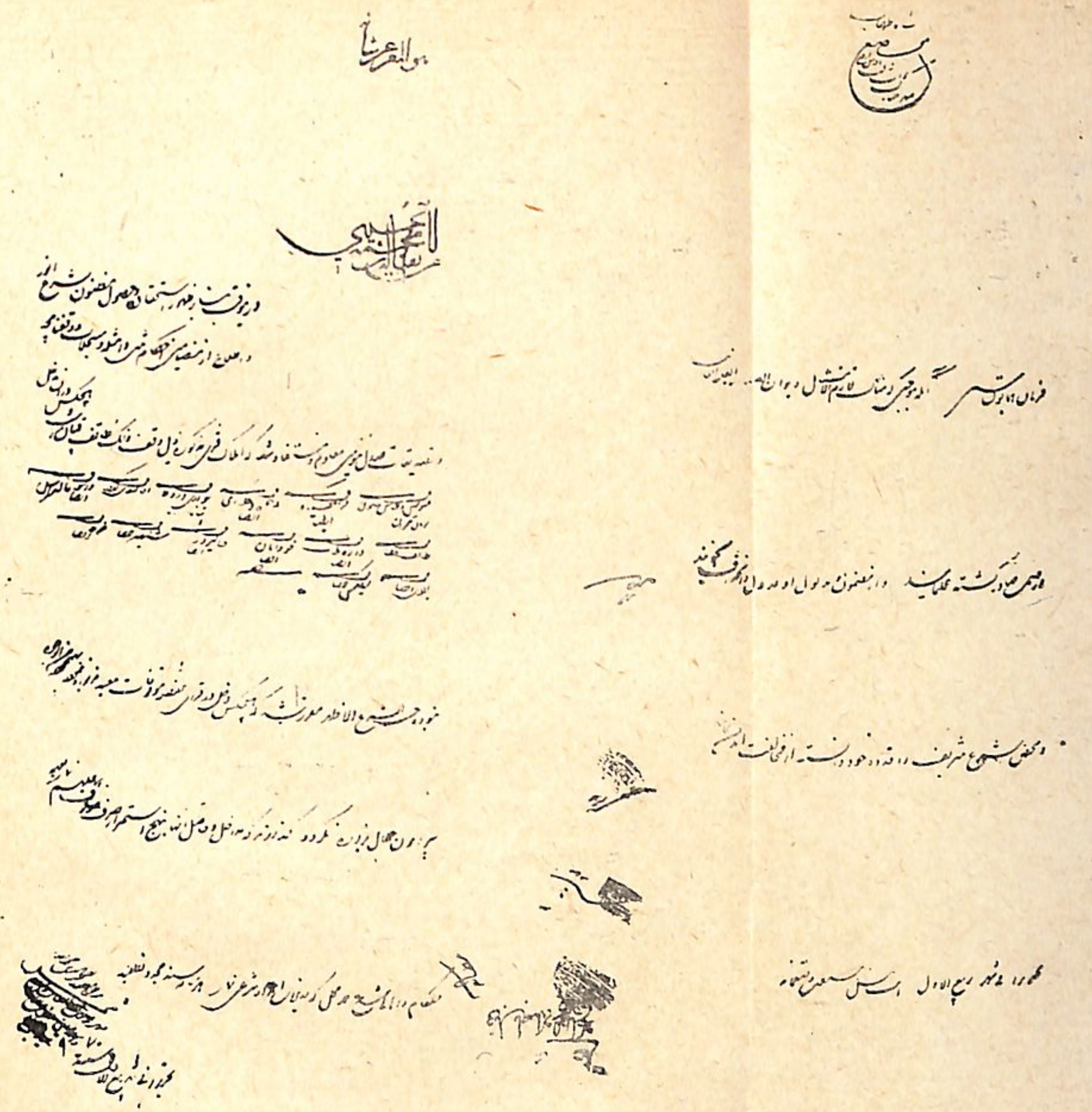

Վավերագիր 17

Документ 17

قریه		قریه		قریه	
حالیزور	ایضاً	شنهر	ایضاً	خوط	ایضاً
قریه		قریه			
بردی	ایضاً	کیس	ایضاً		

وقف وانك طاتف قپان است وهیچکس در آن مدخل نبوده حسب الشرع الاظهر مقرر شد که هیچکس دخل در قرای مفصله موقوفات معبد مزبوره ننموده بهیچوجه من الوجوه پیرامون محال مزبوره نکردد کذارند که مداخل و حاصل آنها بنهج استمرار صرف موقوف علیهم نمایند بعهدهٔ حکّام و اهالی شرع هرمحل که در ین باب امداد شرعی نمایند هرساله سند مجدد نطلبند.

تحریراً فی شهر ربیع الاوّل سنه ۹۷۰

محلّ مهُر [نوّاب معلی القاب مسلمین و اسلامیان ... سلطانیه] مرحوم مغفور میر بقاالدّین محمد صدر.

قوبل باصله الارفع المطاع الاعلی ـ مهر ـ
مطالعه شد
مقابله شد ـ مهر ـ
مقابله شد ـ مهر ـ
ـ مهر ـ

۱۸ — فرمان شاه طهماسب صفوی

سال ۱۵۷۰ م.

یامحمّد یاعلی

شاه باباام اسکنه الله فی فردوس الجنان

الحکم [الله]

ابوالمظفر طهماسب سیوزمیز

[مهر شاه طهماسب]

— نقش مهر —

الله محمد علی ۹۷۷

بندهٔ شاه ولایت طهماسب ۹۷۷

کر کشند مرحمت و لطف تو همراهی
چرخ بر دوش کشد غاشیهٔ شاهی

چون بموجب فرمان قضا جریان اعلیحضرت خاقان جمجاه فردوس‌مکانی پیشوائی و تقدّم تمامی محال و مواضع اغوانك خاچین و برده [به]ارستاکیس کتیاکوس مرجوع بود و چون مشارالیه فوت شده بسارکیس برادرزادهٔ او تفویص فرموده‌بودیم و بعد از آنکه او وفات یافته کتیاکوس کیرکور ولد محراب‌بیك برادرزادهٔ سارکیس بدرکاه جهان‌پناه آمده استدعا[ی] جای مشارالیه نموده‌بود و در تاریخ شهر شعبان‌المعظّم سنه اثنی و ستّین و تسعمایه پیشوائی و تقدم مواضع و محال مزبوره را بدو مفوض فرموده بودیم و بعداز آن مغاکیا ولد امیر بدرکاه گیتی‌پناه آمد و پیشوائی و تقدم مواضع و محال مذکوره را حکم باسم خود گذرانید و درینوقت کیرکور مزبور بدرگاه معلی آمد و معروض داشت که از قدیم‌الایام الی الآن

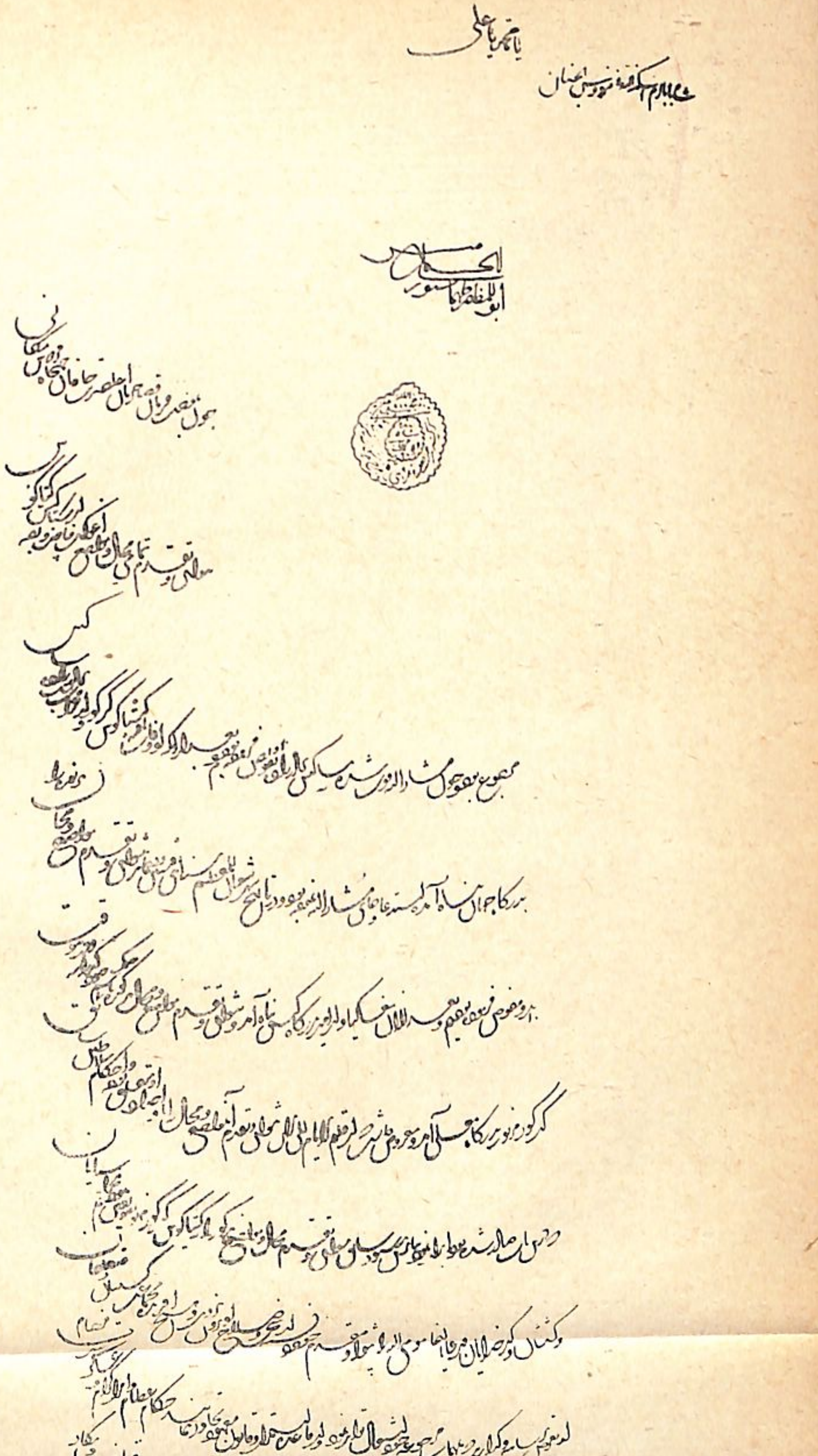

پیشوائی و تقدّم آنمواضع و محال به ابا و اجداد او متعلق بوده و احکام سلاطین سابق که درین‌باب صادرشده‌بود ابراز نمود بنابرین بدستور سابق پیشوائی و تقدّم محال و مواضع مذکور را به کتیاکوس کیرکور مزبور تفویض نمودیم محر اسیاهان و کشیشان و کدخدایان و رعایا[ی] آنجا مومی‌الیه را پیشوا و مقدّم خود دانسته از سخن و صلاح او بیرون نروند و هیچ آفریده بجماعت کشیشان و متعلقان او تعرض نرساند و گذارند که بمهمات مرجوعهٔ خود اشتغال توانند نمود و از قاعدهٔ استمرار و قانون معهود تجاوز ننمایند حکّام عظام و امراء کرام و عساکر نصرت‌فرجام و ملکان و عمّال آن محال و آینده و رونده و غیرذلك در امداد و همراهی او کوشیده بعلّت اخراجات خلاف حکم و حساب سیمّاً علفه و علوفه و قنلغا و بیکار و الاغ‌والام و طرح و دست انداز و سایر شلتاقات و شناقصات مسدودة الابواب بهر اسم و رسم که باشد مزاحمت بحال او نرسانند و طلبی و توقعی ننمایند مغاکیاء مزبور حسب‌المسطور مقرّر دانسته من‌بعد اصلاً و مطلقا در پیشوائی و تقدّم آن محل و مواضع مدخل نسازد و خود را از کتیاکوسی معزول داند و آنچه بخلاف حساب از آن محال گرفته باشد بعد از خاطرنشان بازگرداند درین‌باب قدغن دانسته از فرموده تخلّف نورزند و از جوانب برین‌جمله روند و هر ساله نشان و پروانچهٔ مجدّد طلب ندارند و در عهده شناسند بعهدهٔ حکّام و داروغگان و تیولداران و ملکان آن محال [که] امداد و همراهی او بجای آورند و مجال تمرّد احدی از ارامنهٔ آنجا از مضمون مسطور نداده چون بتوقیع رفیع منیع اشرف اعلی موشّح و مزیّن و مجلّی گردد اعتماد نمایند

تحریرا فی روز چهارشنبه سیزدهم شهر ذی‌قعدة‌الحرام یونت ئیل سبع سبعین و تسعمایه ۹۷۷

[مهر شاه طهماسب سنهٔ ۹۷۷]

ختم

۱۹ ــ فرمان دیوان اعلی شاه اسمعیل ثانی صفوی

سال ۱۵۷۷ م.

هوالله العادل

جای مهر دیوان اشرف اعلی

امر دیوان اشرف اعلی آنکه که مثال واجب الامتثال دارالقضاء معسکر ظفر اثر در ضمن صادر کشته عمل نمایند و از مضمون مدلول آن انحراف نورزند و محض شرع انور را قدوه دانسته از آن تجاوز ننمایند و از مخالفت شرع شریف که موجب عتاب و خطاب شاهانه است اندیشه نمایند بعهدهٔ بیکلربیکی چخورسعد و متصدّیان شرعیّات آنجا که امداد و معاونت نموده مجال تخلّف نامشروع احدی ندهد

تحریراً فی روز جمعه ۱۲ شهر ذی‌قعدةالحرام سیچقان ئیل سنهٔ اربع و ثمانین و تسعمایه

جای مهر اشرف اعلی

هو الحقّ المبین

چون بعرض رسید که قری و مزارع مذکورهٔ ذیل

قریه	قریه	قریه
منکوس	سورب سرکیس	آوانیک

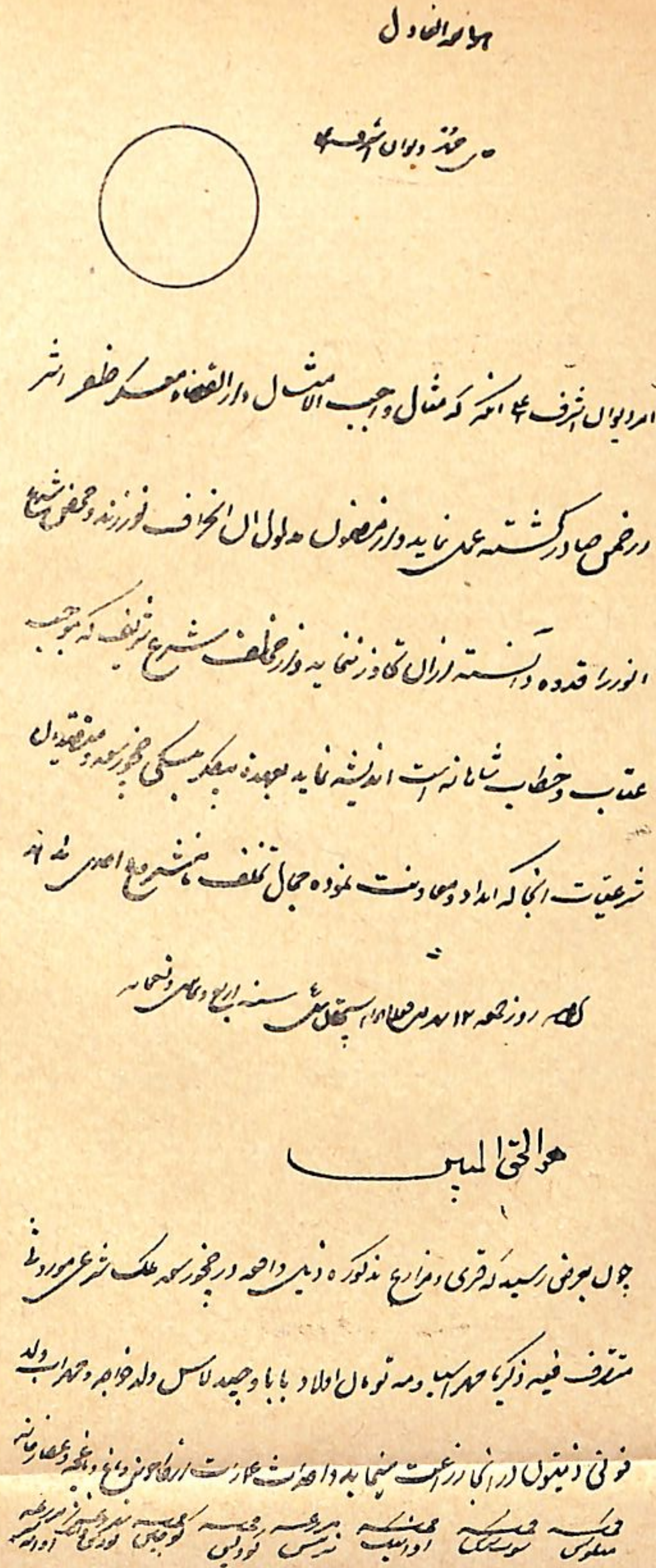
هوالله العادل

جای مهر دیوان اشرف

امر دیوان اشرف اعلی آنکه که مثال واجب الامتثال دارالقضاء معسکر ظفر اثر
در ضمن صادر گشته عمل نمایند و از مضمون مدلول آن انحراف نورزند و محض شرع
انور را قدوه دانسته از آن تجاوز ننمایند و از مخالفت شرع شریف که موجب
عتاب و خطاب شاهانه است اندیشه نمایند بعهدهٔ بیکلربیکی چخورسعد و متصدیان
شرعیات آنجا که امداد و معاونت نموده مجال تخلف نامشروع احدی نه دهد

تحریراً روز جمعه ۱۲ شهر ذی‌قعده الحرام سیچقان ئیل سنه اربع و ثمانین و تسعمایه

هوالحق المبین

چون بعرض رسید که قری و مزارع مذکوره ذیل واقعه در چخورسعد ملک شرعی موروثی
[illegible]

مزرعــــــــه	قريــــــــــة	قريـــــــــــه
تـرنـيـس	كـوديـس	كـوخـتـس
مزرعــــــــه	مزرعــــــــه	قريـــــــــــه
كـودس‌وانـك	اوانه‌سر	قـزل‌وانـك

واقعه در چخورسعد ملك شرعى موروثى متصرف‌فيه زكريا مهراسيا و ميرتومان اولاد بابا و جيدلاس ولد خواجه و مهراب (!) ولد تونى (؟) ذميّون در آنجا زراعت مينمايند و احداث عمارات از طاحونه و باغ و باغچه و عصارخانه و يتاقات نموده‌اند و از اداء مالكانه و اجر[ة]المثل موافق معمول متعارف آنمحال بملاّك مذكوره تمرّد و امتناع نامشروع مى‌نمايند و ميخواهند كه از اجرةالمثل و مالكانهٔ واقعى قاصر و منكسر سازند بنابر تقدير وقوع مقرر شد كه جماعت مذكوره مالكانهٔ رقبات مزبوره كه عبارت است از اجرةالمثل ازقرار موافق معمول آنمحال بعد ازطلب و لزوم شرعى تسليم ملاّك نموده بعذر و بهانهٔ غيرمشروع موقوف ندارند و بيجهة شرعيّه چيزى ازآنجمله قاصر و منكسر نكردانند بعهده متصدّيان شرعيّات و وكلاء حاكم آنجا [كه] در[ين]باب امداد شرعى بجاى آورده مجال تخلّف احدى ازمقتضاى شريعت غرا ندهند

تحريراً فى ثامن شهر ذى‌قعدةالحرام سيچقان ئيل سنهٔ اربع و ثمانين و تسعمايه ٩٨٤

[جاى چهار مهر]

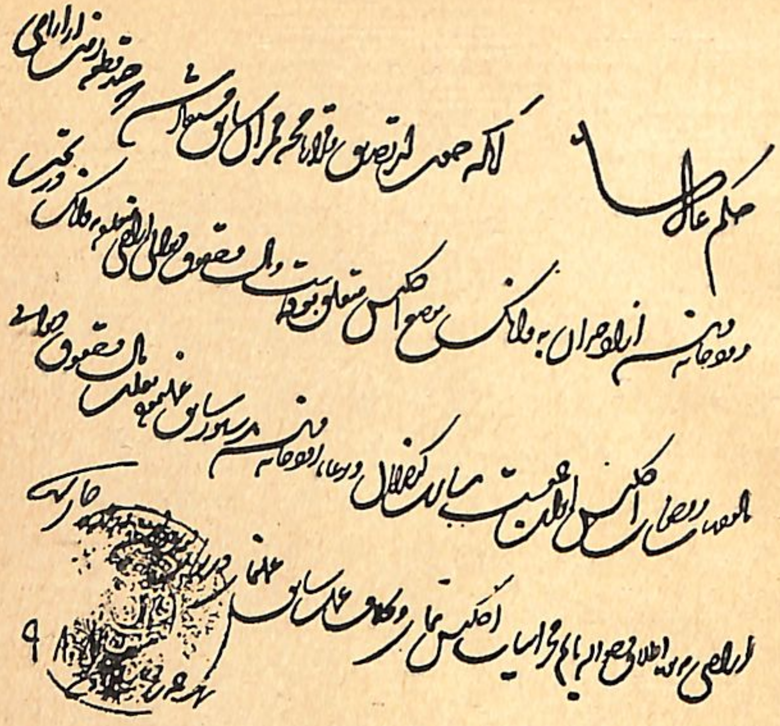

Վավերագիր 20 Документ 20

۲۰ – حکم بیکلربیکی آذربایجان

سال ۱۵۸۱ م.

حکم عالی شد آنکه چون از تصدیق و فرارنامچه ممیّزان سابق مستفاد شد که چند قطعه زمین از اراضی رودخانهٔ ونند آزادجیران به وانك موضع اکلیس متعلق بوده است و مال و حقوق دیوانی اراضی متعلقه به وانك در تحت مالوجهات و وجوهات اکلیس ابواب‌جمعست بنابرین کدخدایان و رعایا[ی] رودخانه ونند بدستور سابق عملنموده بعلّت مال و حقوق دیوانی اراضی مزبور اطلاق و حواله باسم محراسیاب اکلیس ننمایند و بخلاف عمل سابق عملنمایند درین‌باب قدغن دانسته در عهده دانند

تحریراً فی شهر جمادی‌الثانی سنهٔ ۹۸۸

[مهر بیکلربیکی آذربایجان]

۲۱ ـ صورت «عهدنامهٔ محمّد پیغمبر باجماعت ارامنه»

سال ۱۵۸۳ م.

(اصل متن)

بسم الله الرحمن الرحیم

سبب مکتوب الخط الشریف فتیق سیّد المرسلین حضرت محمّد المصطفی صلّی الله علیه و سلّم که برجماعت ارامنه و کشیشان و راسیان و توابع خود داد کرد شد و عهد و امان خواهد و قبول و قرار کرد شد و جزیه درمیان و جنك برخاسته که بعهد من الله و علیه سلّم که جماعت مذکور باشد که بوجه جزیه امر فرموده باشند هر آنچه از ارمینه که بحدّ بلوغ رسد که جزیه بسرخود قبول شد که بدهد که چهارآقچه یك مثقال نقریّهٔ خالص باشد و اکر از ارمینیان باشد که جوهری باشدیان مال بسیار دارد آنرا نخواهند و طلبهٔ زیاده ندارند و قطع دارند چهارآقچه مثقال نقریهٔ باشد لکن که بزرکوار کلیسه رأس کلیسیان است که تخت ارمنیه که کلیسهٔ اختمار باتوابع و لواحق خود و از کشیشان و راهبان و از کسانی که خدمت دیر و کلیسیای ایشان میکنند هیچ آفریده از ایشان ازوجه جزیه مطالبت نه نمایند و معاف باشند که واجب دانند و اکر از کشیشان ورتابیطان مرحسیه کان باشد هرجای که مسلمانی و مؤمنی باشد از قرار تجاوز ننمایند که اکر آنکس که ازین قرار مخالفت کرده باشد که تابع شیطان الرجیم است لکن که بزرکوار ارمنیان که شنیده که حضرت پیغمبر از مکّه و مدینه که طلبهٔ فتح بسرحد شده باشند که اسحق مرحسیه از جای خود با کشیشان ورتابیطان و

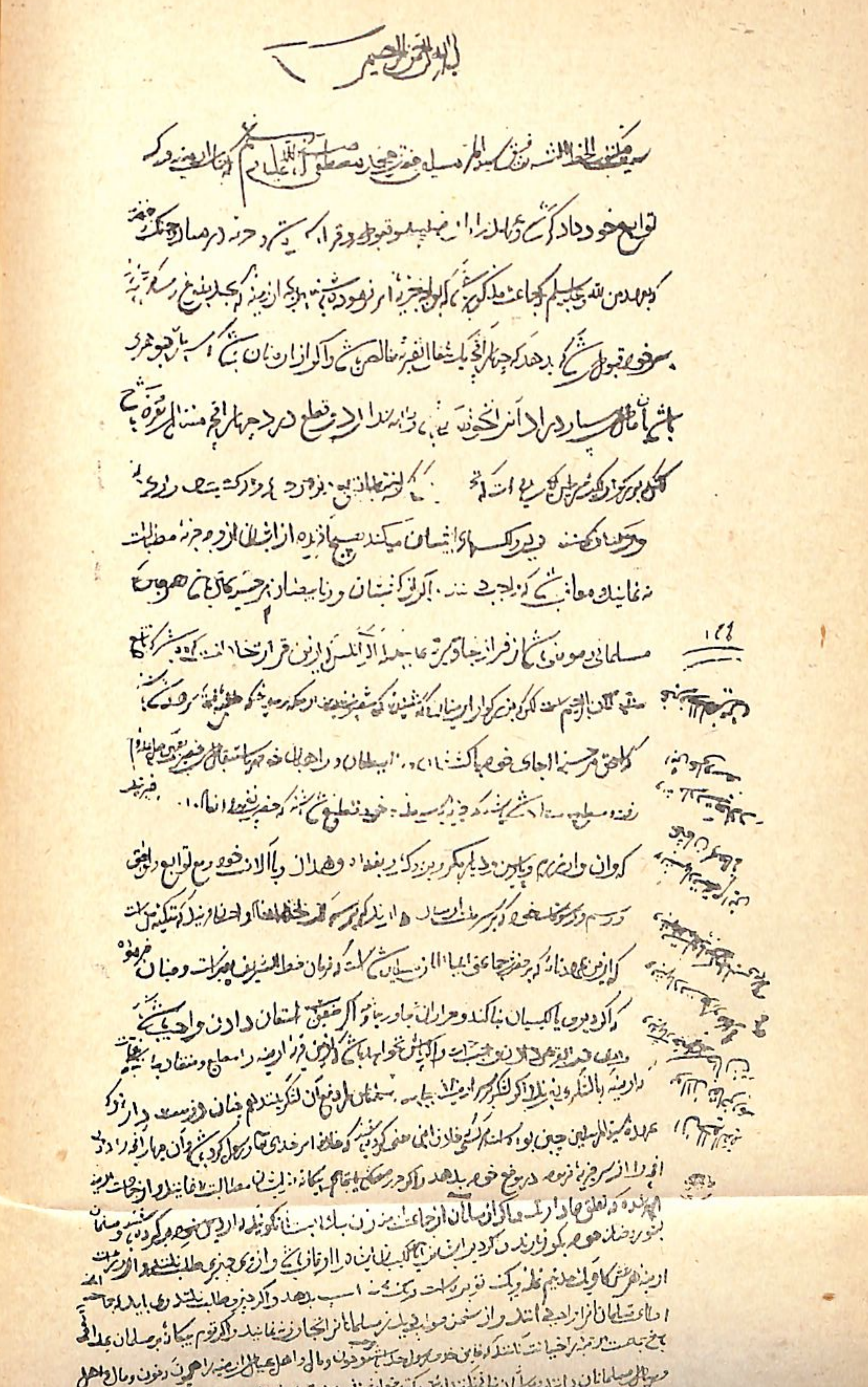

راهبان خود باستقبال حضرت پیغمبر صلی علیه و سلم رفته و مطیع و منقاد شده باشند که جزیه برسر ملت خود قطع شده باشند که حضرت پیغمبر انعام و احسان فرمایند که وان و ارزروم پارسن و دیاربکر و برجوك و بغداد و همدان و با ایالات خود و مع توابع و لواحق و رسم و رسومات خود که برسر ملّت ارمنیان دارند که برسر کلیسهٔ اختمار انعام و احسان فرمایند که تکیهٔ من است که ازین عهدنامه که برحضور حضرت جماعت انبیاء المرسلین شده است که فرمان خط الشریف پیغمبر است و چنان فرموده که اکر دیری یاکلیسیان بنا کنند و قراران تجاوز ننمایند و اکر ضعیف باشند استعان‌دادن واجب شده باشند و ایشانرا بقرض‌دادن واجب است و اکر پاش نخواهند باشد که ازین قریهٔ ارمینه را مطیع و منقاد بمانند که جماعت که ارمینه که بالشکری نبرند و اکر لشکر برسر ارمنیان بیایند که مسلمانانرا دفع آن لشکر بکنند همچنان درست دارند که عهدهٔ سید المرسلین چنین بوده است هر کسی که خلاف این معنی کرده باشند که خلاف امر خدای تعالی و رسول کرده باشد و آن چهار آقچه را دادن آقچه را ازسرجزیه فرموده در موضع خود بدهند و اکر حرمر (؟) ضعیف یا بمقامی بیکانه از ایشان مطالبت‌نه نمایند و ازجماعت ارمینه اسیر شده که تعلق بمادازند و اکر ازمسلمان از جماعت ارمینه زن بحلالی بستاند نکویند که از دین خود بر کرده باشند و مسلمان بشو و برضای خود بکوزارند و اکردیر ایشانرا یاکلیسیان ایشانرا اوقاف باشد وازوی چیزی طلب نکنند و از زراعت ارمینه هرشش کا و یك مد نیم غله و یك توبره است و یك محسر (؟) اسب بدهند و اکرچیزی طلب نکنند ازوی باید که جماعت ارمینه اطاعت مسلمانانرا واجب دانند و ازسخن صواب دید زمسلمانانرا تجاوز نه نمایند و اکرقوم بیکانهٔ بر مسلمان بعداوت

باشد جماعت ارامینه راخیانت نکنند که خاین خدای رسول خدا باشند و خون و مال و اهل عیال ارمینه را همچون که خون و مال و اهل و عیال مسلمانان دانند و برایشان زیانی نکنند

ازین مکتوب خط شریف فتیق توقیع الاظهر الشمس را اسحق مرحسیا از حضرت پیغمبر درخواست کردی و انعام فرموده که بکواهی جماعتی مرسلیه و از اصحات بمجلس و ارضان(؟) مختار خاتم انبیاء باشد

الشهود بانه حضر و مجلس خاتم انبیاء

بکواهی ابوبکر صدیق	بکواهی عمر ابن خطاب
بکواهی عثمان ابن عقان	بکواهی علی ابن ابیطالب
بکواهی موقفه ابن ایّوب	بکواهی ابو ... ابن یونس
بکواهی عبدالله ابن مسعود	بکواهی عبدالله ابن یوسف
بکواهی حمزه ابن عبدالطالب	بکواهی فضل ابن سیا
بکواهی زید ابن ابرام	بکواهی... ابن عبدالله
بکواهی صامد ابن قیص	بکواهی سهل ابن نطفه
بکواهی عثمان ابن قاون	بکواهی عبدالله ابن عمر
بکواهی عمر ابن شرین	بکواهی هاشم ابن الیسر
بکواهی حسن ابن صامد	بکواهی کعب ابن ملك
بکواهی جعفر ابن ابوطالب	بکواهی هروند ابن زهاك
بکواهی زید ابن ارقم	

ازین مکتوب خط الشریف که بتاریخ سنهٔ چهارم ظهور الظهور المرسلین صلّی الله علیه سلّم که بخط معاوی ابن سفیان ابن مکوم از آن مکتوب خط شریف بدست اینان ایشان را دادند

اعلام ناظران بوده باشد کریکوس کتاکوس که فرمان شریف پیغمبر صلعم که روز آدینه که بدرجا قلعه وسطان آمده که زمان

حکومت قرخان بیك که حاکم وسطان باشد که جملکی اهل حاضر و مهیا باشند و دیده خواننده اعتبار دارند و قبول داشته که این صورت نوشتیم که بشهادت مدرس مدرسه وسطان ملاحسن ابن ملاحسن شهد فی و ملاجبرائیل وانی و بشهادت جمله فقهای مدرسه

(مهر قره‌خان بیك)

ان الحقیر الفقیر مولان بقاض و عثمان (مهر عثمان)

وبشهادت جبرائیل و انی وسطان و عثمان(؟)

و بشهادت ملا رسول حکاریان

و بشهادت ملا ابابکر بدلیسی

و بشهادت ترم ابن عثمان وسطانی

و بشهادت جلاد ابن علی وسطانی غیر و الحاضرین

فی سنه ۹۹۱

۲۱ — صورت «عهد نامهٔ محمّد پیغمبر باجماعت ارامنه»

سال ۱۵۸۳ م.

(متن تصحیح شده)

بسم اللّه‌الرحمن الرحیم

سبب مکتوب الحظ الشریف فتیق سیّد المرسلین حضرت محمّد المصطفی صلّی الله علیه و سلّم که بر جماعت ارامنه و کشیشان و رئیسان و توابع خود داد کردند و عهد و امان خواستند و قبول کردند که جزیه در میان آید و جنك برخواسته شود که العهد من اللّه و علیه السلام که جماعت مذکور را بوجه جزیه امر فرموده که هرکس از ارامنه بحدّ بلوغ رسد جزیه بسر خود قبول نماید که بدهد و آن چهار آقچه یك مثقال نقرهٔ خالص باشد و اکر از ارامنه شخصی جوهری باشد یا مال بسیار داشته باشد از او زیاد طلب ندارند و قطع دارند چهار آقچه یك مثقال نقره. لکن کلیسهٔ بزرك که رأس کلیسها و تخت ارامنه است کلیسهٔ اختمار است با توابع و لواحق خود از کشیشان و راهبان و از کسانی که خدمت دیر و کلیسهای ایشان کنند هیچ آفریده ازوجه جزیه از ایشان مطالبتی ننمایند که معاف باشند و واجب دانند که کشیشان و ورتابیطان مرحسیکان و هر جا که مسلمانی و مؤمنی باشد ازین قرار تجاوز ننمایند هر آنکس که باین قرار مخالفت نماید تابع شیطان الرجیم است. لکن وقتی که بزرکوار ارمنیان شنید که حضرت پیغمبر از مکّه و مَدینه بطلب فتح بسرحد آمده اسحق مرحسیه از جای خود باکشیشان و ورتابیطان و راهبان خود باستقبال حضرت پیغمبر صلّی اللّه علیه و

سلّم رفته مطیع و منقاد شد که جزیه بر سر ملّت خود قطع شده باشد و درخواست نمود که خصرت پیغمبر انعام و احسان فرمایند که وان و ارزروم و پاسن و دیاربکر و برجوك و بغداد و همدان با ایالات خود مع توابع و لواحق و رسم و رسومات خود که بر سر ارمنیان دارند بکلیسهٔ اختمار انعام و احسان فرمایند که تکیهٔ من است. و دراین عهدنامه که در حضور حضرت جماعت انبیاء المسلمین بسته شده است و فرمان خطّ‌الشریف پیغمبر است چنین فرموده که اکر دیری یا کلیسهٔ بنا کنند از قرار تجاوز ننمایند و اکر ضعیف باشند ایشانرا استعانت دادن و قرض دادن واجب است و اکر ارامنه پاش(؟) نخواهند باشند در قریهٔ خود مطیع و منقاد بمانند. جماعت ارامنه را بلشکر نبرند و اکر لشکر بر سر ارمنیان بیاید مسلمانانرا واجب است که دفع آن لشکر بکنند و همچنان درست دارند که عهد سیّد المرسلین چنین بوده است هرکس که خلاف این معنی کند خلاف امر خدای تعالی و رسول کرده باشد. وچهار آقچه را دادن از سر جزیه فرموده که در موضع خود بدهند و اکر ضعیف باشند یا بمقام بیکانهٔ رفته باشند از ایشان مطالبت ننمایند و اکر از جماعت ارامنه یکی اسیر شده باشد و تعلّق بما داشته باشد و مسلمانی از جماعت ارامنه زن بحلالی بستاند نکوید که از دین خود برکردد و مسلمان شود و برضای خود بکذارند و اکر دیر یا کلیسهٔ ایشان اوقاف داشته باشد ازوی چیزی طلب نکنند.

و ارامنه از زراعت هر شش کاو یك مُد و نیم غلّه یك توبرهٔ اسب و یك محسر(؟) اسب بدهند و دیکر چیزی از آنها طلب نکنند. باید جماعت ارامنه اطاعت مسلمانانرا واجب دانند و ازسخن صوابدید مسلمانان تجاوز ننمایند و اکر قوم بیکانهٔ بر مسلمانان عداوت کند جماعت ارامنه خیانت نکنند که خائن خدا و رسول باشند. و خون

و مال و اهل و عیال ارامنه را همچون خون و مال و اهل و عیال مسلمانان دانند و بر ایشان زیانی نکنند.

این مکتوب خطّ شریف فتیق توقیع الاظهر من الشمس را اسحق مرحسیه از حضرت پیغمبر درخواست کرده و پیغمبر نیز انعام فرموده بگواهی جماعت... و مجلس اصحاب وارثان مختار خاتم الانبیاء.

الشهود حضروا بمجلس خاتم الانبیاء.

بگواهی ابوبکر صدیق	بگواهی عمر ابن خطّاب
بگواهی عثمان ابن عفان	بگواهی علی ابن ابیطالب
بگواهی موقفه ابن ایّوب	بگواهی ابو ... ابن یونس
بگواهی عبدالله ابن مسعود	بگواهی عبدالله ابن یوسف
بگواهی حمزه ابن عبدالطالب	بگواهی فضل ابن سیا
بگواهی زید ابن ابرام (؟)	بگواهی ... ابن عبدالله
بگواهی صامد ابن قیص	بگواهی سهل ابن نطفه(؟)
بگواهی عثمان ابن قارون(؟)	بگواهی عبدالله ابن عمر
بگواهی عمر ابن شرین(؟)	بگواهی هاشم ابن الغسیر
بگواهی حسن ابن صامد	بگواهی کعب ابن ملك
بگواهی جعفر ابن ابوطالب	بگواهی هروند ابن ضحاك
بگواهی زید ابن ارقم	

و این مکتوب خط شریف بتاریخ سنهٔ چهارم ظهور الظهور المرسلین سلّی الله علیه و سلّم بخط معاویه ابن سفیان ابن مکوم از آن مکتوب خطّ شریف بدست ایشان دادند.

اعلام ناظران بوده باشد که کریکوریس کتیاکوس با فرمان شریف پیغمبر صلعم روز آدینه بدرگاه قلعهٔ وسطان آمد در زمان حکومت قره‌خان بیك حاکم وسطان و جملکی اهل حاضر و مهیّا

بودند و دیدند و خواندند و اعتبار نمودند و قبول کردند و این صورت نوشته شد بشهادت مدرّس مدرسهٔ وسطان ملّاحسن ابن ملاحسن بشهادت ملا جبرئیل وانی و بشهادت جملهٔ فقهای مدرسه.

[مهر قره‌خان بیك]

انا الحقیر الفقیر مولانا بقاض(؟) و عثمان (؟)
وبشهادت جبرائیل وسطان‌و عثمان (؟)
و بشهادت ملّارسول حکّاریان
و بشهادت ملّا ابابکر بدلیسی
و بشهادت ترم ابن عثمان وسطانی
و بشهادت جلاد ابن علی وسطانی و غیره الحاضرین

فی سنه ۹۹۱

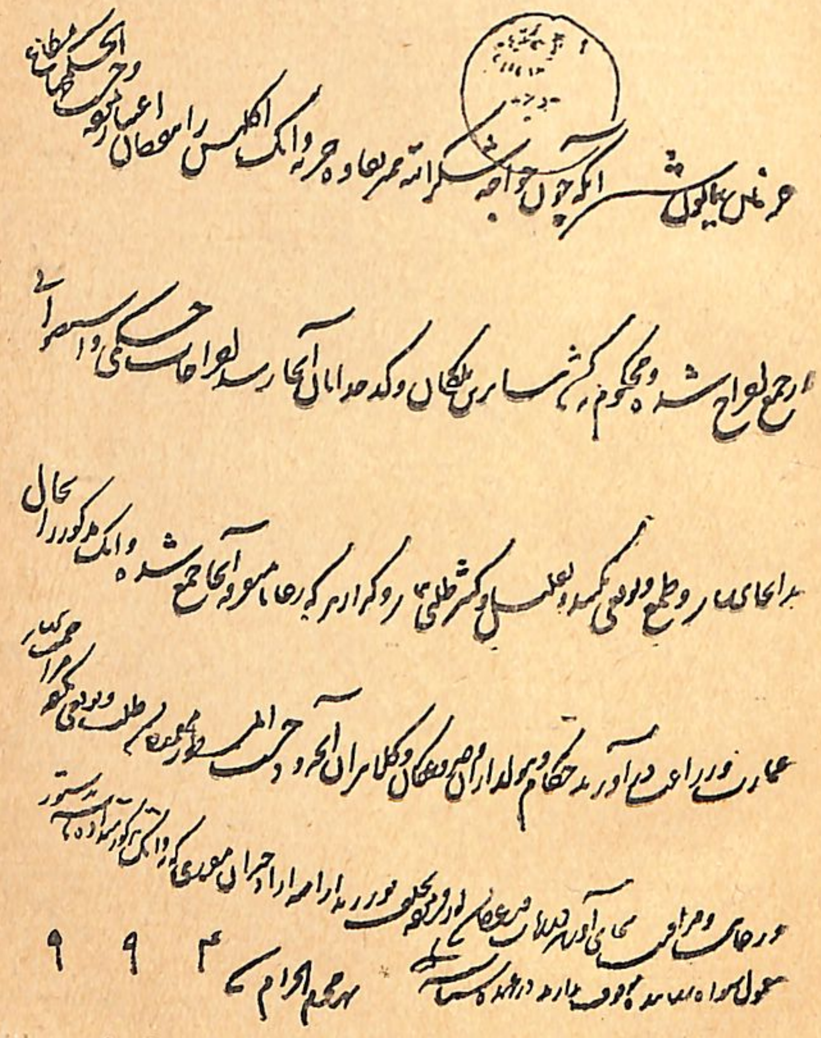

Վավերագիր 22 Документ 22

۲۲ — فرمان سلطان محمّد خدابنده صفوی
سال ۱۵۸۵—۱۵۸٦ م.

[مهر سلطان محمّد خدابنده]

فرمان همایون شد آنکه چون خواجه شکر الله ممیّز تفاوة جزیهٔ وانك اکلیس را بنقصان اعتبار نموده و حسب الحکمجهانمطاع از جمع اخراج شده و محکوم به کشته بنابرین ملکان و کدخدایان آنجا رسد اخراجات حکمی و استصوابی بدانجا نرسانند و طمع و توقعی نکنند و بقلیل و کثیر طلبی ننمایند و کذارند که رعایا[ی] متفرقهٔ آنجا جمع شده وانك مذکور را بحال عمارت و زراعت درآورند حکام و تیولدا ران و داروغکان و کلانتران آنحدود حسب المسطور مقرر دانسته طلب و توقعی نکرده مزاحمت نرسانند و رعایت و مراقبت بجای آورند درین باب قدغن دانسته از فرموده تخلف نورزند ارامنهٔ آزادجیران مقرری که به وانك مذکور میداده باشند بدستور معمول سنواة رسانیده موقوف ندارند در عهده شناسند

تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۹۹٤

... نمکان بمبلغ ۸٤۵۸۹۳ [دینار] تبریزی مجملاً بموجود جمع است و موافق دفتر مجمل زمان نواب سکند رشان ۸٤۵۸۹۳ [دینار] مزبور را بموجود و نقصان برینموجب از قرار بازدید خواجه شکر الله

موجود ٤۰۳۸۹۳ [دینار] نقصان ٤٤۲۰۰۰ [دینار]

ممیّز بارس ثیل عمل نموده قبد کرده‌اند که بموجب شرطنامچهٔ مشارالیه که بمهر داروغه مزین کشته و در مالوجهات سنهٔ مذکور ثبت است و نقص که نوشته‌اند وانك را بمبلغ سه تومان و چهار دینار (۳۰۰۰٤ دینار) داخل نقصان نموده اند حال ۸٤۵۸۹۳ [دینار] در کل مجملاً داخل مقطعی اکلیس است . خاتم . (مهر)

(مهر. مهر و امضاء) برین موجب است (مهر)

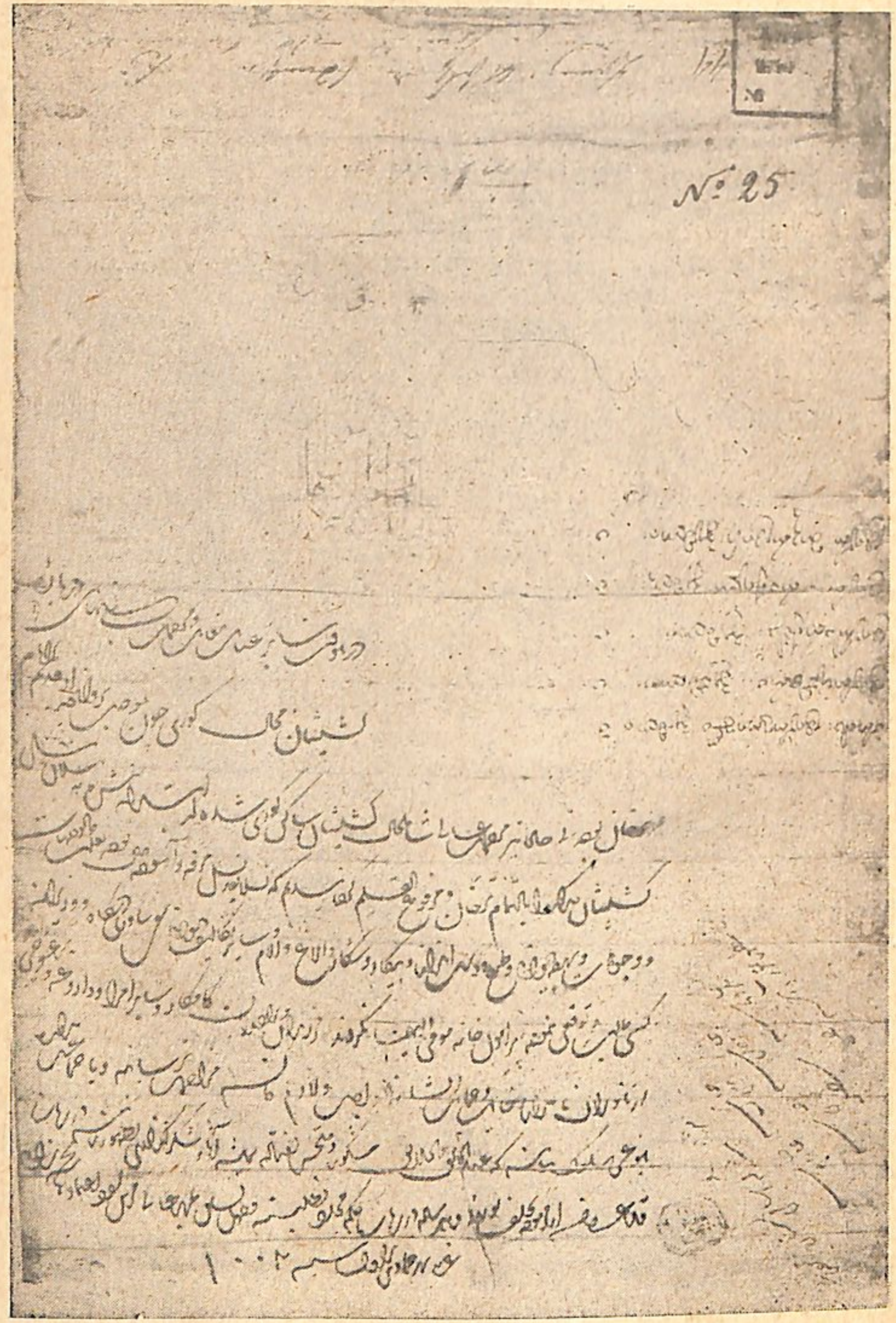

Վավերագիր 23 Документ 23

۲۳ — فرمان محمود میرزا (سیمیون) خان والی کرجستان کارتل

سال ۱۵۹۴ م.

ابو المنصور سلطان محمود میرزا خان سیوزم

درینوقت بنابر عنایت بیغایت و مرحمت بی‌نهایت در بارهٔ کشیشان محال کوری چون بموجب پروانچه از قدیم‌الایّام ترخان بوده‌اند حالا نیز مرحمت عالی شاملحال کشیشان ساکن کوری شده از ابتدای شش‌ماههٔ ئیلان ئیل کشیشان مذکور را بالتمام ترخان و مرفوع‌القلم کردانیدیم که نسلاً بعد نسل مرفه و آسوده حال بوده بعلّت مالوجهات و وجوهات و بهرچهٔ دیوانی و طرح و دست‌انداز و بیکارو شکارو الاغ‌والام و سایر تکالیف دیوانی سوی ساوری درکاه و وزیرانه کسی طلب و توقّعی ننموده پیرامون خانهٔ مومی الیهما نکردند و فرزندان و برادران کامکار و سایر امرا و داروغه و یرغوچی و کلخدا و ازناوران نامدار رعایت و حمایت ایشانرا واجب ولازم دانسته مزاحمت نرسانند و با جماعت مذکوره بنوعی سلوک نمایند که عندالخالق و الخلایق مشکور و متحسّن افتاده همیشه آثار شکرکذاری بظهور رسانند درین‌باب قدغن دانسته از فرموده تخلّف نورزند و هرساله درین‌باب حکم مجدد نطلبند و چون نشان بمهر عالی مزیّن کردد اعتماد نمایند

— مهر — تحریرًا فی غرّه شهر جمادی‌الاوّل سنهٔ ۱۰۰۲

مقرّر کشت که اسامی کشیشان برینموجب است
خانهٔ کری‌کور ، خانهٔ غازار . خانهٔ اراکل . خانهٔ سرکیس .
خانهٔ مکردیچ . حسب‌المسطور مقرّر دانند .

ՑԱՆԿԵՐ — ИНДЕКСЫ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբդուլլա իբն-Մաս'ուդ — 71
Աբդուլլա իբն-Յուսուֆ — 71
Աբդուլլա իբն-Օմար — 71
Աբուբաքր, *Ոստանի մոլլաներից* — 72
Աբուբաքր Սադիղ — 71
Աբու... իբն-Յունիս — 71
Ալի Աղ-Կոյունլու, *Ուզուն-Հասանի հայրը* — 49
Ալի իբն-Աբիթալիբ — 71
Ալ-Ռաշիդ — 49
Ամիր, *Մաղաքիա կաթողիկոսի հայրը* — 65
Առաքել, *Գորիի քահանաներից* — 75
Արիստակես, *Գանձասարի կաթողիկոս* — 65
Արղուն խան — 78

Բաբա, *Զաքարիայի և Միրթումանի հայրը* — 67
Բակազ — 72
Բեշքենի որդի (*Ռուստամ Օրբելյան*) — 48

Գրիգոր, *Գանձասարի կաթողիկոս* — 65, 66, 95
Գրիգոր, *Գորիի քահանաներից* — 75
Գրիգորիս, *Աղթամարի կաթողիկոս* — 72

Դանիել, *Գեղարդա վանքի վանահա՞յր* — 55

Զաքարիա, *Թադեոս Առաքյալի վանքի վանահայր* — 52

СОБСТВЕННЫЕ ИМЕНА

Абдулла ибн-Мас'уд — 191
Абдулла ибн-Омар — 192
Абдулла ибн-Юсуф — 192
Абубакр, востанский молла — 193
Абубакр Садик — 191
Абу... ибн-Юнис — 191
Али Ак-Коюнлу, отец Узун-Хасана — 169
Али ибн-Абиталиб — 191
Ал-Рашид — 169
Амир, отец католикоса Магакии — 185
Аракел, горийский священник — 195
Аргун-хан — 198
Аристакес, гандзасарский католикос — 185

Баба, отец Закарии и Мир-Тумана — 188
Баказ — 192
Бешкена сын (Рустам Орбелян) — 167

Вардан, настоятель монастыря Степанноса Первомученика в Дарашамбе — 169

Григор, гандзасарский католикос — 185, 186, 214
Григор, горийский священник — 195
Григорис, ахтамарский католикос — 192

Զաքարիա վարդապետ, *Բաբայի որդի* — *67*
Զեյդ իբն-Արղամ — *72*
Զեյդ իբն-Իբրամ — *71*

Թահմազ Ա. Սեֆյան — *62, 63, 65, 66, 89, 90, 93, 94, 95*
Թարում իբն-Օսման — *72*
Թունի, *Մեհրաբի հայրը* — *67*

Իբն-Աբդուլլա — *71*
Իբրահիմ — *49*
Իսահակ կաթողիկոս — *70, 71*
Իսմայիլ Ա. Սեֆյան — *53, 54, 55, 56, 57, 74, 83, 84, 88*

Խոջա, *Ջիղլասի և Թունիի հայրը* — *67*
Խոջա Շուքրուլլա — *73—74*

Կարախան բեկ — *72*

Հալավու խան — *78*
Համզա իբն-Աբդ-ուլ-Թալիբ — *71*
Հաշիմ իբն-ուլ-Ղասիր — *72*
Հաջի Կասըմ Միվաչի — *62*
Հասան Աղ-Կոյունլու *(Ուզուն Հասան)* — *49, 50, 52*
Հասան-Ալի Կարա-Կոյունլու — *47, 48*
Հասան իբն-Հասան, *Ոստանի մեդրեսեի մուդառիս* — *72*
Հասան իբն-Սամիդ — *72*
Հարվանդ իբն Ջահակ — *72*
Հեյդար, *Շահ Իսմայիլ Ա-ի հայրը* — *84*
Հովհաննես, *Գանձասարի կաթողիկոս* *45, 46*

Ղազար, *Գորիի քահանաներից* — *75*

Մակսուդ Աղ-Կոյունլու — *52*
Մակսուդ բեկ Խնուսլու — *62*
Մահմուդ-Միրզա խան — *74. տե՛ս Սիմեոն Ա. թագավոր Քարթլիի*
Մաղաքիա, *Գանձասարի կաթողիկոս* — *65, 66*
Մավկաֆա իբն-Այյուբ — *71*

Даниел, настоятель Гегардского монастыря (?) — 174
Джалад ибн-Али — 193
Джафар ибн-Абуталиб — 192
Джаханшах Кара-Коюнлу — 165, 168, 170, 196
Джибраил, востанский молла — 192
Джидлас, сын Ходжи — 188

Закария, сын Бабы — 188
Закария монах, настоятель монастыря апостола Тадевоса в Маку — 172
Зейд ибн-Аргам — 192
Зейд ибн-Ибрам — 192

Ибн-Абдулла — 192
Ибрагим — 169
Иоаннес, гандзасарский католикос — 165, 166
Исаак католикос — 190, 191
Исмаил I Сефевид — 173, 174, 175, 176, 194, 203, 208

Кааб ибн-Малик — 192
Карахан-бек — 192
Кегату-хан — 198

Лазар, горнийский священник — 195

Мавкафа ибн-Айуб — 191
Магакия, гандзасарский католикос — 185, 186
Максуд Ак-Коюнлу — 172
Максуд-бек Хнуслу — 182
Мартирос инок — 170—171
Матевос, гандзасарский католикос — 165, 166, 170
Махмуд-Мирза-хан — 194, см. также Симеон I царь Картли
Мехраб, сын Туни — 188
Мехраб-бек, отец гандзасарского католикоса Григора — 185
Микаэл, эчмиадзинский католикос — 179, 210

Մատթեոս, *Գանձասարի կաթողիկոս* — *45, 46, 50*
Մարտիրոս աբեղա — *50, 51*
Մեհրաբ, *Թունիի որդին* — *68*
Մեհրաբ բեկ, *Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսի հայրը* — *65*
Միր-Ալի Փարվանչի — *48*
Միր Բակա-էդ-դին Մուհամմադ — *63, 64*
Միր Թուման, *Բաբայի որդին* — *67*
Միքայել, *Էջմիածնի կաթողիկոս* — *59, — 90*
Մկրտիչ, *Գորիի քահանաներից* — *75*
Մուավիա իբն-Սեֆյան — *72*
Մուհամմադ-Ջաֆար — *64*
Մուսա Մուհամմադ — *49*

Յաղուբ Աղ-Կոյունլու — *50, 52, 82*

Շամս-ադ-դին Մուհառամ — *47*
Շեյխ Իբրահիմ — *49*
Շմավոն, *Գանձասարի կաթողիկոս* — *50, 51, 82*
Շմավոն վարդապետ Անգեղակոթցի — *44, 47, 48, 57, 60, 88*
Շուքրուլլա — *տե՛ս Խոջա Շուքրուլլա*

Ջալադ իբն-Ալի — *72*
Ջաֆար իբն-Աբութալիբ — *72*
Ջիբրայիլ, *Ոստանի մոլլաներից* — *72*
Ջիղլաս, *Խոջայի որդին* — *67*
Ջհանշահ Կարա-Կոյունլու — *45, 48 50, 76*

Ռասուլ, *Հաքքարիների մոլլան* — *72*
Ռուստամ Աղ-Կոյունլու — *52*

Սահակ կաթողիկոս Ձորոփորեցի — *տե՛ս Իսահակ կաթողիկոս*
Սահլ իբն-Նաթֆա — *71*
Սամիդ իբն-Կեյս — *71*
Սարգիս, *Գանձասարի կաթողիկոս* — *65*
Սարգիս, *Էջմիածնի կաթողիկոս* — *52*
Սարգիս, *Գորիի քահանաներից* — *75*
Սեֆի Ա. Սեֆյան — *94*

Мир-Али Парванчи — 168
Мир Бака-эд-дин Мухаммад — 183—184
Мир-Туман, сын Бабы — 188
Мкртич, горнийский священник — 195
Муавия ибн-Сефян — 192
Муса-Мухаммад — 169
Мухаммад Джафар — 184

Омар — 169
Омар ибн-Хаттаб — 191
Омар ибн-Ширин — 192
Осман — 192
Осман Ак-Коюнлу (Кара-Юлук) — 169
Осман-бек — 169
Осман ибн-Аккан — 191
Осман ибн-Карун — 192

Расул, молла хаккарийцев — 192
Рустам Ак-Коюнлу — 172

Саак, католикос Дзоропорецн — см. Исаак католикос
Самид ибн-Кейс — 192
Саргис, гандзасарский католикос — 185
Саргис, эчмиадзинский католикос — 172
Саргис, горнийский священник — 195
Сахл ибн-Натфа — 192
Симеон вардапет Ангехакотци — см. Шмавон
Симеон вардапет, настоятель Татевского монастыря — 173, 175
Симеон I, царь Картли — 221, см. также Махмуд-Мирза-хан
Степаннос, настоятель монастырей Татева и Вагеди — 167

Тарум ибн-Осман — 193
Тахмасп I Сефевид — 182, 183, 185, 187, 208, 209, 210, 212, 214
Туни, отец Мехраба — 188

Увейс Джелайирид — 165, 170

Սիմեոն Ա. Թագավոր Քարթլիի — 102. տե՛ս Մահմուդ-Միրզա խան
Սիմիեոն, Գանձասարի կաթողիկոս — տե՛ս Շմավոն։
Սիմեոն վարդապետ Անգեղակոթցի — տե՛ս Շմավոն
Սիմեոն վարդապետ, Տաթևի վանահայր, — 53, 56
Ստեփաննոս Տաթևի և Վաղադնի առաջնորդ — 47

Վարդան, Դարաշամբի Ստ. Նախավկայի վանքի վանահայր — 49

Ովեյս Ջելայիրյան — 45, 50

Քաաբ իբն-Մալիք — 72
Քեղարուն խան — 78

Օսման — 72
Օսման բեկ — 49
Օսման Աղ-Կոյունլու (Կարա-Յուլաք) — 49
Օսման իբն-Կարուն — 71
Օսման իբն-Ակկան — 71
Օսման, ոստանցի — 72
Օմար — 49
Օմար իբն-Խաբբաբ — 71
Օմար իբն-Շիրին — 72

Ֆազլ իբն-Սինա — 71
Ֆարճալի Մուսլու — 67

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագուլիս — 58, 68, 74, 97
Ագուլիսի վանք — 58, 60, 68, 69, 73
Ազադ-Ջիրան — 58, 59, 68, 73
Ազերբայջան — 50
Ախստաբադ — 59, տե՛ս նաև Ախստև
Ախստև — 90, տե՛ս նաև Ախստաբադ
Աղաքյանդի — 48, 57, 61, 64
Աղթամարի վանք — 70
Աղվանք — 45, 46, 50, 51, 65
Ամենափրկչի վանք — 84, տե՛ս նաև Կըզըլ-վանք։
Անգուրակի լեռնանցք — 62

Фазл ибн-Сина — 192
Фатх-Али Муслу — 187

Хаджи Қасым Мивачи — 182
Хамза ибн-Абд-ул-Талиб — 192
Харванд ибн-Захак — 192
Хасан Ак-Қоюнлу (Узун-Хасан) — 169, 170, 172
Хасан-Али Қара-Қоюнлу — 167, 168
Хасан ибн-Самид — 192
Хасан ибн-Хасан, мударрис востанского медресе — 192
Хашим ибн-ул-Гасир — 192
Ходжа, отец Джидласа — 188
Ходжа Шукрулла — 193 194
Хулагу хан — 198

Шамс-ад-дин Мухаррам — 166
Шейх Ибрагим — 169
Шмавон вардапет Ангехакотци — 164, 167, 177, 180, 207
Шмавон, гандзасарский католикос — 170, 171, 202
Шукрулла — см. Ходжа Шукрулла

Якуб Ак-Қоюнлу — 170, 172, 202

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ

Аванасар — 188
Аваник — 188
Агакянди — 168, 177, 181, 184
Агванк — 165, 166, 170, 185
Агулис — 178, 194
Агулисский монастырь — 180, 189, 193
Азад-Джиран — 178, 179, 189, 193
Азербайджан — 170
Аменапркич — 204, см. также Кызыл-Ванк
Ангуракский перевал — 182
Арасбар — 164, 167, 173, 175

Առան — 44, 47, 53, 56
Ավանասար — 67
Ավանիկ — 67
Արասբար — 44, 47, 53, 56
Արցախ — 78, 95
Արքայուն — 62, 94

Բաղդադ — 70
Բասեն — 70
Բարդա — 59, 65, 90
Բեդովստան — 53
Բիրաջիք — 70
Բնունիս — 48, 57, 61, 64
Բորդի — 48, 58, 61, 64

Գանձասար — 46, 51
Գեղարդա վանք — 55
Գեղարքունի — 76, 90. տե՛ս նաև Գյոգչա և Գյոգչա-Դանգիզ։
Գեղի — 58, 61
Գըրխբուլաղ — 62
Գյանջա — 59, 90
Գյոգչա — 44, 47, 53, 56, տե՛ս նաև Գյոգչա-Դանգիզ և Գեղարքունի
Գյոգչա-Դանգիզ — 59, տե՛ս նաև Գյոգչա և Գեղարքունի
Գյոլյազի — 48, 57, 61, 64
Գորի — 74
Գուշթասիֆ — 56

Դաստաջերդ — 48, 57, 61, 64
Դարալու Շամլըղ — 62, տե՛ս նաև Դարաշամ․
Դարաշամ — 49. տե՛ս նաև Դարալու Շամլըղ։
Դիարբեքիր — 70

Զակյամ(ներ) — 59, 90

Էջմիածին — 90 — տե՛ս նաև Ուչքիլիսա։
Էրզրում — 70

Թառնիս — 67
Թաս — 48, 57, 61, 64
Թավրիզ — 52

Аркайун — 182, 213
Арран — 164, 167, 173, 175
Арцах — 198, 214
Ахстабад — 179, см. также Ахстев
Ахстев — 209, 210, см. также Ахстабад
Ахтамарский монастырь — 190

Багдад — 190
Барда — 179, 185, 209, 210
Басен — 190
Бедовстан — 172
Бираджик — 190
Бнунис — 168, 177, 181, 184
Борди — 168, 177, 181, 184

Вагади, монастырь — 163, 164, 167, 173, 176
Ван — 190
Ванандское ущелье — 189
Востан — 192
Востанская крепость — 192

Гандзасар — 166, 170
Гегаркуни — 196, 210, см. также Гёкча и Гёкча-Дангиз
Гехи — 177, 181
Гехард, монастырь — 174
Гори — 195
Гёкча — 164, 167, 173, 175, см. также Гёкча-Дангиз и Гегаркуни.
Гёкча-Дангиз — 179, см. также Гёкча и Гегаркуни.
Гёлязи — 168, 177, 181, 184
Гуштасиф — 175
Гянджа — 179, 209, 210

Даралу Шамлуг — 182, см. также Дарашам
Дарашам — 169, см. также Даралу Шамлуг
Дастаджерд — 168, 177, 181, 184
Диарбекир — 190

Закям(ы) — 179, 209, 210

Թուման-ե Նախչևան — *48, 57, 53, 59, 60, 64, 90. տե՛ս նաև Նախչևան*

Լոռի — *59, 90*

Խաչեն — *65*
Խոյ — *59—90*
Խոտ — *48, 58, 61, 64*
Խոտանան — *48, 58, 51, 44*

Կարիզ — *62*
Կըզըլ-վանք *(գյուղ)* — *67*
Կըզըլ-վանք — *54. տե՛ս նաև Ամենափրկչի վանք*
Կից — *48, 58, 61, 64*
Կոխդ — *67*
Կորուղ — *62*
Կուդիս — *67*
Կուտուց-վանք — *67*

Հալիձոր — *48, 58, 61, 64*
Համադան — *70*
Հենաքի գերեզմանոցը — *62*

Ղարադաղ — *56*
Ղարաքիլիսա — *48, 57, 61, 64*
Ղարաքիլիսա, *Թադեոս Առաքյալի վանք* — *52, 62*
Ղափան — *90, տե՛ս նաև Ղափանաթ*
Ղափանաթ — *44, 47, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 64. տե՛ս նաև Ղափան*

Մաղդաշ — *64*
Մակու — *52*
Մաղլազան — *62*
Մանկուս — *67*
Մեդինա — *70*
Մեքքա — *70*

Նախչևան — *53, 56, 90. տե՛ս նաև Թուման-ե Նախչևան*

Շնհեր — *48, 58, 61, 64*
Շորլուտ — *58*
Ոստան — *72*

Капан — 210, см. также Капанат
Капанат — 164, 167, 168, 175, 177, 179, 180, 184, см. также Капан
Карадаг — 175
Каракилиса, монастырь апостола Татевоса в Маку — 172, 182
Каракилиса — 168, 177, 181, 184
Кариз — 182
Киц — 168, 177, 181, 184
Коруг — 182
Кохд — 188
Кудис — 188
Кутуц-Ванк — 188
Кызыл-Ванк, монастырь — 174, см. также Аменапркич
Кызыл-Ванк, село — 188
Кырхбулаг — 182

Лори — 179, 209, 210

Маглазан — 182
Маку — 172
Малдаш — 184
Манкус — 188
Медина — 190
Мекка — 190

Нахчеван — 173, 175, 210, см. также Туман-е Нахчеван

Ордубад — 179
Орот — 163, 164, 167, 168, 173, 175, 177, 180, 181, 184

Салмас(т) — 179, 210
Свари — 168, 177, 181, 184
Сис — 165, 170
Сисаджан — 168, 175, 177, 180, 181, 184
Сурб Саргис — 188

Тавриз — 172
Тандзатап — 168, 177, 181, 184
Тарнис — 188
Тас — 168, 177, 181, 184
Татевский монастырь — 163, 164, 167, 173, 176, 177, 180, 183
Татев — 168, 177, 181, 184

Ոստանի բերդ — *72*

Չուխուր-Սաադ — *55, 59, 67*

Սալմաս(տ) *59, 90*
Սիս — *45, 50*
Սիսաջան — *48, 56, 57, 60, 61, 64*
Սվարի — *48, 57, 61, 64*
Սուրբ Սարգիս — *67*

Վաղաղնի վանք — *43, 44, 47, 53, 58*
Վան — *70*
Վանանդի ձոր — *68*

Տաթև — *48, 58, 61, 64*
Տաթևի վանք — *43, 44, 47, 53, 56, 57, 60*
Տանձատափ — *48, 57, 61, 64*
Տաշու — *48, 57, 61, 64*

Ուչքիլիսա — *49, 52, 59, տե՛ս նաև Էջմիածին*

Օրդուբադ — *59*
Օրոտ — *43, 45, 47, 48, 53, 56, 57, 58, 60, 61, 64*

ՀԱՐԿԱՅԻՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Աբվաբ-ե ջամ' — *68*
Ազդար — *55*
Ազնավուր — *75*
Ալաֆե — *51, 54, 56, 66*
Ախալի-ե շար' — *63*
Աղչե — *69, 70*
Աման — *69*
Ամիլ — *44, 45, 47, 53, 54, 56, 60*
Ամիր — *44, 45, 47, 50, 53, 66, 7*[illegible]
Ամիրթուման — *44, 53*
Ամրոցի խարաջար — *54, 56*
Ավարիզ(աթ) — *47, 54, 55, 56*
Արբաբ — *45, 50*

Բահադուր — *45, 47, 49, 50, 52 53, 54, 55, 57, 82*

Ташу — 168, 177, 181, 184
Туман-е Нахчеван — 168, 177, 178, 179, 180, 184, 209, см. также Нахчеван

Учкилиса — 169, 172, 179, см. также Эчмиадзин

Халидзор — 168, 177, 181, 184
Хамадан — 190
Хачен — 185
Хенакское кладбище — 182
Хой — 179, 210
Хот — 168, 177, 181, 184
Хотанан — 168, 177, 181, 184

Чухур-Саад — 175, 179, 187, 188

Шнхер — 168, 177, 181, 184
Шорлут — 178

Эчмиадзин — 209, 210, см. также Учкилиса
Эрзерум — 190

НАЛОГОВЫЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ, АДМИНИСТРАТИВНЫЕ И ПРОЧИЕ ТЕРМИНЫ

Абваб-е джам' — 189, см. также джам'
Аваризъ(ат) — 167, 173, 174, 176
Авариз дивана — 164
Аздар — 174
Азнаур — 195
Акче — 190, 191
Алафе — 171, 173, 176, 186
Аман — 189
Амил — 164, 165, 167, 173, 174, 175, 176, 186
Амир — 164, 165, 167, 169, 170, 173, 182, 186, 195
Амиртуман — 164, 173
Арбаб — 165, 170
Ахали-е шар' — 184

Бахадур — 165, 167, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 202

Բահրաչե — 48, 57, 58, 60
Բեկ — 49, 65, 72
Բեկլարբեկ — 67
Բեյթ-ուլ-մալ — 46
Բիգար — 52, 54, 56, 66, 75
Բիթիկչի — 45
Բոլուք — 43

Դաստանդազ — 54, 55, 56, 66, 75
Դարուղա — 43, 44, 45, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 66, 73, 74, 75
Դաֆթար — 60
Դինար — 60, 73, 74
Դիվան — 55, 57, 58, 60, 67
Դիվան-ալ-սադարաթ — 63
Դիվանական ավարիզ — 44
Դիվանական բահրաչե — 74

Զաքեդ — 83
Զիմմի — 68

Էյդի — 54, 55, 56

Թիուլդար — 58, 66
Թոբրա — 71
Թուման — 74
Թավրիզի դինար — 73
Թարխան — 74
Թարհ — 66, 75
Թաֆավութ-ե չիգյա — 55, 73

Իբլաղ — 69
Իխրաջաթ — 44, 47, 54, 55, 56, 66, 73
Իմամ — 51

Խասսե-յե շարիֆե — 46
Խարաջ — 44, 47, 49, 83, 84
Խարճ — *տե՛ս խարաջ*
Խոջա — 47, 73
Խումս — 83

Կոնալղա — 54, 56, 66

Бахраче — 167, 177, 178, 180
Бахраче дивана — 195
Бигар — 171, 173, 176, 186, 195
Битикчи — 165
Бегларбек — 187
Бек — 169, 182, 192
Бейт-ул-мал — 166

Визиране — 195
Вакил — 188
Вакуф — см. вакф
Вакф — 164, 167, 173, 176, 177, 183, 184, 191, 212
Вакфнамче — 183
Вардапет — 163, 164, 167, 173, 175, 176, 177, 180, 190
Вджухат — 189, 195
Вилайет — 164, 165, 167, 170, 173, 175

Галле — 176

Даруга — 163, 164, 165, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 186, 193, 195
Дастандаз — 174, 176, 186, 195
Дафтар — 180, 194
Дворцовая савари — 195
Джавалиги — 175
Джам' — 194, см. также абваб-е джам'
Джизья — 165, 169, 170, 171, 189, 190, 191
Диван — 164, 167, 170, 172, 175, 177, 178, 180, 187
Диван-ал-садарат — 183
Динар — 180, 194

Закед — 203
Зимми — 188
Золото за черик — 175

Имам — 171
Итлаг — 189
Ихраджат — 164, 167, 173, 174, 176, 186, 193

Հակկարե — 62
Հասիլ — 63
Հավալե — 69
Հաքիմ — 44, 45, 47, 50, 53, 55, 56, 63, 66, 68, 72, 73
Հոկուկ-ե դիվանի — 68, 69
Հոքմ — 76, 88, 89, 93, 94

Ղարալար — 62
Ղալլե — 56

Մաղախիլ — 63
Մաղրասե — 72
Մալ — 44, 47, 56, 58, 68, 69, 97
Մալիք — 68
Մալիքանե — 68
Մալոջհաթ — 68, 74
Մակթա' — 74
Մահալ — 58, 60, 65, 66, 74
Մաղաֆ — *տե՛ս մուաֆ*
Ման — 60
Մավզու' — 44
Մարֆու'-ուլ-կալամ — 44, 48, 74
Մելիք — 43, 44, 45, 47, 50, 53, 58, 59, 66, 73
Միսալ — 63, 67, 94
Մղարնամա — 89
Մոդ — 71
Մոհր — 88, 93, 94
Մսխալ — 69
Մուաֆ — 44, 48, 51, 70, 76, 84
Մուաֆնամե — *տե՛ս մղարնամա*
Մուբաշիր — 47, 50, 51
Մուդառիս — 72
Մութասադդի — 44, 50, 53, 58, 67, 68
Մութասառրիֆ — 45
Մութավաջջեհաթ — 44
Մութավաքքիլ — 44
Մուլք — 57, 58, 62, 63, 68, 84, 97
Մուկադդամ — 44, 53
Մուհդիս — 54
Մուհրասիբ — 61
Մումայյիզ — 68, 73, 74
Մուսալ — *տե՛ս միսալ*
Մուսալլամ — 43, 44, 48, 51

Ихраджат крепости — 174, 176

Кабалат — 182
Калантар — 169, 175, 193
Кедхуда — 163, 165, 167, 170, 171, 178, 179, 182, 186, 189, 193, 195

Коналга — 173, 176, 186
Мавзу' — 164
Магаф — см. муаф
Мадахил — 184
Макта' — 194
Мал — 164, 167, 176, 178, 189
Маликане — 188
Малоджахат — 189, 195
Ман — 180
Марфу'-ул-калам — 164, 167, 195
Махал — 178, 180, 185, 186, 195
Мгарнама — 208
Медресе — 192
Мелик — 163, 164, 165, 167, 170, 173, 178, 179, 180, 188, 193
Мисал — 183, 187, 214
Мод — 191
Муаф — 164, 167, 171, 190, 196, 203
Муафнаме — см. Мгарнама
Мубашир — 167, 170, 171
Мударрис — 192
Мукаддам — 164, 173
Мулк — 177, 178, 180, 182, 183, 188, 204
Мумайиз — 188, 193, 194
Мусал — см. мисал
Мусаллам — 163, 164, 167, 171
Мутаваджехат — 164
Мутаваккил — 164
Мутасадди — 164, 170, 173, 178, 187, 188
Мутасарриф — 165
Мухдис — 174
Мухтасиб — 181
Мысхал — 190

Назр — 164, 167
Намордар — 175

Յաղլիղ — *45*
Յարղուչի — *75*

Նազր — *44, 47*
Նահիա — *58, 60*
Նամոդար — *55*
Նովրուզի — *54, 55, 56*

Շահնա — *43, 44*
Շանակիսաթ — *66*
Շար' — *63, 67*
Շարիաթ — *51, 67, 68*
Շիգար — *51, 54, 75*
Շիլթաղաթ — *54, 55, 56, 66*

Չերիքի ոսկի — *55*
Չըրաղլըղ — *62*

Պալատական սավարի — *75*

Ջամ' — *73. տե՛ս նաև արվար-ի ջամ'*
Ջավալիդի — *55*
Ջիզյա — *46, 49, 51, 69, 70*

Ռաղամ — *78, 82, 83, 84, 88, 90, 94*
Ռայաթ — *62, 66, 69, 73*
Ռայիս — *69*
Ռասմ — *53, 70*
Ռուսումաթ — *70*

Սադր — *64, 88, 93, 94*
Սալամի — *54, 55, 56*
Սավադ — *83, 88, 89, 90, 93, 94*
Սավարի — *54, 55*
Սիջիլ — *63*
Սունուր — *94*

Վազիրանե — *75*
Վախմ — *տե՛ս վակֆ*
Վակֆ — *44, 47, 53, 56, 57, 63, 71, 93*
Վակֆնամչե — *63*
Վաքիլ — *68*
Վիլայեթ — *44, 45, 47, 50, 51, 53, 56*
Վջուհաթ — *68, 74*

Нахиа — 178, 180
Новрузи — 174, 176

Олка — 164, 173, 179, 180

Парванче — 186
Пишкаш — 174, 176

Рагам — 198, 202, 203, 209, 210, 213
Раис — 189
Райат — 182, 186, 189, 193
Расм — 173, 190
Русумат — 190

Савари — 174
Садр — 184, 208, 212, 214
Салами — 174, 176
Сиджил — 183
Сунур — 213

Тавризский динар — 194
Тафавут-е джизья — 175, 193
Тарх — 186, 195
Тархан — 195
Тиулдар — 178, 186
Тобра — 191
Туман — 194

Уджрат-ул-масал — 188
Улаг — 165, 170, 173, 186, 195
Улам — 173, 186, 195
Улуфе — 171, 173, 176, 186
Усул — 165, 170

Факих — 192
Фатва — 171
Ферман — 164, 178, 179, 192

Хавале — 189
Хаким — 164, 165, 167, 170, 173, 175, 184, 186, 188, 192, 193
Хаккабе — 182
Хан — 194, 198
Харадж — 164, 167, 169, 203, 204
Харч — см. Харадж
Хасил — 184

Ուլաղ — *46, 51, 54, 66, 75*
Ուլամ — *54, 66, 75*
Ուլուֆե — *51, 54, 56, 66*
Ուջրաթ-ուլ-մասալ — *68*
Ուսուլ — *45, 50*

Փարվանչե — *66*
Փիշքաշ — *54, 55, 56*

Քալանթար — *49, 55, 73*
Քյադխուդա — *43, 45, 47, 50, 52, 58, 59, 62, 66, 69, 73, 75*

Օլքա — *44, 53, 59, 60*

Ֆաթվա — *51*
Ֆաքիհ — *72*
Ֆերման — *72*

Хассе-е шарифе — 166
Ходжа — 166, 193, 194
Хокм — 196, 208, 212, 214
Хокук-е дивани — 189
Хукм — см. Хокм
Хумс — 203

Чыраглыг — 182

Шанакисат — 186
Шар' — 183, 184, 187
Шариат — 171, 187, 188
Шахна — 163, 164
Шигар — 171, 173, 195
Шилтагат — 173, 174, 176, 186

Эйди — 174, 176

Яргучи — 195
Ярлык — 165

ՑՈՒՑԱԿ
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԻՇՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

СПИСОК
ЛИТЕРАТУРЫ УПОМИНАЕМОЙ В КОММЕНТАРИЯХ

Ալիշան Ղ. Սիսական, Վենետիկ, 1893։

Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա—Դ, Երևան, 1942—1946։

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ, 3-րդ տպագրություն, Վաղարշապատ, 1896։

Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, հրատ. Մեսրոպ. վարդ. Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915։

Թովմա Մեծոփեցի, Թովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը, հրատ. Կ. Կոստանյան, Թիֆլիս, 1892։

Թոփճյան Հ., Ցուցակ ձեռագրաց Գաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1898։

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ. Երևան, 1946։

Խաչիկյան Լ., ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1955։

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ, Թիֆլիս, 1909։

Հովհաննես կաթող. Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912։

Ղեոնդ Վարդապետ, Պատմութիւն Ղեոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887։

Մանանդյան Հ. և Աճառյան Հ., Հայոց նոր վկաները, գլխ. հրատ., Վաղարշապատ, 1903։

Ջալալյան Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա—Բ, Տփխիս, 1842—1858։

Սամուել Անեցի, Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893։

Սեբեոս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, հրատ. Ք. Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1879։

Սիմեոն Երևանցի, «Ջամբռ», գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող ընաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873։

Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910։

Տեր-Հովհանյան Հ., Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. Ա—Բ, Նոր-Ջուղա, 1880։

Փիրղալեմյան Ղ., Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս։

Օրմանյան Մ., Ազգապատում, Կոստանդնուպոլիս, 1912։

Гевонд Вардапет, История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века, перевел с армянского К. Патканян, СПБ, 1862.

Себеос Епископ, История епископа Себеоса, перевел с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, изд. АрмФАН-а, Ереван, 1939.

A chronicle of the early Safawis being the Ahsan'ut-tawarikh of Hasan-i-Rumlu, edited by C. N. Seddon, Baroda, 1931, t. I (persian text).

Charafnameh ou histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, publiée par V. Veliaminof-Zernof, St. Petersbourg, 1860, t. I—II (texte persan).

اسکندر بیك ترکمان (منشی) — تاریخ عالم‌آرای عبّاسی، نسخهٔ خطّی ماتِناداران، شماره ۱۱

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ — СОДЕРЖАНИЕ

Էջ—стр.

Մատենադարանի կողմից 5

Առաջաբան 7

Հրովարտակների հայերեն թարգմանությունները . . . . 43—75

Վավերագիր 1— Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի 1449 թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքերի հողերից և ստացված բերքից հարկեր չգանձելու մասին 43

Վավերագիր 2— Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքապատկան հողերը ամեն տեսակ պետական հարկերից ազատելու և Գյոգչայի վիլայեթի հայ հոգևորականությանը Տաթևի վանահայր Շմավոն վարդապետին ենթարկելու մասին 44

Վավերագիր 3— Կարա-Կոյունլու Սուլթան Ջհանշահի կնոջ՝ Բեգում-խաթունի 1462 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին, որով հաստատում է նրա կաթողիկոսական իրավունքները և կարգադրում տեղի պետական պաշտոնեությանը այլևայլ տեսակի հարկապահանջությամբ չնեղել նրան և նրան ենթարկվող հոգևորականներին, այլ հարկ եղած դեպքում օգնություն ցույց տալ 45

Վավերագիր 4— Կարա-Կոյունլու Հասան-Ալիի 1468 թ. հրովարտակը Տաթևի և Վաղադնի վանքերը հարկերից ազատելու, վանքապատկան գյուղերի բահրաչեն նրանց նվիրելու և հողերը տուրքերը կանոնավոր վճարելու մասին 47

Վավերագիր 5— Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանի 1475 թ. հրովարտակը Դարաշամբի հայ հոգևորականներին խարաջից և ջիզյայից ազատելու մասին 49

Վավերագիր 6— Աղ-Կոյունլու Յաղուբ փադիշահի 1487 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Շմավոն կաթողիկոսին, որով հաստատում է վերջինիս կաթողիկոսական իրավունքները և նրան ենթակա հայ հոգևորականությանը ազատում զանազան հարկերից 50

Վավերագիր 7— Աղ-Կոյունլու Ռուստամ փադիշահի 1493 թ. հրովարտակը տրված Էջմիածնի Սարգիս կաթողիկոսին, որով կարգադրում է նեղություն չտալ Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետին 52

Վավերագիր 8— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1503 թ. հրովարտակը Սիմեոն եպիսկոպոսի անվամբ Տաթևի վանքի նախկին իրավունքները Գյոգչայի վիլայեթի նկատմամբ վերահաստատելու, վանքապատկան հողերի վերստին հաստատման և այդ հողերն ու տեղի հայ հոգևորականության բազմաթիվ պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին 53

Վավերագիր 9— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1505 թ. հրովարտակը Հավուց-Թառի Ամենափրկչի վանքն ու վանքի հոգևորականությանը մի շարք պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին 54

Վավերագիր 10— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1506 թ. հրովարտակը Սիմեոն եպիսկոպոսի անվամբ Տաթևի վանքի նախկին իրավունքները Գյոգչայի վիլայեթի նկատմամբ վերահաստատելու, վանքապատկան հողերի վերստին հաստատման և այդ հողերն ու տեղի հայ հոգևորականությանը բազմաթիվ պետական հարկերից և այլ պարտավորություններից ազատելու մասին 55

Վավերագիր 11— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Ա-ի 1510 թ. հրովարտակը, որով հաստատում է Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ցուցակը 57

Վավերագիր 12— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1544 թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքին պատկանող մուլքերից գանձվող բահրաչեն վանքի վանահորը հանձնելու մասին 58

Վավերագիր 13— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1548 դեկտ.—1549 հունվ. հրովարտակը՝ տրված Միքայել կաթողիկոսին, որով վերահաստատվում է Էջմիածնի իշխանությունը նրա նախկին թեմերի վրա 59

Վավերագիր 14— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1555 թ. հրովարտակը Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի վանահորը հարկերից ազատելու և վանքապատկան հողերի նկատմամբ նրա կալվածատիրական իրավունքները հաստատելու մասին . . . 59

Վավերագիր 15— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1557 թ. հրովարտակը Տաթևի վանքապատկան կալվածների վերահաստատման և վանքի կալվածատիրական իրավունքների մասին 60

Վավերագիր 16— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակը Մակվի Թադեոս առաքյալի վանքի հանդի սահմանների ու ռոճման կարգի և կարից, Մահլաղան և Կորուզ գյուղերից գանձվող եկեղեցական տուրքերի մասին 61

Վավերագիր 17— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1562 թ. հրովարտակը ի հաստատումն կից հրապարակված Դիվան-ալ-սադարաթի վճռի, որով վերահաստատվում է Տաթևի վանքին պատկանող գյուղերի ցուցակը 63

Վավերագիր 18— Սեֆյան Շահ Թահմազ Ա-ի 1570 թ. հրովարտակը տրված Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսին, որով վերըստին հաստատում է նրա իրավունքները և կարգադրում

տեղի պետական պաշտոնեությանը զանազան հարկերով ու պարտիքներով չնեղել նրան 65
Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 19— Սեֆյան Շահ Իսմայիլ Բ-ի օրոք 1577 թ. Բարձրագույն դիվանի տված հրովարտակը ի հաստատումն բանակատեղի դատավորների՝ կից հրապարակված վճռի, որով կարգադրվում է հետևել, որպեսզի Զուխուր-Սաադում գտնվող 9 գյուղերի համայնքները կատարեն իրենց պարտավորությունները կալվածատերերի նկատմամբ 67
Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 20— Ադերբայջանի (Թավրիզի) բեկլարբեկի 1581 թ. հրամանագիրը Վանանդի ձորում գտնվող և Ագուլիսի վանքին պատկանող հողերից պետական հարկեր գանձելու կարգի մասին 68
Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 21— Հայ հոգևորականության մուսաֆությանը, հայ եկեղեցու իրավունքներին, հայերից գանձվող գլխահարկի և մյուս հարկերի չափերին և ընդհանրապես հայ համայնքի իրավական վիճակին վերաբերող, խալիֆի հիմնադիր Մուհամմադին վերագրված, պայմանագիրը և նրա հաստատությունը 1583 թ. Օսմանի հաքիմ Կարախան բեկի օրոք, Գրիգորիս Աղթամարցու նախաձեռնությամբ 69
Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 22— Սեֆյան Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդեի 1585—դեկտ. 1586 հունվ. հրովարտակը, որով կարգադրում է Ագուլիսի մելիքներին և քյադխուդաներին, որպեսզի Ագուլիսի Թովմա առաքյալի վանքի հոգևորականների Թաֆավութ-և ջիզյան գանձվի Ագուլիսի համայնքից և Աստղ-Ջիրանի շրջանի հայերը նախկին կարգով շարունակեն վճարել եկեղեցական տուրքերը 73
Վ ա վ ե ր ա գ ի ր 23— Վրաց Սիմեոն թագավորի (Մահմուդ միրզա խան) 1594 թ. հրովարտակը, որով Գորիի հայ քահանաներին Թարխան է հայտարարում և ազատում հարկերից 74
Ծանոթագրություններ 76
Բառարան հարկային, սոցիալական, վարչական և այլ տերմինների 103

От Матенадарана 127
Предисловие 129
Русские переводы указов . . . . 163—195
Д о к у м е н т 1— Указ султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1449 г. об освобождении от налогов монастырских земель Татева и Вагади и урожая, собранного с них 163
Д о к у м е н т 2— Указ султана Джаханшаха Кара-Коюнлу об освобождении монастырских земель Татева и Вагади от всякого рода налогов и о подчинении армянского духовенства Гёкчайского вилайета Шмавону вардапету, настоятелю Татева 164
Д о к у м е н т 3— Указ Бегум хатун, жены султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1462 г., выданный Гандзасарскому католикосу Иоаннесу, коим удостоверяются его патриаршие права и предлагается государственным служащим данной местности не только не притеснять его и подчиненное ему духовенство взиманием разнообразных податей, но и в случае надобности оказывать им помощь 165
Д о к у м е н т 4— Указ Хасан-Али Кара-Коюнлу от 1468 г., об освобождении от налогов монастырей Татева и Вагади, о пожаловании им бахраче монастырских сёл и о регулярной выплате духовных податей 167
Д о к у м е н т 5— Указ Узун-Хасана Ак-Коюнлу от 1475 г. об освобождении армянского духовенства в Дарашамбе от „хараджа“ и „джизья“ 169
Д о к у м е н т 6— Указ Якуба падишаха Ак-Коюнлу от 1487 г. Гандзасарскому католикосу Шмавону, коим он утверждает его патриаршие права и освобождает подчиненное ему армянское духовенство от различных податей . . . 170
Д о к у м е н т 7— Указ Рустама падишаха Ак-Коюнлу от 1493 г. католикосу Саргису в Эчмиадзине, коим повелевает не утруждать настоятеля монастыря апостола Тадевоса в Маку вардапета Закарию 172
Д о к у м е н т 8— Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1503 г. об установлении прежних епархиальных прав Татева в лице вардапета Симеона, настоятеля Татева, над духовенством Гёкчайского вилайета, о вторичном утверждении монастырских земель, а также об освобождении этих земель и местного духовенства от многочисленных государственных налогов и обязательств 173
Д о к у м е н т 9— Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1505 г. об освобождении монастыря Аменапркича в Хавуц-таре и духовенства того же монастыря от ряда государственных налогов и других обязательств 174
Д о к у м е н т 10— Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1506 г. об утверждении прежних прав предводителя и настоятеля Татевского монастыря в лице вардапета Симеона над духовенством Гёкчайского вилайета и о повторном закреплении монастырских земель, а также об освобождении этих земель и местного духовенства от многочисленных государственных налогов и обязательств 175
Д о к у м е н т 11— Указ шаха Исмаила I Сефевида от 1510 г. коим утверждается список сёл, принадлежавших монастырю Татева 176
Д о к у м е н т 12— Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1544 г. об уплате настоятелю монастыря апостола Товмы в Агулисе „бахраче“, взимаемом с мульков этого монастыря 178
Д о к у м е н т 13— Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от декабря 1548 г.— января 1549 г., данный католикосу Микаэлу, коим

восстанавливаются права Эчмиадзинского монастыря над его бывшими епархиями 179
Документ 14—Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1555 г. об освобождении от налогов настоятеля монастыря апостола Товмы (Фомы) в Агулисе и об утверждении его поместных прав на монастырские земли 179
Документ 15—Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1557 г. о повторном утверждении поместий Татевского монастыря и поместных прав его 180
Документ 16—Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1562 г. о границах земель храма Каракилисы (апостола Тэдевоса) в районе Маку, о порядке орошения этих земель и о церковных налогах, взыскиваемых с сёл Кариз, Маглазан и Коруг 182
Документ 17—Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1562 г. в закрепление обнародованного при сем решения Диван-ал-садарата, коим утверждается список сёл, принадлежащих Татевскому монастырю 183
Документ 18—Указ шаха Тахмаспа I Сефевида от 1570 г., данный Гандзасарскому католикосу Григору, коим он вновь утверждает его патриаршие права и предписывает государственным должностным лицам на местах не притеснять его разными налогами и обязательствами 185
Документ 19—Указ высочайшего Дивана от 1577 г., данный в царствование шаха Исмаила II Сефевида в подтверждение при сем обнародованного решения судей стана, коим повелевается следить, чтобы общины 9 сёл, находящихся в Чухур-Сааде, выполняли свои обязательства в отношении своих помещиков 187
Документ 20—Указ Азербайджанского (Тавризского) Беглярбека от 1581 г. о порядке взимания государственных налогов с земель Агулисского монастыря, находящихся в ущелье Вананда 188
Документ 21—Договор, приписываемый основоположнику ислама Мухаммеду, касательно муафства армянского духовенства, прав армянской церкви, размера подушного и других налогов, взимаемых с армян и вообще правового положения армянской общины, и утвержденный в 1583 г. по инициативе Григора Ахтамарци, востанским хакимом Карахан-беком 189
Документ 22—Указ султана Мухаммада Худабанда Сефевида от декабря 1585—января 1586 г., коим он предписывает меликам и кедхуда Агулиса, чтобы они взыскали с общины Агулиса „тафавут-е джизья“ духовенства монастыря апостола Товмы (Фомы) в Агулисе и чтобы армяне

района Азад-Джирана попрежнему продолжали вносить церковные подати 193
Документ 23—Указ грузинского царя Симеона (Махмуд-Мирза хана) от 1594 г., коим армянские священники в Гори объявлены тарханами и освобождены от налогов . 194
Комментарии 196
Словарь социально-экономических, налоговых. административных и прочих терминов 223
Հրովարտակների պարսկերեն բնագրերը — *Персидские тексты указов* 243—295
Ցանկեր — *Индексы* 297
Ցուցակ ծանոթագրություններում հիշված գրականության — *Список литературы, упоминаемой в комментариях* 308

Библиотека

ՀԱԿՈԲ ԴԱՎԹԻ ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1971 Թ.

Պատ. խմբագիրներ՝ Մ. Ս. Հասրաթյան, Լ. Ս. Խաչիկյան
Կազմը՝ նկարիչ Լ. Ա. Սաղոյանի

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան   Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Ս. Գ. Շահբազյան

ՎՖ 03165   Հրատ. 1245   Պատվեր 433   Տիրաժ 1500

Հանձնված է արտադրության 24/XII 1955 թ., ստորագրված է տպագրության 9/V 1956 թ., 16,2 հրատ. մամուլ, տպագր. $19^3/_4$ մամուլ+8 ներդիր, գինը 9 ռ. 70 կ., կազմը 2 ռ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ. տպարան, Երևան, Աբովյան 124:

ՈՒՂՂՈՒՄ—ИСПРАВЛЕНИЯ

էջ стр.	տող строка	տպված է напечатано	պետք է լինի должно быть
89	13	نبده	بنده
111	10	قنلغه	قنلغا
278	6	سیوزمیر	سیوزمیز
288	5	الحظ	الخط
288	8	برخواسته	برخاسته